

**T. C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BEŞ DİLLİ SÖZLÜK VE SÖZLÜK'TEKİ
UYGURLARA AİT YEMEK VE MUTFAK
KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI**

**TUERXUN YASHENG
16718005**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. A. MELEK ÖZYETGİN**

**İSTANBUL
2020**

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BEŞ DİLLİ SÖZLÜK VE SÖZLÜK'TEKİ
UYGURLARA AİT YEMEK VE MUTFAK
KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

TUERXUN YASHENG
16718005

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:

Tezin Savunulduğu Tarih: 24012020

Oy Çokluğu ile Başarılı Bulunmuştur

Unvan Ad Soyad

İmza

Tez Danışmanı

: Prof. Dr. A.Melek ÖZYETGİN

Jüri Üyeleri

: Prof. Dr. Zühal Ölmez

:Dr.Öğr. Üyesi Ali İlgin

İSTANBUL
OCAK 2020

ÖZ

BEŞ DİLLİ SÖZLÜK VE SÖZLÜK’TEKİ UYGURLARA AİT YEMEK VE MUTFAK KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Tuerxun Yasheng

Ocak 2020

Tez çalışmamız, 18. yüzyılın sonunda, önceki Dört Dilli Sözlük’e kelimelerin Çağatay Türkçesi çevirisinin de eklenmesiyle beş dilli olan, Çince “御制五体清文鉴” (Yu-zhi Wu-ti Qing-Wen-Jian) olarak adlandırılan (Han tarafından Yazılan Beş Dilli Mançuca Sözlük), kısaca Beş Dilli Sözlük olarak bilinen eserin geniş birtanıtım ve zengin dil malzemeleri barındıran bu sözlükte geçen Uygurların mutfak ve yemek kültürüyle ilgili söz varlığı seçkisinden oluşmuştur. Tezimizde seçilen söz varlığının Yeni Uygurca ve ağızlarındaki durumu da göz önünde bulundurularak tarihî – karşılaştırmalı bir yöntemle incelenmesi yapılmıştır.

Çince “御制五体清文鉴” (Yu-zhi Wu-ti Qing-Wen-Jian) olarak adlandırılan sözlük, Türkçe “Han tarafından Yazılan Beş Dilli Mançuca Sözlük” olarak çevrilebilmektedir. Kısaca “Beş Dilli Sözlük” olarak bilinen bu sözlük, 18. yüzyılın sonlarında Mançuca-Tibetçe-Moğolca-Uygurca-Çince olmak üzere beş dille düzenlenmiş, kelimeler alfabetik sıraya göre değil, anlama göre sıralanmış bir kavram sözlüğüdür.

Tezimize malzeme olan “Beş Dilli Sözlük’te geçen mutfakta kullanılan nesnelere ve yiyeceklere ad olan kelimeler, sözlüğün Rengârenk yemlik niñ ser cemi (s. 3944-3957), Ziraat ve hoşul niñ ser cemi birinci (s. 2903-2981), cabduq nimeler niñ ser cemi (s. 3397- 3580), yeyduğan nimeler niñ ser cemi, birinci (s. 3741- 3867), yeyduğan nimeler niñ ser cemi, ikinci (s. 3868- 3943) kısımlarında yer almaktadır.

Çalışmamız, derlenen kelimelerden hareketle 18. yüzyılda Uygurların günlük yaşamında kullandıkları eşyalar ve yemek kültürünü yansıtılmakla beraber, Beş Dilli Sözlük’ün tanıtılması, günümüz Türkoloji araştırmalarındaki değerinin anlatılması amaçlanmıştır. Çalışmanın amacına ulaşabilmek için adı geçen sözlükten önce hazırlanmış ve bu sözlüğün hazırlanmasına temel kaynak olmuş diğer sözlükler hakkında da kısaca bilgi verilmiştir. Bundan başka, Beş Dilli Sözlük’ün hazırlanma nedenlerini daha açık şekilde anlatabilmek için sözlük yazıldığı dönemin durumu da kısaca anlatılmıştır.

Tez, mevcut dil verilerinden ve tarih ışığında Uygurların mutfak eşyaları ve yiyecek kültürünü de inceleyecektir. Disiplinler arası sahada yapılacak olan bu çalışma dil, tarih ve kültür bağlamında Uygurların mutfak ve yemek kültürünü toplu olarak ele alacağından, Uygur kültür varlığının tüm boyutlarını aydınlatmamıza yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Beş Dilli Sözlük, Uygurca, Söz Varlığı, Yemek Kültürü.

ABSTRACT

THE PENTAGLOT DICTIONARY AND VOCABULARY RESEARCH OF THE WORDS ABOUT UYGHUR FOODS AND KITCHEN UTENSILS

Tuerxun Yasheng

January 2020

This research contains a detailed introduction of a pentaglot dictionary which was prepared by adding Chagatai translation of the words in the Four languages Dictionary at the end of 18 century. The original Chinese name of this dictionary is “制五体清文鉴” (Yu-zhi Wu-ti Qing-Wen-Jian) and this five languages dictionary which was prepared by the emperor of Qing dynasty was also known as a pentaglot dictionary in short. This research also includes a group of words about the Uyghur cuisine and food culture and these words are selected from the pentaglot dictionary which was contained rich language materials.

In this research, a group of words which was selected from the pentaglot dictionary examined in a historical-comparative method. This examination was done by taking account of the different forms of these words in Modern Uyghur language and its dialects.

The dictionary called “御制五体清文鉴” (Yu-zhi Wu-ti Qing-Wen-jian) in Chinese can be translated into Turkish as “Han tarafından Yazılan Beş Dilli Mançuca Sözlük”. This concept dictionary contains a glossary of five languages, which are Manchuca-Tibetan-Mongolian-Uighur-Chinese, in which words are sorted according to meaning, not alphabetical order.

The words about Uyghur foods and objects used in the kitchen were chosen from the “Pentaglot Dictionary”’s certain parts like Rengärenk yemlik niñ ser cemi (p. 3944-3957), Ziraat ve hösul niñ ser cemi birinci (p. 2903-2981), cabduq nimeler niñ ser cemi (p. 3397- 3580), yeyduğan nimeler niñ ser cemi, first (p. 3741- 3867), yeyduğan nimeler niñ ser cemi, second (p. 3868- 3943).

The aim of this study is to present the objects of kitchen used by the Uyghur people in their daily life, foods and food cultures of Uyghur people in the 18th century. Also, another aim of the thesis is giving a detailed introduction of this dictionary and explaining the values of the “Pentaglot Dictionary” in today’s Turkology research. In order to reach the aim of the study, some information about these dictionaries which had been prepared before the “Pentaglot Dictionary” and which were the main source of this dictionary was given. What’s more, the historical background of that time is also given in this work in order to explain the reasons why the pentaglot dictionary was written.

The thesis will examine the kitchen utensils and food culture of Uyghur people with the help of available language data and in the light of historical and archaeological records. This study, which will be conducted in the interdisciplinary field, will help us to illuminate all aspects of Uighur cultural existence as it will deal with the Uyghur cuisine and food culture collectively in the context of language, history, and culture.

Key Words: Pentaglot Dictionary, Uyghur, Vocabulary, Food Culture.

ÖN SÖZ

Tez çalışmamıza konu olan eser Türkiye’de yeterince tanınmamış ve çalışılmamış bir sözlük olan orijinal Çince adı 御制五体清文鉴 (Yu-zhi Wu-ti Qing Wen-Jian) şeklinde geçen Türkçesi “Han tarafından Yazılan Beş Dilli Mançuca Sözlük”tür. Kısaca “Beş Dilli Sözlük” olarak bilinen bu sözlük 18. yüzyıl sonlarında Mançuca-Tibetçe-Moğolca-Uygurca-Çince olarak düzenlenmiş bir kavram sözlüğüdür.

Beş Dilli Sözlük’ün Uygurca kısmının yazıldığı tarih hakkında farklı görüşler mevcut olmakla birlikte tezimizde, araştırmacı Chun Hua’nın “Beş Dilli Sözlük 1794 yılında son hâline gelmiştir” görüşü benimsenmiştir.

Beş Dilli Sözlük 32 defter (cilt), 35 parça (ser cemi), 292 kısım, 556 bölüm ve 18609 kelimedenden oluşmaktadır. Sözlüğün ek kısmı da mevcut olup ekte 1609 kelime bulunmaktadır. Bu kelimeler ekte 4 defter, 26 kısım, 71 bölüm şeklinde verilmiştir. Sözlük yukarıdan aşağıya ve soldan sağa doğru giden bir düzende yazılmıştır. Her sayfada genelde 4 kelime bulunmaktadır.

Beş Dilli Sözlük’ün Uygurca kısmı Türkoloji araştırmalarında, özellikle Yeni Uygurcanın 18. yüzyıldaki tarihsel gelişimini araştırma için önemli bir kaynak sayılmaktadır.

Çalışmamıza esas oluşturan Beş Dilli Sözlük üzerine Çin’de, Doğu Türkistan’da ve yurt dışında birçok çalışma yapılmış olmakla birlikte özellikle Uygurca bölümünü müstakil olarak inceleyen kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır.

Tez çalışmamız Beş Dilli Sözlük’ün kapsamlı bir şekilde tanıtılmasını ve bu sözlükte Uygurlara ait yemek ve mutfak kültürü ile ilgili sözcüklerden seçilerek oluşturulan söz varlığı üzerine bugünkü Uygur Türkçesi ve ağızlarındaki durumunun da göz önüne alınarak tarihî - karşılaştırmalı yöntemle incelenmesini hedeflemiştir.

Tez çalışmamız Giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezin konusu ve çalışma yöntemi belirtilmiştir. Tezimizin 1. ana bölümünde ise öncelikle Beş Dilli Sözlük’ün yazıldığı dönemin dil ve kültür tarihi açısından daha iyi anlaşılması için

özellikle Doğu Türkistan'ın Qing sülalesi dönemindeki siyasi ve sosyo-kültürel tarihi ana hatlarıyla ele alınmıştır. Ayrıca bu kısımda Qing Hanedanı dönemindeki Sözlükçülük faaliyetlerine değinilmiştir. Tezin 2. ana bölümünde Beş Dilli Sözlük'ün kaynakları, şekil ve muhteva bakımından özellikleri ayrıntılı bir şekilde tanıtılmış ve Sözlük üzerine yapılan tüm bilimsel çalışmalar kısa tanıtımlarıyla birlikte verilmiş, eserin Türkoloji araştırmaları için önemi ve değeri değerlendirilmiştir.

Tezimizin 3. ana bölümünde de Beş Dilli Sözlük'te yer alan Uygurca kısımlardan seçilmiş “Yemek ve Mutfak Kültürüne” ait söz varlığının tarihî-karşılaştırmalı dil incelemesi yapılmıştır. Beş Dilli Sözlük'te Uygurca kısmında geçen ilgili kelimeler tezin bu kısmında madde başı olarak alınmış, Sözlükteki Arap harfli imlası da verilerek alfabetik sırayla incelenmiştir. Söz varlığı incelemesinde tarihî Türk dili alanındaki Doğu Türkçesine ait belli başlı eserlerde kelimenin olup olmadığı bakılmış, ardından modern Türk dili alanında kelimenin Uygurca ve ağızlarındaki gelişimi verilerek şekle ve anlama dayalı özellikleri incelenmiştir.

Tez çalışmasında incelenen konuyla ilgili tespitler Tez'in Sonuç kısmında değerlendirilmiş, çalışmada kullanılan temel kaynaklar ve araştırma eserleri Kaynaklar kısmında verilmiştir.

Tez çalışmamızın Türkiye'de yeteri kadar tanınmayan Beş Dilli Sözlük'le ilgili yapılacak bilimsel araştırmalara imkân vereceğini, dolayısıyla Türk dil tarihi araştırmalarına katkı sağlayacağını ümit etmekteyiz.

Tez çalışmam boyunca her türlü destek ve yardımını esirgemeyen, yakın ilgisi ve engin bilgisi ile beni teşvik eden saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. A. Melek Özyetgin'e şükranlarımı arz etmeyi borç bilirim. Ayrıca tezimin tamamlanma süreci boyunca yanımda olan, yardım eden meslektaşım ve eşim Ayşemgül'e teşekkürlerimi sunarım.

Tuerxun YASHENG

İstanbul, Ocak 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	x
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xii
1. GİRİŞ	1
1.1. Konu ve Çalışma Yöntemi.....	1
2. UYGURLARIN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ	1
2.1. İlk Mançu İstilasından Önceki Doğu Türkistan'ın Durumu.....	1
2.1.1. Çağatay Hanlığından Önceki Doğu Türkistan.....	1
2.1.2. Çağatay Hanlığı Dönemi (1222- 1514).....	2
2.1.3. Saidiye Hanlığı (Yarkend Hanlığı) (1514-1678).....	4
2.1.4. Hocalar Dönemi (1678-1759).....	8
2.1.5. Cungarlar (18. yüzyıl).....	10
2.1.6. 17.-19. Yüzyılda Kumul ve Turfan Uygurlarının Doğu Türkistan'ın Tarihindeki Yeri.....	11
2.2. İlk Mançu İstilasası.....	13
2.3. Qing Hükûmetinin İşgaline Karşı Savaşlar.....	14
2.4. Yedi Şehir Devleti.....	15
2.5. Qing Sülalesi Dönemi'nde Sözlükçülük ve Çeviri Faaliyetleri.....	23
2.5.1. Çin'deki Çeviri Faaliyetlerin Tarihsel Gelişimi.....	24
2.5.2. Qing Hükûmetinin Doğu Türkistan'daki Dil Politikası.....	25
2.5.3. Qing Sülalesinin Tercüme Siyaseti.....	27
2.5.4. Tercüme Odası.....	30
2.5.5. Qing Sülalesi Sınav Sistemi.....	32
2.5.6. Basım Evi.....	32
2.5.7. Müslüman Okulu.....	33

2.5.8. Xue Tang Okulları.....	33
2.6. Sözlükçülük.....	35
2.6.1. Çin’de Sözlükçülük.....	35
2.6.2. Uygurlarda Sözlükçülük.....	35
2.7. Beş Dilli Sözlük’ün Yazıldığı Dönemde Beş Dilin Durumu.....	38
2.7.1. Mançuca.....	38
2.7.2. Moğolca.....	41
2.7.3. Tibetçe.....	42
2.7.4. Uygurca.....	43
2.7.5. Çince.....	44
2.8. Mançu Döneminde yazılan ve Beş Dilli Sözlük’e Temel Olan Sözlükler.....	46
2.8.1. Mançucanın İzahlı Sözlüğü (御制清文鑑).....	46
2.8.2. Üç Dilli Sözlük (御制满珠蒙古汉字三合切音清文鑑).....	48
2.8.3. Dört Dilli Sözlük (御制四体清文鑑).....	49
3. BEŞ DİLLİ SÖZLÜK (御制五体清文鑑).....	51
3.1. Beş Dilli Sözlük’ün Nüshaları.....	51
3.2. Beş Dilli Sözlük’ün Yazılma Nedeni.....	51
3.3. Beş Dilli Sözlük’ün Yazılış Tarihi.....	52
3.4. Beş Dilli Sözlük’ün Çevirmenleri.....	55
3.5. Beş Dilli Sözlük’ün Özellikleri.....	56
3.6. Beş Dilli Sözlük’ün Muhtevası.....	59
3.7. Beş Dilli Sözlük’ün Önemi.....	74
3.8. Beş Dilli Sözlük Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	76
4. BEŞ DİLLİ SÖZLÜK’TEKİ UYGUR YEMEK ve MUTFAK KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI.....	91
5. SONUÇ.....	117
KAYNAKÇA.....	119
ÖZ GEÇMİŞ.....	133

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Beş Dilli Sözlük'ün İçindekiler Çevirisi.....	59

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Beş Dilli Sözlük 1957 Yılındaki Faksimile Nüshası.....	56
Şekil 2: Oliver Corff, Beş Dilli Sözlük'ten Bir Sayfa.....	57
Şekil 3: Almanya'da Yayınlanan Beş Dilli Sözlük Kapak Sayfası.....	82
Şekil 4: Jiangqiao'ın Kitabı.....	83

KISALTMALAR

Kitapların kısaltmaları:

Abuşka S.	: Niyazi, Nevayî'nın Sözleri ve Çağatayca Tanıkları
AY	: Altun Yaruk
BDS	: Beş Dilli Sözlük
ÇTS	: Ünlü, Suat, Çağatay Türkçesi Sözlüğü
ERDAL	: Erdal, Marcel, A Grammar of Old Turkic
ED	: Clauson, Sir G, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
ETG	: Eski Türkçenin Grameri
ETY	: Eski Türk Yazıtları
ETYSVİ	: Şirin, Hatice, Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi
EUygSl.	: Caferoğlu, Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlük
Hot. Diy	: Hazirki Zaman Uygur Tilining Hoten Diyalikti
İdik. Söz.	: Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü
IrkB	: Irk Bitig
Kaş. Yar. ağ	: Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü
KB	: Kutadgu Bilig
KE	: Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları)
KT	: Kültëgin Yazıtı
KTSV	: Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII yy.)
Kum. Şiv	: Kumul Şivesi
Lop. ağ	: Lobnor Ağzı
MI	: Türkische Manichaica aus Chotscho, I,
MII	: Türkische Manichaica aus Chotscho, II,
MIII	: Türkische Manichaica aus Chotscho, III,
MIV	: Türkische Manichaica aus Chotscho, IV,
MK	: Atalay, Besim, Divânü Lûgâti't-Türk Tercümesi,
MS	: Maitri Simit

MTS	: Moğolca-Türkçe Sözlük
ÖTİL	: Özbek Tilining İzahlı Lugati
OTWF	: Erdal, Marcel, Old Turkic Word Formation. A functional approach to the lexicon
OUL	: Old Uighur Lexemes Preserved in the Turfan-Qumul Dialekt of Uighur
Seng.	: Senglah, Apersian Guide to the Turkish Language By Muhammed Mehdi
ŞSL	: Şeyh Süleyman Efendi: Buhari, Lugat-i Çağatay ve Türk-î Osmanî
TMEN	: Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV
TTI	: Türkische Turfan-Texte I
TTII	: Türkische Turfan-Texte II
TTIII	: Türkische Turfan-Texte III
TTIV	: Türkische Turfan-Texte IV
TTV	: Türkische Turfan-Texte V
TTVI	: Türkische Turfan-Texte VI
TTVII	: Türkische Turfan-Texte VII
TTVIII:	: Türkische Turfan-Texte VIII
TTIX	: Türkische Turfan-Texte IX
TTX	: Türkische Turfan-Texte X
Tur. Diy	: Turfan Diyalekti
Tun.	: Tunyukuk Yazıtı
UI	: Uigurica I
UII	: Uigurica II
UIII	: Uigurica III
UIV	: Uigurica IV
UM	: Uygurca Metinler
UÇİS	: Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü
US	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
UTİL	: Uygur Tilining İzahlık Lugiti
Uyg (Bud)	: Uygurca Budist Metinleri
Uyg (Mani)	: Uygurca Mani Metinleri
Uyg. Şiv. Söz	: Uygur Şiviliri Sözlüğü
Uyg. Diy. Şiv. Luğ	: Hazırkı Zaman Uygur Tilining Diyalekt ve Şiviliri

- YUygTüSl.** : Necip, Emir Necipoviç, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü,
(Çev. İklil Kurban)
- UWb.** : Klaus Röhrborn, Uigurisches Wörterbuch

Diğer Kısaltmalar:

- Ar.** : Arapça
- Age** : adı geçen eser
- bkz.** : bakınız
- Bs** : baskı
- C.** : cilt
- Çağatay** : Çağatayca
- Çev.** : çeviren
- Çin** : Çince
- ETü.** : Eski Türkçe
- Fa.** : Farsça
- Karahanlı** : Karahanlı Türkçesi
- KökTü** : Kök Türkçe
- Krş.** : karşılaştır
- KT** : Kültëgin Yazıtı
- Moğ.** : Moğolca
- Osm.** : Osmanlıca
- Özb** : Özbekçe
- S.** : sayfa
- Tü.** : Türkçe
- TTü.** : Türkiye Türkçesi
- vs** : ve saire
- vb.** : ve benzeri
- YUyg** : Yeni Uygurca

1. GİRİŞ

1.1. Konu ve Çalışma Yöntemi

Tez çalışmamızın kaynak eseri olan Beş Dilli Sözlük 御制五体清文鑑 (Yu-zhi Wu-ti Qing Wen-Jian) tahmini olarak 1794 yılında, Çin'deki Mançuların iktidarda olduğu Qing sülalesi döneminde sadece bir dil çalışması olarak değil siyasi amaca hizmet eden bir kitap olarak ortaya çıkmıştır. Beş Dilli Sözlük bir kavram sözlüğü olup beş dilin malzemelerini bir araya toplar. Bunlar Mançuca, Tibetçe, Moğolca, Uygurca ve Çince'dir. Beş Dilli Sözlük'teki Uygurca dil malzemesi aynı zamanda Çağatayca olarak da adlandırılır. Bu nedenle Beş Dilli Sözlük'ün Uygurca kısmıyla ilgili dil malzemesi Çağataycanın son dönemleriyle ilgili araştırmalar için de büyük değer taşır. 18. yüzyıldaki Çağatay Türkçesinin Yeni Uygurca ile Modern Özbekçeye geçiş dönemini incelemede de önemli bir yere sahip olan bu kaynak eserle ilgili Türkiye bilim çevresinde bugüne kadar çok az sayıda çalışma yapılmıştır. Tez çalışmamız Beş Dilli Sözlük'le ilgili özellikle en çok çalışmanın yapıldığı Çin sahasındaki literatürü de kapsamı bakımından konuyla ilgili çalışacaklara rehber olmayı hedeflemektedir.

Tez çalışmamızda öncelikle Beş Dilli Sözlük'ün hazırlanma amacını anlayabilmek için Çin'de dönemin siyasi, sosyal ve kültürel tarihine ana hatlarıyla bakmak gerekliliği vardır. Buna göre çalışmamızda dönemin temel kaynakları kullanılarak tarihsel sürece dair ilgili bilgiler okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Beş Dilli Sözlük'ün ayrıntılı bir tanıtımın yer aldığı çalışmamızda ayrıca yine okuyucunun sözlükten kolay istifade etmesi ve muhtevası ile ilgili daha fazla bilgi sahibi olabilmesi için Sözlüğün konu başlıkları da Latin yazısına çevrilerek tezimizde verilmiştir. Beş Dilli Sözlük'le ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalar kronolojik olarak, içerikleriyle ilgili kısa bilgiler verilerek tanıtılmış ve eser üzerinde toplu bir kaynakça çalışması da yapılmıştır. Özellikle Çince olan yayın künyeleri Türkçeye de tercüme edilerek okuyucu için kolaylık sağlanmıştır.

Tez çalışmamızın Üçüncü Bölümü'ndeki söz varlığı incelemesi Beş Dilli Sözlük'ün Uygurca dil malzemesinden yapılan sınırlı sayıdaki bir seçkiyi kapsamaktadır. Bu seçkide Uygurlara ait yemek ve mutfak kültürüyle ilgili elli kadar sözcüğe yer verilmiş, söz konusu dil malzemesi üzerine inceleme yapılmıştır. Bu inceleme Beş Dilli Sözlük'teki Uygurca malzemenin niteliğini gösterdiği gibi ilgili dil malzemesinin bugünkü modern Uygurca ile olan bağı ve gelişimini de ortaya koyar.

Tez çalışmamızda söz varlığı incelemizde madde başı olarak aldığımız Beş Dilli Sözlük'te Uygurca sözcüklerin çevriyazılı şekli ve sözlükteki anlamı verilmiş, ardından sözcükle ilgili varsa köken bilgisi sıralanmıştır. Madde başı olan sözcüğün tarihî Türk dili alanında geçip geçmediği tespit edilmiş ve modern Türk dili alanında Yeni Uygurca ve ağızlarındaki gelişimi verilmiştir.

2. UYGURLARIN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

2.1. İlk Mançu İstilasından Önceki Doğu Türkistan'ın Durumu

2.1.1. Çağatay Hanlığından Önceki Doğu Türkistan

Uygur Türklerinin yoğun olarak yaşadığı, günümüzde Uygur Özerk Bölgesi olarak bilinen bu bölge, Türkçe eski kaynaklarda Hakaniye, ¹ Uygur ili, ² Uyguristan, ³ Moğolistan⁴, Kâşgarya, Türkistan, Doğu Türkistan⁵, Çin Türkistan gibi farklı adlarla kaydedilmiştir. Çince kaynaklarda ise Xiyu, Gaochang, Huijiang, Xinjiang⁶ olarak adlandırılmıştır. Tez çalışmamızda ilgili alanla ilgili Doğu Türkistan terimini kullanacağız.

Doğu Türkistan, tarihteki Moğol istilasından önce, Hun İmparatorluğu, Köktürk İmparatorluğu, Köktürk-Uygur Kağanlığı, Karahanlı Devleti ve Turfan Uygur Devleti gibi siyasi güçlerin idaresi altında bulunmuştur⁷.

1209 yılında Turfan Uygur Devleti'nin hanı Barçuk Ar Tekin, Kitan hanı Çoruk'un İdikut şehrinde bulunan elçisi Şavkim'i kendi evinde öldürerek Kitanların 84 yıllık işgaline son verdi ve komşu toprak Moğolistan'da yeniden bir güç hâline gelen Moğollar ile ittifak kurdu. Doğrudan Moğollara tâbi olan Barçuk, Cengiz Han'ın onu beşinci oğlu olarak kabullenmesi ile ödüllendirildi. 1211 yılında kızı Altun Bike ile evlenmesine izin vererek onu damadı yaptı. ⁸ Siyaseten güçlü olmasa da İslam öncesi Orta Asya yerleşik Türk kültürünün en parlak döneminin önemli temsilcilerinden biri olan Turfan Uygur Kağanlığı Moğolların hâkimiyeti altında da varlığını sürdürdü.

---

¹ Mahmut Kâşgarlı, **Dîvânu Lûgat-it Türk**, (Ürümçi: Xinjing Halk Yayınevi, 1981), Cilt 1, s. 151-153.

² Mahmut Kâşgarlı, **Age**, s. 17, 41.

³ Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, **Camiu't-Tevarih**, (Ürümçi: Soda Yayınevi, 1983), s. 239.

⁴ Molla Musa Sayrami, **Tarih-i Hemidiye**, (Milletler Yayınevi, 1996), s. 30.

⁵ Mada Zheng, JianYing, **新疆梦的落水-Xinjiang Meng de Luoshui** “Doğu Türkistan Hayalının Suyu Düşmesi”, (Ürümçi: XinJiang Halk Yayınevi, 2007), s. 6.

⁶ Shuqin, Zou, **古代新疆的人种、民族及其名称的演变-Gudai Xinjiang de Renzhong, Minzu Jiqi Mingcheng de Yanbian** “Tarihî Dönemlerde Xinjiang'da Yaşayan Irklar, Milletler ve Onların İsmindeki Değişiklikler”, (Shen yang: Lan Tai Dünya Yayınları, 2012), 11. Sayı.

⁷ Zhixiao, Liu, **维吾尔族历史 Weiwuerzu Lishi** “Uygur Tarihi (I)”, (Pekin: Milletler Yayınevi, 1985), s. 1-6.

⁸ Turgun Almas, **Uygurlar**, Çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 2.Bs., s. 368.

2.1.2. Çağatay Hanlığı Dönemi (1222- 1514)

Bilindiği gibi Hindistan’da imparatorluk kuran Babür, Saidiye Devleti ve Orta Asya’ya hükmeden Emir Timür’un soyu Çağatay Hanlığından gelmektedir. Bu nedenle Doğu Türkistan’ın durumunu anlamak için öncelikle Çağatay Hanlığının gelişim tarihine bakmak gerekir. Çağatay Devleti’nin en önemli özelliklerinden biri onun sonradan Türkleşmiş ve İslamlaşmış bir Türk-Moğol devleti olmasıdır.

Cengiz Han sağlığında Moğol veraset geleneğine uygun olarak ülkesini oğulları arasında taksim etmişti. Bu taksimde Çağatay’ın hissesine düşen topraklar, doğuda Uygur ülkesinden batıda Semerkant ve Buhara’ya kadar olan bölgelerdi. Ancak Çağatay Han bu topraklar üzerinde merkezî bir devlet kuramamış, ölümünden yirmi yıl sonra Algu Han tarafından müstakil Çağatay Hanlığı kurulmuştur⁹. Bu devlet Çağatay’ın soyundan gelenlerin kurduğu devlet olduğu için Çağatay Hanlığı olarak bilinmiştir. Hanlığın 1350 yılındaki kara alanı 3500000 kilometrekaredir. Bu bölgedeki başlıca dinler Şamanizm, Hristiyanlık, İslam ve Budizm olmuş ve Almaliq, Karşı, Semerkant, Buhara, Kâşgar, Yerkent, Aksu gibi önemli şehirleri kapsamıştır.

1326 yılında Çağatay hanı Tarmaşirin İslamiyet’i kabul ederek Alâeddin adını aldı¹⁰. 1338 yılından itibaren ise devlet zayıflamaya başlamıştır. Ülkenin Mâverâünnehir bölgesinde hüküm süren Çağatay Hanları, 14. yüzyılda Timür’ün bu Hanedanlığı ortadan kaldırmasına kadar iktidarda kalmıştır.

Doğu Çağatay Devleti’nin Hanı Tuğluk Timür Han ve onun askerlerinden 60 bin kişi, Hoca Mevlâna Erşidi’nin teşvik etmesiyle bir gün içinde Müslüman olmuş ve o zamandan beri Çağatay Devleti’nde İslam dini devlet dini olarak kabul edilmiştir¹¹. Tuğluk Timür Han kendisinin Müslüman olmasına vesile olan Mevlâna Hoca Erşidi’ne Tanrı Dağlarının güneyinde dinî lider olma, Kuçar’da cami inşa ettirme ve zekâtın bir kısmını harcamasına izin vermiştir¹².

Tuğluk Timür Han’dan sonraki hanlar da halkın gönlünü kazanmak ve kendi egemenliğini devam ettirebilmek amacıyla, halk üzerinde güçlü etkisi olan hocaları mürid olarak siyaset alanlarında kendi lehine kullanmıştır. Bu durumdan istifade

⁹ Abdülkadir Yuvalı “Çağatay Han (ö.639/1241)”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, c.8, (İstanbul: MEB, 1993), s. 176-177.

¹⁰ Yuvalı, **Age**, s. 176-177.

¹¹ Mirza Muhammed Heyder Koragan, تاریخى رهشدى **Tarih-i Raşidi**, (Ürümçi, Xinjiang Halk Yayınevi, 2007), s. 58.

¹² Uygur Tarihî Gurubu, **Uygurların Kısa Tarihi**, (Ürümçi: 1989), s. 585.

eden hocalar da adım adım daha güçlü dinî liderlere dönüşmüş ve gizlice devletin siyasi yönetimine sızmıştır.

Doğu Çağatay hanlarından Uveyis Han Batı Çağatay Hanlığında etkili olan Nakşibendiye tarikatını daha güçlü bulmuş ve onu kendi çıkarları için kullanmayı planlayarak benimsemiştir. Onun hedefi ise Doğu Çağatay Devleti'ndeki en güçlü hocalardan olan Hoca Erşidi'nin etkisini zayıflatmaktır. Onun oğlu Yunus Han tahta çıktıktan sonra da bu tarikatı benimsemeye devam etmiştir¹³.

1346 yılına geldiğinde, Çağatay Hanlığı ülkedeki iç savaşlardan dolayı Doğu Çağatay Hanlığı (1347-1570) ve Batı Çağatay Hanlığı (1346–1402) olarak ikiye bölünmüştür¹⁴.

Dinde İslamlaşmış, dilde Türkleşmiş Çağatay halkları 1501 yılında nihayet Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin soyundan gelen Şeybânî Han'ın liderliğindeki Özbekler tarafından Orta Asya topraklarından çıkarılmıştır. Bugünkü Doğu Türkistan'da 17. yüzyılın sonlarına kadar Çağatay neslinden olduğunu savunan Saidiye Hanlığı adında bir devlet ve onları idare eden prensler olmuştur¹⁵.

Cengiz Han'ın soyundan gelen Hanlar Çağatay ulusunda mevcut adetleri ve gelenekleri yaşatmaya önem vermelerinin yanı sıra kendilerine gelir getiren Maverâünnehir ve Kaşgarya halklarıyla da yakından ilgilenmişlerdir. Çağatay Hanlığı ve onun soyundan gelenler Orta Asya ve Doğu Türkistan'ı 450 yıldan fazla bir süre boyunca yönetmiş, bölge uzun bir zaman oldukça zengin ve müreffeh bir dönem içinde olmuştur¹⁶.

Çağatay Hanlığında Uygur Türkçesi ile Moğolca yanında belirli alanlarda Farsça da kullanılmıştır. Eski Uygur dili ve yazısı, doğuda Moğol Yüan Hanedanlığı ve Kansu bölgesindeki Yuğur (Sarı Uygur) bölgesinden batıda Altın Orda Hanlığına kadar olan bölgede yaygın olarak kullanılmıştır. Çağatay Hanlığı döneminde, Arap alfabesi temelindeki Çağatay yazısı Doğu Türkistan'ın Müslüman kısmı, İlhanlılar, Timürîler ve Babür Devleti topraklarında da kullanılmıştır. Çağatay Hanlığı dönemindeki dil Doğu Türkçesi ya da Çağatay Türkçesi olarak adlandırılır. Çağatay Türkçesi Ali Şîr

¹³ Koragan, *Age*, s.165.

¹⁴ Uygur Tarihi Gurubu, *Age*, s. 276.

¹⁵ Abdülkadir Yuvalı "Çağatay Han (ö.639/1241)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, (İstanbul: MEB, 1993), s. 177.

¹⁶ ShaoYan, Peng ve diğer "察合台汗国的外交与遣使实践初探 Chahetai Hanguo de Waijiao yu Qianshi Shijian Chutan "Çağatay Hanlığının Dış Siyaseti ve Elçi Gönderme Hareketleri Hakkında" *Batı Bölge Araştırmaları Dergisi*, (Ürümçi, 2014), 2. sayı, s. 92.

Nevaî ve ondan sonraki Orta Asya şairlerinin kullandığı edebî dilin adı olarak da bilinir.

Çağatay Türkçesi yaygın olarak XIII. ve XIV. yüzyılda Orta Asya'da Moğol istilasından sonra Çağatay Devleti, İlhanlı ve Altın Orda Devletlerinde kullanılmış ve zamanla çok zenginleşmiştir. XV. asırda Ali Şîr Nevaî ile birlikte edebî özellik kazanarak Orta Asya'nın edebî dili konumuna yükselmiştir. Çağatay diline "Çağatay lehçesi" de denilmiştir. Çağatay edebî lehçesinin esasını Hakaniye Türkçesi oluşturmuştur¹⁷.

Çağatay Hanlığı döneminde İslamiyet'in dışında halk Şamanizm, Budizm ve Nestûrîlik gibi başka dinleri de benimsemiş ve bu dinler yaşatılmıştır. Bazı Çağatay Hanları ve idarecileri eskilerden kalan dinlere inanmaya devam ederken birçok üst düzey kişi Müslüman olmuş ve İslam medeniyeti için hizmet ederek çok büyük katkılar yapmıştır.¹⁸

2.1.3. Saidiye Hanlığı (Yarkend Hanlığı) (1514-1678)

15. yüzyılın başlarında, Doğu Çağatay Hanlığı ve Timür Hanedanı Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin soyundan gelen Şeybânî Han'ın liderliğindeki Özbekler tarafından parçalanacak duruma gelmiştir¹⁹. Doğu Çağatay Hanlığının 12. hanı İlyas Hoca görevdeyken Turfan şehrini başkent yapmıştır. Onun ölümünden önce büyük oğlu Mansur Hanı tahta oturtmuştur²⁰.

1514 yılında, Doğu Çağatay hanı Mansur Han'ın üçüncü kardeşi Said Han Fergana'dan 4700 atlı askerle günümüz Doğu Türkistan'ına gelmiştir. Kâşgar bölgesinin valisi olan Duğlat'ı mağlup ettikten sonra Emir Ababekri'yi öldürerek tahta çıkmış ve Doğu Çağatay Hanlığının güney kısmında Saidiye Hanlığını kurmuştur²¹.

Saidiye Hanlığı başlangıçta Kâşgar'ı merkez yaptığı için Kâşgar Hanlığı olarak da adlandırılmıştır. Bu bölge Cengiz Han soyundan gelenlerin yönettiği bölge olduğu

¹⁷ Ablimit Ehet, Böğü, **Çağatay Uygur Tili**, (Ürümçi, XinJiang Üniversitesi Yayınları, 2002), s. 1.

¹⁸ Sabri Hizmetli, **Türkler**, 8. Cilt, (Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 605.

¹⁹ Wei, Liangzhi, 叶尔羌汗国的创建和巩固-**Ye-er-qiang han-guo de chuang-jian he gong-gu**, "Saidiye Devletinin Kurulması ve Güçlenmesi", (Ürümçi, Xinjiang Üniversitesi Yayınları, 1991), 3. sayı, s. 45.

²⁰ Tian, Wei Jiang, "东察合台汗国地域范围及其变迁考释 -Dong Chahetai Hanguo de Diyu Fanwei Jiqi Bianqian Kaoshi, "Doğu Çağatay Hanlığının Sınırları ve Onun Göçü Hakkında", **Ürümçi, Xinjiang Üniversitesi Gazetesi**, (Ürümçi 1992), 4. sayı, s. 61.

²¹ Uygur Tarihî Gurubu, **Age**, s.306.

için bazı kaynaklarda Moğol Hanlığı olarak da adlandırılmıştır. Ardından başkenti Yarkend olmuş, dolayısıyla Yarkent Hanlığı diyerek de adlandırılmıştır. Devletin kurucusu Said Han'ın adıyla Saidiye Hanlığı olarak tarihte geçmiştir. Çağatay Uygurcası devlet dili olarak belirlenmiştir²².

Hanlıkta esas millet Uygur, Moğol ve Kırgızlardır. Devletin dini İslam'dır ve sünni mezhep esastır.

Saidiye Hanlığının kurulmasıyla Doğu Çağatay Devleti'nde iki güç aynı anda mevcut olmuştur. Bunlar Doğu Türkistan'ın güneyindeki Kâşgar, Aksu ve Hoten gibi şehirleri yöneten Yarkend Hanlığı ile Turfan ve Kumul bölgesini yöneten Mansur Han güçleridir²³. 1543 yılında Mansur Han ölmüştür. Bu fırsattan faydalanan Yarkend Hanlığının üçüncü hükümdarı Abdülkerim Han Turfan ve Kumul'u ele geçirerek ülke topraklarını birleştirmiştir²⁴.

Saidiye Hanlığının en güçlü döneminde ülke sınırları; doğuda Jiayuguan'e, güneyde Tibet'e, güneybatısında Keşmir'e, batısında Özbekistan'daki Buhara'ya, kuzeyde ise Doğu Çağatay Hanlığı ile sınırdır²⁵.

Saidiye Hanlığının siyasi, sosyal ve ekonomik durumu önceki dönemlere göre daha iyi olmuştur. Saidiye Hanlığının kurucusu olan Said Han halkı iyi yönetmiş, vergi konusunda makul davranmış ve ülke ekonomisinin kalkınmasında büyük katkıları olmuştur. Ondan sonra gelen hükümdarlar da Sultan Said Han'ın yolunu devam ettirmiştir.

Saidiye Hanlığının ikinci hükümdarı Abdureşid Han kültüre çok önem veren bir hükümdardı. O iktidardayken eşi Amannisahan'ın müzisyenleri toplayarak Uygur sanatının eşsiz eseri olan "Uygur 12 Mukam"ın derlenmesine büyük destek vermiştir. Sultan Abdureşit Han ve Abdülkerim Han döneminde hanlık altın devrini yaşamıştır.

---

²² Abdükerim, Rahman "论叶尔羌汗国时期的维吾尔木卡姆艺术- Lun Ye'erqiang Hanguo Shiqi de Weiwu'er Mukamu Yishu, "Yarkent Hanlığı Döneminde Uygur Mukam Sanatı", **XiBei Milletler Üniversitesi Dergisi**, (Lanzhou, 2012), 5. sayı, s. 55.

²³ Liangzhi, Wei "叶尔羌汗国的体制和官制 - Ye'erqiang Hanguo de Tizhi he Guanzhi "Yarkent Hanlığının Devlet Kurumları ve Sistemi", **Millet Araştırmaları Dergisi**, (Pekin 1992), 2. sayı, s. 54

²⁴ Liangzhi, Wei, "叶尔羌汗国的发展和昌盛 - Ye'erqiang Hanguo de Fazhan he Changsheng "Yarkent Hanlığının Gelişmesi ve Güçlenmesi" **Ürümçi, Xinjiang Üniversitesi Gazetesi**, (Ürümçi 1991), 4. sayı, s. 24.

²⁵ Liangzhi, Wei, "叶尔羌汗国疆域考释 - Ye'erqiang Hanguo Jiangyu Kaoshi "Yarkent Hanlığının Sınırları Hakkında", **Ürümçi, Batı Araştırmaları Dergisi**, (Ürümçi 1991), 1. sayı, s. 51.

Bu Hanlık ilk kurulduğu dönemlerde kendi topraklarını genişletme, komşu devletlerden gelen tehdidi azaltma ve halkın maddi durumunu iyileştirme gibi işlere ağırlık vermiştir. Saidiye Devleti önceki hanların yaptığı yanlışlardan ders çıkararak halkın ihtiyaçlarına önem vermiştir. O dönemde, bölgedeki en mükemmel siyasi güç olarak kabul edilen Saidiye Hanlığı çok adil bir yönetim sistemine, kuvvetli bir askerî güce ve iyi bir ekonomik duruma sahip idiler. Bu durum önce Ming Hanedanının sonraları ise Cungarlar ve Mançuların dikkatini çekmiş, sonuç olarak Saidiye Hanlığına seferler düzenlemiş, savaşlar yapmıştır.

Saidiye Hanlığında tarım, ticaret ve hayvancılık oldukça gelişmişti. O dönemde tarlalar üç çeşit olup araziler devlete, şahsa ve dinî kurumlara ait tarlalar olarak bölümlenmiştir. Devlete ait topraklar çiftçiler tarafından kiralanarak ekilmiş, hasatın yarısı devlete ödenmiş ve diğer yarısı ise kendisine kalmıştır. Şahsa ait topraktan elde edilen hasatın ise sadece yüzde onu devlete vergi olarak ödenmiştir²⁶.

Saidiye Hanlığı döneminde Uygur kültürü altın devrini yaşamıştır. Özellikle edebiyat, sanat dallarında çok sayıda eserler verilmiştir. “On İki Mukam”dan başka Muhammed Haydar’ın “Tarih-i Reşidî” gibi önemli eseri de bu dönemde yazılmıştır²⁷.

Saidiye Hanlığı tıpkı Çağatay Hanlığında olduğu gibi dinî hocalara çok önem vermiştir. Hükümdarların dinî liderlere “mürit” olmaları onların sadece dindar Müslüman olmalarından değil, aksine hocaların etkisinden faydalanarak devletteki gücünü artırmakla ilgilidir²⁸. Sultan Said Han’ın kendisi de çok sayıda dinî kitap okumuş, bazı tasavvuf kitaplarından fazlasıyla etkilenerek tahtı bırakıp “derviş olmayı” bile düşünmüştür.

Saidiye Hanlığının ilk dönemlerinde, ülke genelinde Mevlâna Erşidi’nin halk içindeki etkisi güçlüydü ve tüm ülkenin dinî lideri o sayılıyordu. Ancak hocalar sadece dinî alana değil, siyasete de karışıyorlardı Bu nedenle hanlıktaki büyük tehlikelerden biri yerli hocalar olmuştur. Hocalar ile baş edebilmek için de yeni bir

²⁶ Liangzhi, Wei, “叶尔羌汗国社会经济概述 – Ye’erqiang Hanguo Shehui Jingji Gaishu “Yarkent Hanlığının Ekonomisi”, **Bati Araştırmaları Dergisi**, 1.sayı, (Ürümçi, 1992), s.76.

²⁷ Qi, Zhang, 莎车古城 历史文化名城的保护与传承 - **Shache Gucheng Lishi Wenhua Mingcheng de Baohu yu Chuancheng “Yarkent Eski Şehir: Tarihi ve Kültürel Mekânların Korunması ve Miras Kalması Hakkında”**, (Shang hai: Dong Fang Yayınları, 2016), s.12.

²⁸ Zheng Yan, Liu, 西域伊斯兰教派和卓势力的膨胀与叶尔羌汗国的衰落 - **Shache Gucheng Lishi Wenhua Mingcheng de Baohu yu Chuancheng, Yarkent Eski Şehrinin Kültürel Eserlerin Korunması ve Yaşatılması Hakkında”**, **Lan Zhou, Xibei Tarih ve Coğrafya Dergisi**, 4.sayı, (Lan Zhou, 1996, s. 27.

dinî tarikatın yardımına ihtiyaç olmuş, o nedenle Semerkant'tan gelen hoca Muhammed Yusuf'a güvenilmiş ve onun yoluna meyledilmiştir²⁹. 16. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın başına kadar olan süreçte, ülke genelinde Mevlan Hoca Erşidin tarikatındaki Kuçar hocalarından oluşan Kara Dağlılar ve günümüz Özbekistan'ından gelen Nakşibendî tarikatından oluşan Ak Dağlılar olarak iki farklı mezhebe ayrılan tarikatçılar gittikçe güçlenerek halkı kendi çevresine toplamıştır³⁰. Kara Dağlılar başlangıçta kara renkte şapka giymiş, Ak Dağlılar ise Ak şapka giymiş, bu yüzden onların tarikat ismi Ak Dağlı ve Kara Dağlı olarak kullanılmıştır. Bu durumda Yarkend Hanlığının hükümdarları kendi iktidarını sağlama alabilmek için dinî hocalara destek vermek zorunda kalmış ve onların güçlenmesine sebep olmuştur³¹.

O dönemlerde hocaların hükümdarlar üzerindeki etkisi çok büyük olup bu etki gittikçe artmaya devam etmiştir. Hocalar sarayda dinî açıdan birçok imtiyaza sahip olsa da bunlarla yetinmeyip siyasi açıdan daha fazlasını istemeye başlamıştır. Zamanla hükümdarlar gücünü kaybetmiş, devlet de sahte dinî liderlerin eline kalarak çökmeye başlamıştır. 164 senelik Saidiye Hanlığı tarihi aynı zamanda tarikatçı hocaların güçlenme tarihidir³².

Sultan Abdureşid Han'ın dokuzuncu oğlu Abdurehim Han'ın Turfan'ı merkez yaparak merkezî yönetime karşı koyması, Saidiye Hanlığının çökmeye başlamasına vesile olmuştur. 1665 yılından Taşkent ve Fergana gibi bölgeler Saidiye Hanlığından ayrılmıştır. Gulca bölgesindeki iktidarı ise Cungar Hanlığı ele geçirmiştir. Ayrıca, Saidiye Hanlığının son dönemlerinde devlet dinî mezhep çatışmaları içinde kalmıştır³³.

Saidiye Hanlığının son Hanı İsmail Han zamanında, devletten kovulan Ak Dağlıların lideri Apak Hoca üç müridi ile beraber Tibet'e gitmiş ve orada Dalay Lama ile yalnız görüşerek ondan yardım istemiştir. Apak Hoca Dalay Lama'ya kendisinin aslında

---

²⁹ Xing, Li, “叶尔羌汗国时期和卓势力崛起后苏非神秘主义盛行原因分析 Ye'erqiang Hanguo Shiqi Hezhuo Shili Jueqi hou Sufei Shenmi Zhuyi Shengxing Yuanyin Fenshi, “Yarkent Hanlığın Güçlenmesi ve Sufizimin Yaygınlaşmasının Sebepleri Hakkında”, **Ürümçi, Yeni Batı Bölgesi Dergisi**, (Ürümçi 2012), 9. sayı, s. 35.

³⁰ Zhixiao, Liu, 维吾尔族历史 - **Weiwu'erzu Lishi “Uygur Tarihî (1)”**, (Pekin: Milletler Yayınevi, 1985), s. 413.

³¹ Zhixiao, Liu, **Age**, s. 414.

³² Zhixiao, Liu, **Age**, s. 423.

³³ Zhengyan, Liu ve Liangzhi, Wei, 西域和卓家族研究 - **Xiyu Hezhuo Jiazu Yanjiu, Batı Bölgesindeki Hoca Ailesi Üzerine Araştırmalar**”, (Pekin: Çin Sosyal Bilimler Yayınları, 1998), s. 12.

Doğu Türkistan'ın gerçek Hanı olduğunu, İsmail Han'ın ise işgalci olup hâkimiyeti onun elinden zorla aldığını söylemiştir³⁴.

Saidiye Hanlığı ile komşu olan Tibet, Saidiye Hanlığını düşman olarak görmüştür. Bu nedenle Apak Hoca'nın ondan yardım istemesi, düşmana devleti zayıflatmak için çok büyük bir fırsat vermiştir. Dalay Lama Apak Hoca'nın ricası üzerine Moğolların Doğu Türkistan'a yakın konumdaki gücü olan Galdan'a mektup yazarak ondan Apak Hoca'ya yardım etmesini istemiştir. Galdan gençliğinde Tibet'te eğitim alarak büyüyen biri olarak Dalay Lama'ya çok sadıktı. Onun mektubu, Galdan için bir hükümdar emri yerine geçmiştir. Galdan'ın oğlu 1677 yılında 120000 asker ile Doğu Türkistan'a seferler düzenlemeye başlamıştır³⁵. Bilindiği üzere Apak Hoca Ak Dağlıların başı idi, senelerdir göremediği hocasının Galdan ile beraber geri döndüğünü duyan müritleri şehir kapılarını düşmanlara açmıştır. Galdan çok kısa bir zaman içinde Saidiye Hanlığını yenerek hâkimiyeti İsmail Han'dan alıp Apak Hoca'ya vermiştir. 1678 yılında Apak Hoca'yı kukla han yaparak kendine itaat ettirmiştir. Böylelikle Doğu Türkistan'da Apak Hoca dönemi başlamıştır. ³⁶ 166 yıllık Saidiye Hanlığında toplam 11 hükümdar tahta oturmuştur.

2.1.4. Hocalar Dönemi (1678-1759)

1678 yılında Budist Moğol Galdan'ın yardımıyla Saidiye Hanlığına son vererek tahta oturan Apak Hoca etrafına 300 binden fazla mürit toplamıştır. Müritlerinden faydalanarak çok sayıda farklı mezhepten olan Kara Dağlı mezhebindeki Uygurları öldürmüştür³⁷. Neticede Kara Dağlıların çok az bir kısmı kaçarak hayatını kurtarmış veya mezhep değiştirerek Ak Dağlılara katılmıştır. Öte yandan o dönemde Apak

---

³⁴ Wei Liangfa, **Yarkent Hanlığının Tarihi Hakkında Genel Bilgi**, (Ürümçi, Xinjiang Halk Yayınevi, 1999), s. 221.

³⁵ Wei Liang Fa, **Age**, s.222.

³⁶ Zhengyan, Liu, “准噶尔汗国末年和卓家族的活动与西域形势的演变- Zhungaer Hanguo M-nian he Zhuojiazhu de Huodong yu Xiyu Xingshi de Yanbian, Cungar Hanlığının Son Dönemi ve Hocalar Ailesinin Hareketleri ile Batı Bölgesinin Durumu”, **Pekin, Millet Araştırmaları Dergisi**, (Pekin 1996), 5. sayı, s. 53.

³⁷Zhengyan, Liu ve Weiliang, “西域伊斯兰教黑山派与白山派的斗争及其对叶尔羌汗国的影响 - Xiyu Yisilan Jiao Heishan Pai yu Baishan Pai de Douzheng Jiqi dui Ye'erqiang Hanguo de Yingxiang, “Batı bölgesindeki Ak Dağlı ile Kara Dağlı Arasındaki Mezhep Çatışması ve Onların Yarkent Hanlığına Olan Etkisi”, **Çin Sınırlarındaki Yeni Bölgeler Coğrafyası Dergisi**, (Pekin 1960), 20. sayı, s. 11.

Hoca ve müritlerinin ait olduğu Ak Dağlılar devlete vergi ödemekten muaf olması çok sayıda insanın Ak Dağlılara katılmasına vesile olmuştur³⁸.

Apak Hoca hâkimiyeti ele aldıktan sonra Galdan'a teşekkür etmek amacıyla, esir düşen 300 askeri ve köle olacak çok sayıdaki kızı, ayrıca büyük miktarda altın ve gümüş hediye etmiştir. Doğu Türkistan'da yaşayan halkın çoğu Apak Hoca'nın Budist Cungarları Müslüman topraklarına getirdiği için kızgındır. Aynı zamanda Müslümanlar hangi mezhebe ait olursa olsun Dalay Lama'ya vergi ödemek zorunda kalmıştır. Bu durum da halkın Apak Hoca'ya olan memnuniyetsizliğini arttırmıştır³⁹. Apak Hoca hükûmetini kabul etmeyen halk durmadan ayaklanmıştır. 1679 yılında Apak Hoca ve Cungar güçleri halkın ayaklanmasıyla Kâşgar'dan çıkarılmışsa da Apak Hoca kendisinin dinî nüfuzundan faydalanarak, Cungarların ve müritlerinin yardımıyla tekrar Muhammed İmin Han ile Kâşgar'da birlikte hükûmet kurmuştur⁴⁰.

Hocalar dönemi gerçek İslam'dan uzaklaşan, halkın büyük bir taassuba ve yozlaşmaya sürüklendiği dönem olmuştur. Gerçek İslam dinini öğrenme fırsatı olmayan halk hocaların anlattıklarını İslam dinî olarak kabul etmiş ve müritlerinin sayısı gittikçe artmış, bizzat Apak Hoca kendi mezhebinin savunduğu görüşleri Orta Asya'ya da yaymaya çalışmıştır⁴¹.

Hocalar döneminde, Cungarlar Mançularla savaşmaya başlamıştır. Mançular güçlü olduğu için Cungarlar geri çekilmeye karar vererek Doğu Türkistan'a yönelmiştir. Galdan 1697 yılında Qing Sülalesi tarafından yenilmiş ve 3 Mayıs'ta intihar etmiştir. 1702 yılından itibaren Kara Dağlı hocalar güçlenmiş ve Doğu Türkistan'da hâkimiyeti eline almıştır⁴². Mançular tarafından yenilen Cungarların tahtına Sivan

---

³⁸ Wenpan, Zhou, “苏非主义初入新疆述略 - Sufi Zhuyi Churu Xinjiang Shulue, Sufizmin Xinjiang Bölgesine İlk Tanıtılması Üzerine Görüşler”, **Ürümçi, Batı Bölgesi Araştırmaları Dergisi**, (Ürümçi 2013, 1.sayı, s. 37.

³⁹ Dazheng, Ma ve Cai Jiayi, “论准噶尔贵族对南疆的统治 - Lun Zhunga'er Guizu dui Nanjiang de Tongzhi. Cungarların Xinjiang'ın Güney Bölgesindeki Hakimiyeti”, **“XinJiang Üniversitesi Gazetesi**, 1981, 2.sayı, s.21.

⁴⁰ Liu Zheng Yan, Wei Liang Fa, “西域和卓家族研究 - Xiyu Hezhuo Jiazu Yanjiu, **“Batı Bölgesindeki Hocalar Ailesi Üzerine Araştırmaları”**, (Beijing: Çin Sosyal Bilimler Yayınları, 1998), s. 31.

⁴¹ Rahile, davut, “维吾尔族麻扎朝拜与伊斯兰教 - Weiwuerzu Mazha Chaobai yu Yisilanjiao. Uygurlarda Mezar Ziyareti ve İslam Dini”, Pekin, **Dünya Dinleri Araştırmaları Dergisi**, (Pekin 2002), 2. sayı, s. 39.

⁴² Wei Liang Fa, **Hocalar Ailesi Hakkında**, çev. Kurban Turan, (Beijing: Milletler Neşriyatı, 2006).

Raptan çıkmış ve 1715 yılında Kumul'a saldırmış, Doğu Türkistan'ı tekrar vergiye bağlamıştır. Sivan Raptan Mançularla da savaşarak Tibet'i ele geçirmiştir⁴³.

Apak Hoca dönemi Uygurların tarihî dönemleri içindeki en karanlık ve acı doludönemidir. Apak Hoca düşman gücü kendi topraklarına getirerek Saidiye Hanlığının yıkılmasına sebep olmuştur. Bitmeyen savaşlar halkın fakirleşmesine neden olmuş, Uygur halkı bu dönemde güven içinde yaşayamamıştır. Apak Hoca'nın savunduğu İşkiye mezhebi halkın yanlış yola girmesine, eğitimde geri kalıp cahilliğine sebep olmuştur. Apak Hoca ve onun çocukları 82 yıl Doğu Türkistan'ı idare etmiş, zor günler yaşatmıştır. Bölgenin Qing Mançu hükûmetinin işgaline uğraması ise 1759 yılında başlamıştır⁴⁴.

2.1.5. Cungarlar (18. yüzyıl)

Cungarlar doğuda kendi dillerindeki Oyrat ve Çungar, batıda Müslüman Türklerin dillerinde Kara-Kalmuk, Kalmık, Kalmak adlarıyla bilinmektedir. Kalmuklar, Cengiz Han zamanında Baykal gölünün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay dağlarının eteklerinde yaşamaktaydılar. Daha sonra bunların bir kısmı Cengiz Han'ın torunu Hülâgû ile birlikte batıya gidip İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna yardım etmiştir. Diğerleri ise önce Hülâgû'nun kardeşi Kubilay Han'ın yönetiminde Çin'in fethine ve burada bir Moğol devletinin (Yüan Hanedanı) kurulmasına katkıda bulunmuştur. Yüan Hanedanlığındaki Moğollar Çinliler tarafından yenilgiye uğradıktan sonra Çin'de Ming Hanedanlığı kurulmuş, çok sayıda Moğol ve beraberindeki Uygurlar Çin'in iç kısmında soykırıma uğramış, savaştan kurtulan Moğollardan bir kısmı kendi memleketi iç ve dış Moğolistan topraklarında Ming hanedanlığı ile komşu olarak yaşamış hem de zaman zaman savaşmıştır. Daha savaşçı olarak bilinen Cungar Moğolları ise Doğu Türkistan'ın kuzey sınırlarına yerleşmiştir⁴⁵.

Cungar Hanlığı adıyla tanınan Doğu Kalmukların önemli hükümdarlarından Galdan Han, Halha boyunu da egemenliği altına alarak 1682'de Kâşgar'ı ve ardından bütün Doğu Türkistan'ı kendi egemenliği altına almıştır. Sonraki zamanlarda Sevang Raptan (1697-1727) ve Galdan Sereng (1727-1745) Taşkent dâhil bütün Orta

⁴³ Bingxue, Zhao, “噶尔丹死亡考-Ga-er-dan si-wang kao, “Cungarların Çöküşü hakkında”, **Tarihî Dosyalar**, (Pekin 2012), 2. sayı, s. 11.

⁴⁴ Pan, Xiang Ming, 清朝统治时期新疆的动乱事件- Qingchao Tongzhi Shiqi Xinjiang de Dongluan Shijian “Qing Sülalesi Döneminde Xinjiang'daki İsyenlar Hakkında Araştırma”, **Çin Halk Üniversitesi Dergisi**, (Pekin, 2011), 5. sayı, s. 15.

⁴⁵ Bkz. Ma Da Zheng, 蒙古史纲- Menggu Shigang “Moğolların Tarihi”, (Ürümçi: Xinjiang Halk Yayınevi, 2006).

Asya'yı ele geçirerek devleti en geniş sınırlarına ulaştırmıştır. Fakat daha sonra ortaya çıkan iç kargaşadan faydalanan Mançu İmparatoru Qian Long Han birkaç yıl içerisinde Cungar egemenliğine son vermiş ve 1758 yılında asker-sivil 500. 000'den fazla Moğol'u kılıçtan geçirerek Cungar halkını ortadan kaldırmıştır⁴⁶.

Yaklaşık yüz yıl devam eden savaş sonucu Cungarların Mançular tarafından yok edilmesi 1209 yılında başlayan Moğol-Uygur ittifakının sonu olmuş ve o günden 1912 yılına kadar Moğollar bağımsız ülke olamamıştır. Uygurlar da Altı şehir devleti, İli sultanlığı, 1933 yılı Kâşgar'da kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti ve 1945-1949 yıllar arasında Gulca'da kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti haricinde bağımsız güç olamamıştır. 1949 yılında Doğu Türkistan Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla işgal edilmiş ve 1955'te bölge Şincan Uygur Özerk bölgesi olarak adlandırılmıştır.

2.1.6. 17.-19. Yüzyılda Kumul ve Turfan Uygurlarının Doğu Türkistan'ın Tarihindeki Yeri

Bu dönemde Turfan ve Kumul başta olmak üzere, üst makamdaki Uygurlar genel olarak ya Cungarların ya da Mançuların güvenini kazanmış insanlar olarak menfaatleri Cungarların ve Mançuların Doğu Türkistan'daki hâkimiyeti ile iç içe olmuştur. Sadece kendi menfaatlerini düşünen o dönemdeki Uygurların bir kısmı Mançular döneminde de kendi milletinin ve memleketinin bağımsızlığını düşünmeden Qing ordusu için çalışmıştır.

Kumul Hanı ile Qing sülalesi Mançu hükûmeti arasındaki ilişki Kang Xi Han döneminden başlamıştır. O dönemde Doğu Türkistan'ın kuzey sınırlarındaki komşusu Cungar Moğollarından olan Galdan, Qing ordusuna karşı ayaklanarak Moğol egemenliğini devam ettirmeye çalışmıştır. Kang Xi Han bu ayaklanmanın ortaya çıkmasına tahammül edememiştir. Doğu Türkistan'ın doğusundaki büyük kapısı olan Kumul'un diğer büyük güçlerin hedefi hâline geldiği müşkül durumda Kumul Hanı Ebeydullah bu iki büyük güç arasında kalmıştır. 1696 yılında Kang Xi Han bizzat ordusunu batıya doğru harekete geçirmiştir. Bunu duyan Ebeydullah Han Kang Xi Han'ın Galdan'ı yenebilecek güce sahip olduğunu tahmin etmiş ve savaşmadan Kang Xi Han'a tâbi olmuştur. Ebeydullah Han Qing ordusuna gerekli

---

⁴⁶ Bkz. Gong Zhu Zhun Zi, 最后的游牧帝国 准噶尔部的兴 - Zuihou de Youmu Diguo-Zhunga'erbu de Xingwang, Son Göçebe İmparatorluk- Cungarların Çöküşü", (Hohat: İç Moğolistan Halk Yayınevi, 2005).

malzemeleri temin etmekle kalmayıp kendisine esir düşen Galdan'ın oğlunu da Kang Xi Han'a hediye etmiştir. Büyük yenilgiye uğrayan Galdan intihar etmiştir. Ebeydullah Han'ın Qing ordusuna gösterdiği sadakati karşılıksız kalmamıştır. Qing hanedanlığı onu ödüllendirerek Kumul'un Müslüman Hanı ilan etmiştir. Böylelikle Kumul'un 233 yıllık Müslüman Wang (Han) Tarihi başlamıştır⁴⁷.

Kumul'daki ilk Han Ebeydullah zamanından başlayan kargaşa yüzünden şehirde savaşlar hiç bitmemiştir. Aslında Kumul hanlarına Wang ünvanı 4. Han Yusuf'tan itibaren başlamıştır⁴⁸. Bunun nedeni ise Yusuf'un Qing sülalesi hükûmetine çok sadık olması nedeniyle Kumul'da veya Doğu Türkistan'ın başka bölgelerinde çıkan ayaklanmalarda Qing hükûmetine yardım ederek kendi halkını bastırması; Qing hükûmetine olan sadakatinin ispatı olmuş ve bu yüzden ilk olarak Müslüman Wang ünvanını kazanmıştır. Wang kelimesi Çince olup Han, kral anlamına gelir. 1758 yılında İshak Hoca Mançu işgaline karşı ayaklanırken Kumul hanı Yusuf 100 askeri ile Qing ordusunun hocalar ayaklanmasını bastırmasına yardımcı olmak için savaşa katılmayı kendisi talep etmiş ve Yarkent'teki savaşta Uygur Türklerine yakalanan tüm Mançu ordusunu kurtarmış ve bu yaptıkları için onu Doğu Türkistan'ın güneyindeki bu önemli şehrin yani Kumul bölgesinin Hanı olarak ilan etmiştir. Bu bölgenin Hanı ilan edilmesi onun rütbesini de yükseltmiştir. 1759 yılında, Qing devletine en büyük katkıda bulunan 50 kişiden biri olarak Qing sarayına onun resmi asılmıştır. Tüm bunlar Yusuf'un Mançu hükûmetine ne kadar sadık olduğunu göstermektedir⁴⁹.

Qing hanedanı Qian Long döneminde kendi etkisi altındaki bölgelerin dillerini derleyip görmek, azınlıkları anlamak, onları daha iyi idare edebilmek, aynı zamanda egemenliğinin simgelerinden birini oluşturmak için Mançuca, Moğolca, Tibetçe, Çince ve Uygurcadan oluşan Beş Dilli Sözlük'ü düzenlemeye başlamıştır. Altıncı Kumul hanı Erdşir kendisinin Çin'e bağlılığını ifade etmek için Beş Dilli Mançuca Sözlüğün Uygurca kısmını hazırlaması için Kumul bölgesindeki Çince bilen beş

---

⁴⁷ Dong, Su ning, “浅谈清代的哈密王 - Qiantan Qingdai de Hamiwang. Qing Sülalesi Dönemindeki Kumul Hanları” , **Çin Sınırları Tarihi ve Coğrafyası Dergisi**, (Pekin, 1990), 4. sayı, s.19.

⁴⁸ Baidu Baike: Hami Wang, <https://baike.baidu.com/item/%E5%93%88%E5%AF%86%E5%9B%9E%E7%8E%8B/9558609?fromtitle=%E5%93%88%E5%AF%86%E7%8E%8B&fromid=5038637> [18.12.2019]

⁴⁹ Huang, ShiYuan, “哈密回王传奇-Hami Huiwang Chuanqi, Kumul Müslüman Wang Efsaneleri”, **Milletler Mirasları Dergisi**, (Pekin 2013), 4. sayı, s.16.

kişiyi bir ekip yaparak Pekin'e göndermiştir. Yedinci Kumul Hanı Beşir de Qing hükûmetine en sadık Kumul Hanlarından biri olmuştur.

1866 yılı soğuk kış aylarında Qing devletinin iç kısmında ayaklanıp Qing ordusunun baskısından kaçarak Doğu Türkistan'ın Hanı Yakup Beg'e sığınmak isteyen Hui Müslümanlarından olan Ma Zhen 8000'den fazla askerlerle Kumul'u kuşatmıştır. Beşir Han, Ma Zhen'e karşı savaşmış olsa da yenilmiş ve esir düşmüştür. Ma Zhen Beşir Wang'ın eşini öldürmüştür. Bununla ilgili Qing tarihî arşivlerinde kayıtlar mevcuttur.

Kumul'un son Han'ı Şah Mahsut aslında Kumul Han ailesine mensuptur. O kazayla birinin ölümüne sebep olmuş ve uzunca bir süre Tanrı dağlarında saklanmıştır. Ancak Kumul'un 8. Wang'ı Muhammet doğuştan felç olduğu için sıra 9. Wang olarak Şah Mahsut'a gelmiştir. O Han olduktan sonra, Doğu Türkistan'da dönemin beş büyük okulundan biri olan "Yi Zhou Akademisi"ni kurmuştur. Bu okul tercüman yetiştirmek amacı ile kurulmuştur. Okulun öğrencileri Uygur Türkleri olup eğitim dili Çince olmuştur. 1930 yılında Kumul'un son hanı olan Şah Mahsut ölmüştür. Böylece Kumul'un 233 yıllık Müslüman Wang Tarihi sona ermiştir. Sonuç olarak Kumul Hanları Doğu Türkistan'ın yabancı güçlerin işgaline maruz kalmasının en önemli nedenlerinden biri olmuştur⁵⁰.

2.2. İlk Mançu İstilasası

Hocaların iç çatışmalarından faydalanan Qing sülalesi 1755 yılında Kumul Uygurlarının yardımı ile Cungarları yenmiş, bölgeyi fiilen yöneten Hocaları da yenerek Doğu Türkistan'ın kuzey kısmını, 1760'da da güney kısmını işgal etmiştir. Bu dönem Uygurlar için tarihlerdeki ilk Mançu-Çin istilasası olarak bilinmektedir. 1755 yıllarında başlayan işgal 1862 yılına kadar sürmüştür. Mançular işgal ettikleri merkezî şehirlerde surlar yapmış ve genelde hep surlar içindeki saraylarında yaşamış, pek dışarı çıkmamıştır. Devletin idari işlerini çoğu Turfan ve Kumul Uygur memurlardan oluşan kişilerle görmüş, Uygurları diğer şehirlerine hâkim beyler olarak göndermiş ve onların aracılığı ile bölgeyi yönetmiştir. Yani esas güç

---

⁵⁰ Su Bei Hai, HuangJian Hua, 哈密、吐鲁番维吾尔王历史- **Hami, Tulufan Weiwuerwang Lishi. Turpan ve Kumul Uygur Hanlarının Tarihi**, Çev. Kurban Turan, Erkin Erşidin (Ürümçi, Xinjiang Halk Yayınevi, 2001).

Mançuların elindedir ama çalışanlar ise Uygurlardır⁵¹. Uygur halkı Mançuların işgali altında buldukları bu 107 yıl içinde Mançu- Çin'e karşı 40'tan fazla ayaklanmıştı.

2.3. Qing Hükûmetinin İşgaline Karşı Savaşlar

İlk Mançu istilasından sonra bölgede büyük değişiklikler yaşanmıştır. Moğolların güç kaybetmesi sonucu, 550 sene boyunca belli bir düzeyde devam eden Moğol-Uygur dostluk ilişkileri sonlandırılmış, Uygur halkı önceki zamanlarda hiç karşılaşmadığı zulme maruz kalmıştır. 1862 yılına kadar olan 107 yıl boyunca Qing zulmüne karşı bağımsızlık, inanç ve özgürlük mücadelesi vermiş, dünya tarihinde, işgalci güce karşı en çok mücadele etmiş halklardan biri olarak bilinmiştir. Bu konularda “غازات دەر مولكى چين” Gazat Der Mülki Çin”, “Tarih-i Emiye” ve “Tarih-i Hamidiye” gibi kaynaklarda detaylı bilgiler vardır⁵².

Doğu Türkistan Çin'in iç kısmından atla birkaç aylık mesafede bulunduğu ve büyük çöl ile ayrıldığı için, Qing merkezî yönetiminin oradaki ordusunun maaşlarını, gıda ve diğer ihtiyaçlarını temin etmesi mümkün değildi. Bölgede Çin ve Mançu kökenli halk yoktu ve o nedenle işgalci ordusunu ve çok sayıdaki memurların günlük yaşam ihtiyaçlarını karşılamak ve maaşlarını temin etmek için bölge halkına yükleniliyordu. Mançular kendi işgalini devam ettirebilmek için savaş içindeki bölgeye daha yüksek maaş ile Çin'in iç kısmındaki diğer bölgelere göre daha fazla memur ve asker göndermeye başlamıştır⁵³. Mançularla işbirliği yapan yerli ağaların halktan aldıkları vergiler de Mançulara ödenecek vergilerden az değildi.

Bölgede zulüm derinleştikçe gerginlik de artıyordu. Qing yönetimi ekonomik çözümler yerine yüklü miktarda para basmayı tercih ederek enflasyona yol açmış ve bölgeyi istikrardan daha da uzaklaştırmıştır. Çeşitli vergiler artık kaldırılamaz duruma gelmiş, zulme dayanamayan halk ayaklanarak taş sopa gibi basit silahlar ile

---

⁵¹ Yuyang, Zhang, “清朝前期对新疆地区的治理措施及其特点 - Qingchao Qianqi dui Xinjiang Diqiu de Zhili Cuoshi jiqi Tedian, Qing Sülalesinin İlk Dönemlerde Uygur Bölgesinin Kontrolündeki Tedbirleri ve Bu Tedbirlerin Özelliği”, **Changjiang Serisi Dergisi**, (Wuhan, 2019), 10. sayı, s. 65.

⁵² Molla Musa Sayrami, تاريخى همىنىيە **Tarih-i Emiye**, haz. Muhemmed Zunun, (Ürümçi, Xinjiang Halk Neşriyatı 1988).

⁵³ Molla Musa Sayrami, تاريخى همىنىيە **Tarih-i Hamidiye**, Çev. Enver Baytur, (Pekin, Milletler Yayınevi, 2007), s.159.

Qing imparatorunun vahşi ordusunun önüne çıkmıştır. 1765 yılında patlak veren Üçturpan ayaklanması onlardan sadece biridir⁵⁴.

Daha önce Mançulardan kaçarak Fergana vadisine sığınan bir kısım hocalar din uğruna savaşmak için tekrar Doğu Türkistan'da direniş göstermeye başlamıştır. Hoca Cihan Mançulara karşı askerî hazırlık yapmış, ancak hazırlığı tam bitiremediği için Qing ordusuna onlara tâbi olmayı kabul ettiğine dair sözde mektup yollamıştır. Ama sonraları Qing ordusu bunu anlamış ve savaşmak için asker göndermiştir.

1757 yılında Doğu Türkistan'da bir milyon beş yüz bin nüfus vardı, ancak 1758-1765 yıllar arasındaki 7 yıl içinde Uygurlardan beş yüz bin kişi acımasızca katledilmiş ve cesetleri nehirlerle atılmıştır. Soykırımlar Doğu Türkistan'daki halkı korkutamamış ve bölge genelinde daha büyük ayaklanmalara neden olmuştur.

Mançular özellikle Qian Long Han ve onun komutanları Doğu Türkistan'ı kendi yönetim altında tutabilmek için o bölgede yaşayan halkın dilini ve kültürünü öğrenme gereksinimi duymuş ve Aslında bulunan Mançuca, Moğolca, Tibetçe ve Çince Dört Dilli Sözlük'e 1794 yılında Uygurca'yı da ekleyerek Beş Dilli Sözlük'ü ortaya çıkarmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere Beş Dilli Sözlük sadece Qian Long Han'ın komşu devletlerin kültürüne merak duyduğu için değil, aksine işgal ettiği toprakların sembolik bir anlamı olarak işbirliği yaptıkları Kumul Hanlarının da ilgisi ve çabası ile beş dilli olarak hazırlanmıştır.⁵⁵

2.4. Yedi Şehir Devleti

Doğu Türkistan genelinde 1864 yılında patlak veren büyük ayaklanmalar Qing Hanedanlığı işgalci ordusunu her ne kadar yenerek bölgenin büyük kısmını düşmandan temizlemiş olsa da farklı coğrafyadaki liderler bir bayrak altında toplanamamış, aksine dinî nüfuzlarından faydalanarak orduda siyasi lider konumuna gelmiş bazı hocalar ve ağalar kendi çıkarları için birbiri ile çatışmaya başlamıştır.

1864 yılı Ağustos ayına gelindiğinde Sıdık liderliğindeki Kırgızlar Kâşgar'ın Kona ilçesini Mançulardan temizlemiş, ancak düşman ordusunun yerleştiği Yenişehir'i

⁵⁴ Haizhen, Niu ve Shaoying, Li “试论乌什起义 - Shilun Wushi Qiyi, Uçturpan Ayaklanması Hakkında”, **Xinjiang Üniversitesi Gazetesi**, (Ürümçi 2006), 2. sayı, s. 66.

⁵⁵ Chun Hua, “御制五体清文鉴 编者及编纂年代考 - Yuzhi Wuti Qingwenjian Bianzhe ji Bianzuan Niandai Kao, Beş Dilli Sözlüğün Yazarları ve Yazılma Tarihi”, **Manchu Studies**, (Pekin 2014), 1. sayı, s. 23.

alamamıştır. Bu yüzden Doğu Türkistan ile tarihî, etnik, siyasi ve din bağı olan Hokand Hanlığına elçi gönderilerek yardım istenmiştir.

Hocaların çok etkin olduğu Hokand Hanlığı 1865 yılı ilkbahar mevsiminde, din ve kardeşlik uğruna yardım etmek için Apak Hoca'nın torunu Buzurg Han ile daha önce Rus işgaline karşı olan savaşların gazisi Yakup Beg'i altı kişi ile Kâşgar'a göndermiş, bu altı kişi yolda katılan gönüllülerle toplam 50 kişi olmuştur.

1865 yılı Nisan ayında Kâşgar'a gelen Yakup Beg ve onunla beraberindekiler kısa zamanda Sıddık'ın ordusunu yenerek Kâşgar'ın Konaşehir (eski şehir) bölgesini ele geçirmiştir. Eylül ayında Mançu ordusunun yerleştiği Yenişehir fethetmiş ve birçok yeri Mançuların elinden geri almıştır⁵⁶.

Yakup Beg o zamanın nadir görülen iyi siyasetçi ve komutanlarından biriydi. O Doğu Türkistan'daki dağınık güçleri tek bayrak altına toplamak için elinden geleni yapmış, Kâşgar'dan sonra Yarkent'i de ele geçirmiştir.

1865 yılında Hoten'i Mançulardan arındıran Hacı hükümdara suikast düzenleyerek Hoten'i kendi yönetimi altına almıştır⁵⁷. Eylül'de Hokand Hanlığından Doğu Türkistan'a gelen Yunuscan liderliğinde 7000 kişilik ordunun beraberindeki diğer hocaların Kâşgar hâkimiyetine el uzatanları bertaraf etmiş ve 7000 kişilik orduyu da kendi ordusu ile birleştirerek güçlenmiştir⁵⁸. 1866 yılında kendisinin yönetimine karışan Buzurg Han'ı Hacca göndererek ondan kurtulmuştur.

1866 yılında gerçekleştirdiği bu darbelerden sonra Buhara emiri Muzafferdin bir elçi ile hediyeler yollayarak Yakup Beg'e "Atlık Gazi" unvanını vermiştir. 1867 yılında Yakup Beg bağımsız Yedi Şehir Devleti'nin kurulduğunu ilan etmiş, kendisi de han olmuştur. Hanlığın başkentini Kâşgar olarak belirlemiştir. Yakup Beg hükümdarlığını ilan ettikten sonra Bedevlet unvanını da alarak fetihlerine devam etmiştir⁵⁹. 1867 yılında Aksu ve Kuçar'ı hile ile Râşidin Hocadan almış, ardından Korla'yı da ele geçirmiştir.

---

⁵⁶ S. Gömeç, "Doğu Türkistan'da Yakub Han Dönemi ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri", **Osmanlı Tarihî Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt 9, 9. sayı, (Ankara: 1998), s. 149.

⁵⁷ Maiwula, Wushouer, Mançular Döneminde Çin'in Doğu Türkistan'ı Ele Geçirme Mücadelesi (1755-1865), (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, 2016), s. 118.

⁵⁸ Baymirza, Hayit, **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, (İstanbul: Otağ Yayınevi, 1975), s. 145.

⁵⁹ "Kaşgar", **Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi**, C. 12, (İstanbul, TDV yayınları, 1988) s. 409.

Bu dönemde Ruslar Orta Asya'daki Türkistan Hanlıklarını birer birer ele geçirmeye başlamıştı. 1868 yılında Ruslar Kâşgar'a da saldırmak için hazırlıklar yapmış, ancak önce Hive Hanlığını ele geçirmeyi planladıkları için Kâşgar ile diplomatik ilişki kurarak şimdilik komşu olmayı tercih etmiştir. Bu durum Rusların rakibi olan İngilizleri telaşlandırmıştır. İngilizler Kâşgar'ı hem Rusya'ya hem de Çin'e karşı bir tampon bölgesi olarak kullanmayı düşünmüş ve bu nedenle İngilizler için Kâşgar Hanlığıyla ilgilenmek bir zaruret olmuştur.⁶⁰ 1868 yılına gelindiğinde Büyük Britanya Yedi Şehir Devleti'ni kabul ederek diplomatik ilişki kurmuş ve Kâşgar'a elçi göndermiştir.

1869 yılında Yakup Beg de Mirza Said Şah adlı elçisini Britanya'nın Hindistan'daki valisi ile görüşmeye göndermiştir. Bu görüşmenin sonucunda Britanya Yedi Şehir Devleti'ne yüklü silah yardımı yapmış ve Kâşgar'da silah fabrikası kurmaları için Hindistanlı ustaları göndermiştir. Bu dönemde İngilizler Yedi Şehir Devleti'nin en güçlü destekçisi olmuştur.

Yakup Beg Ruslara pek sıcak bakmasa da Hacı Molla adlı elçiyi St. Petersburg'a göndermiştir. 1870 yılında Ruslar da Kâşgar'a elçi göndererek Yedi Şehir Devleti'ni kabul etmiş ve diplomatik ilişki kurmuştur.

Gelişmiş silahlara sahip olduktan sonra Yedi Şehir Devleti bölgeye yerleşmiş Qing ordusu ve o bölgeyi karıştıran Dungan aşiretleriyle savaşmış ve 1870 yılı Mayıs ayında Turfan'ı alarak Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Mançuların Qing Hanedanlığı ile olan ilişkilerini kesmiştir. 1871 yılında Ürümcü'yi, Doğu Türkistan'ın doğusu ve kuzeyini fethetmiştir. Yedi Şehir Devleti, Doğu Türkistan'daki birkaç ilçe dışındaki tüm yerleri işgalci güçlerin elinden almıştır ve Doğu Türkistan'daki en büyük güç durumuna gelmiştir⁶¹. Osmanlı Devleti, Kâşgar Hanlığının kuruluşundan itibaren gelişmelerden haberdar durumdadır. 1873 yılında Yakup Beg'in Sultan Abdülaziz Han'a Sayid Han adlı elçisini göndererek yardım isteği üzerine Osmanlı Devleti, Kâşgar ordusunu eğitmek üzere dört subayla birlikte 2000 tüfek, 6 adet top,

---

⁶⁰ Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler**, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), s.103.

⁶¹ Molla Musa, Sayrami, **تاریخی ھەمەندییە** **Tarih-i Hamidiye**, Çev Enver Baytur, (Beijing: Milletler Yayınevi, 2007), s. 65.

Kâşgar'da imal edilmek üzere kapsül ve barut imal aletleri vermiş ve onu Hindistan üzerinden Kâşgar'a ulaştırmıştır⁶².

Osmanlı Devleti'nin bu yardımından sonra Yakup Beg Doğu Türkistan topraklarında hutbenin Abdülaziz Han adına okunmasını ve sikkelerin de onun adına basılmasını emretmiştir⁶³. Ayrıca Osmanlı Devleti Yakup Beg'e "Emir-ül Müslimin" unvanı da vermiştir. Böylelikle Yedi Şehir Devleti, Devlet-i Aliyye'nin nezdinde de meşruiyet kazanmıştır.

1862 yılında Çin'in Shanxi eyaletinde patlak veren Dungan Müslümanları ayaklanması sonucu yenilgiye uğrayan Müslüman Dunganlar Doğu Türkistan'a kaçmış ve Qing ordusu da peşinden gelmiştir.

Qing ordusu 1873 yılında Kansu'daki Dunganları yenerek savaşı Doğu Türkistan'ın kapısına taşımıştır. Dunganların lideri Bayyenu Yakup Beg'e sığınmıştır. 1873 yılında Büyük Britanya'nın Hindistan'daki Valisi Lord Mayo 350 kişilik bir heyeti Douglas Forsti başkanlığında Kâşgar'a göndermiştir. 1874 yılında Büyük Britanya kraliçesi Victoria kendi eli ile Yakup Beg'e mektup göndermiş ve 2 Şubat'ta anlaşma imzalamıştır. Aynı yıl Ruslar ile de anlaşma yapılmış ve karşılıklı elçiler gönderilmiştir. 1875 yılında Yedi Şehir Devleti elçisi Sayid Han ikinci defa Devlet-i Aliyye'ye elçi olarak gelmiştir. Komutan ve çok sayıda silah yardımı alan elçi Hindistan yolu ile Kâşgar'a dönmüş, bu sefer Yakup Begin büyük oğlu Beg Kulu ile ikinci oğluna da Devlet-i Aliyye tarafından rütbe verilmiştir.

O sıralarda Batı'ya yayılmayı planlayan ve Rus istilasının önünü almak isteyen Qing hükûmeti ne pahasına olursa olsun Doğu Türkistan'ı ele geçirmeyi planlamaktadır.

Qing Hanedanlığının iç kısmındaki Taiping Tianguo ayaklanmasını bastırarak güç biriktiren 80. 000 kişilik Qing ordusu 1875 yılında Zuo zongtang öncülüğünde Doğu Türkistan'a saldırmak amacıyla yola çıkmıştır. Qing İmparatorluğu Doğu Türkistan'da yapacağı savaşlar süresince gıda ihtiyacını Ruslardan alacağı ile ilgili Ruslarla anlaşma yapmıştır⁶⁴. Öte taraftan Yakub Beg İngiltere'den yardım istemiş ancak İngilizler artık destek vermemiştir.

---

⁶²RFA: Osmanlı Dosyalarında Yakup Beg Elçisinin İngiltere Ziyareti ve Osmanlı Elçisinin Mektupları, <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/medeniyet-tarix/osmanli-hojjetliri-03092016152242.html> [03.04.2019]

⁶³ İsmail Hami, Danişmend, **Ali Suavi'nin Türkçülüğü**, (İstanbul, Vakıf Matbaası, 1942), s. 32.

⁶⁴ Uygur Akademisi: <https://www.akademiye.org/ug/?p=13203> [05.01.2020].

Büyük Britanya her ne kadar bölgede bağımsız Uygur devletinin kurulması için Qing hanedanlığı ve Ruslar ile temasta olsa da Rusların kesin bir şekilde mukavemetine uğramıştır. Çünkü yaklaşık 1150 yıldır devam eden Türk-Rus ilişkileri tarihinde birkaç yüz yıl Türk hâkimiyeti altında kalan ve 16. yüzyılında Türklerin hâkimiyetinden kurtulan Ruslar zamanla büyümüşür. Avrasya ve Orta Asya'daki Altın Orda, Kazan, Kırım Hokand, Kazak Hanlığı gibi Türk devletleri Ruslar tarafından yıkılmıştır. Ayrıca Ruslar 1677-1855 yıllar arasındaki 178 yıl içinde 11 defa savaştığı Osmanlı Devleti'nin bir parçası sayılabilecek Yedi Şehir Devleti gibi bir Türk devletinin bağımsız bir ülke olarak kalmasını da istememiştir.

Gelişen süreçte İngiltere'nin nezdinde bölgedeki Rus istilasını önleyebilecek tek gücün Qing ordusu olduğu kabul edilmiş ve Yedi Şehir Devleti'ne eskisi gibi önem gösterilmemiştir. Üstelik İngiltere Qing ordusuna silah satmış ve Yakup beg'e olan yardımını kesmiştir.

1876 yılında Ruslar Büyük Britanya'nın gücünü zayıflatarak Yedi Şehir Devleti'nin kuzeyindeki bir diğer Uygur yönetimi olan İli Sultanlığını ele geçirmiştir.

1877 yılında Yedi şehir Devleti elçisi Seyid Han üçüncü defa Devlet-i Aliyye'ye giderek acil yardım talebinde bulunmuştur. Ruslarla savaş hazırlığında olan Osmanlıdan da gerekli yardım gelmemiş, Osmanlı Devleti elçi Sayid Han'a sadece İngiltere'nin desteğini beklemesini söylemiş ve Rusya ile iyi geçinmesi gerektiği hakkında tavsiyelerde bulunmuştur⁶⁵.

Çin'e karşı savunma tedbirlerini almakla meşgul olduğu zamanda Yakup Beg'in 1877 yılının 29 Mayıs'ında zehirlenerek ölmesi Uygurlar için çok büyük bir talihsizliktir. Yakup Beg'in ölümünden sonra Doğu Türkistan'da iç kargaşa başlamıştır.

Yakup Beg'in oğlu Beg Kulu Han devletin birliğini sağladıysa da askerî bakımdan son derece güçsüz olması nedeniyle 1877 yılında Kâşgar'ın işgaline engel olamamıştır⁶⁶. Yedi Şehir Devleti genelinde soykırım başlamış, kısa süre sonra Yedi Şehir Devleti yıkılmıştır. 1878 yılında Hoten'in elden gitmesiyle dağınık hâlde Qing ordusu ile savaşmaya devam eden bazı guruplar da yurtdışına kaçarak hayatını

---

⁶⁵ S. Gömeç, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", **OTAM Dergisi**, 9.sayı, (Ankara, 1999), s. 5.

⁶⁶ S.Gömeç, **Agm**, s. 5.

kurtarmaya mecbur kalmıştır. 1881 yılında Rusya işgal ettiği İli bölgesini Qing Hanedanlığına vermiştir.

Tüm işgal ettiği toprağı kalıcı olarak kendisine tâbi kılmak için 1884 yılında, Qing merkezi hükûmeti Doğu Türkistan'a “yeni toprak” anlamında gelen “Xinjiang” adını vererek bir eyalet ilan etmiştir⁶⁷. Sonra yerli beylerin, dinî hocaların gücünü ve nüfuzunu kırmış, Uygur halkının elinde ne varsa almış, çok defa ayaklanmaları acımasızca bastırmıştır.

1911 yılı Kumul’da Tömür Halifa liderliğinde büyük isyan olmuştur. Gerçi 1912 yılında, Qing Hanedanlığı yıkılmış, yerine Çin Cumhuriyeti kurulsa da bölge bağımsızlığına kavuşamamıştır⁶⁸. 1930 yılı Kumul’da Hoca Niyaz Hacı liderliğinde Çin zulümüne karşı büyük ayaklanma olmuştur. Kumul, Turfan, Korla, Kuçar ve Aksu gibi büyük şehirler Çinlilerden geri alınmıştı. 1932 yılında, Hoten’de patlak veren ayaklanma sonucu Hoten şehri de Çinlilerden arındırılmıştı ve Mohammed Emin Buğra liderliğindeki Hoten hükûmeti kurulmuştur.

Bölgede var olan Çin işgaline karşı ayaklanan halk Hoten hükûmeti güçleri ile birleşerek 12 Kasım 1933 yılında Kâşgar merkezli olarak Şârkî Türkistan İslam Cumhuriyeti’ni kurmuş, ardından Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti anayasası ilan edilmiştir. Kâşgar Meclisi’nde Kur’an-ı Kerim okunarak dualar edilmiş, milletvekilleri Kur’an-ı Kerim’i öperek yemin etmişlerdir. Meclis’in açılmasından sonraki pazar günü ise asker, komutanlar, mülkî erkânlar Yarbağ’daki köprü önünde toplanmış ve 41 adet top atışı yapılmıştır. Devletin resmî bayrağı ise asırlardan beri bölgede kullanılmakta olan ay yıldızlı gök bayrak olmuş ve ülkenin millî marşı kabul edilmiştir. ‘Şarkî Türkistan Hayatı’ (Doğu Türkistan Hayatı) adıyla gazete yayımlarına başlanmıştır. Şârkî Türkistan İslam Cumhuriyeti parasını bastırarak bölgedeki Çin parasının kullanımını yasaklamıştır. Ülkede vatandaşlarına pasaport dağıtımından nüfus cüzdanına kadar her türlü hizmet verilmiştir. Normal bir devletin her türlü faaliyetini yerine getiren Şârkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, işgalci

---

⁶⁷ Anwar Rahman, **Sinicization Beyond the Great Wall: China’s Xingiang Uighur Autonomous Region**, (Matador, London 2005), s. 22-23.

⁶⁸ Yelda Demirağ “1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, 3. sayı, (İstanbul 2014), s. 238.

Çinlilere karşı modern çağdaş Uygurların nasıl devletleşebileceğinin en güzel örneği olmuştur⁶⁹.

1934 yılında, Çöçek ve Altay sınırından giren Kızıl Ordu, Ürümçi civarında Dungan aşireti Ma Cong Ying'i bozguna uğratarak Kâşgar'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Bu arada Ürümçi'den Kâşgar'a gelen Sovyet başkonsolosu Afserof, Hoca Niyaz ile görüşerek hükûmetin istifa etmesi ve kendisinin Ürümçi'de Sheng Xi Cai ile birlikte ortak idare kurması teklifinde bulunmuştur. Aslında bu bir teklif değildir, tehdittir. Bunu kabul etmek zorunda kalan Hoca Niyaz, Afserof ile birlikte Kâşgar'dan ayrılmış ve Ürümçi'de genel vali yardımcısı olarak göreve başlamıştır. Böylelikle bu hükûmet 1934 yılı Temmuz ayında aşiret Ma zhung-ying, Sovyet Kızıl Ordusu ve Çin ordusunun saldırıları sonucu yıkılmıştır⁷⁰.

Sovyetlerin desteği ile Doğu Türkistan'ın yönetimini ele geçiren Sheng Xi Cai bir yandan Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurarken diğer yandan da Çin Guo Mindang hükûmeti ile gizli anlaşmalar yapmıştır. 1942 yılında, Hitler'in Sovyetlere saldırısından sonra Sheng Xi Cai Sovyetlerle olan ilişkisini kesmeye başlamış ve artık Çin Guo Mindang hükûmetine bağlılığını ilân etmiştir⁷¹. Bunun üzerine önceden sınıra toplanarak hazırlıkta bulunan Çin Guo Mindang ordusu ülkeye girmiştir. Gün geçtikçe artan vergi ve zulme karşı birçok yerde ayaklanmalar meydana gelmiştir. 1940 yılı Şubat ayında Barköl'de dört ayaklanma ortaya çıkmıştır. 1941 yılı Haziran'da Altay'da çıkan ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Sheng Xi Cai'in sırtını dönmesi üzerine Sovyet hükûmeti Doğu Türkistan'daki halkın ayaklanmalarına destek vermeye başlamıştır. 1944 Eylül ayında İli'de çıkan ayaklanma sonuç vermiş ve İli, Altay, Tarbagatay vilayetleri Guo Mindang rejiminden kurtarılarak bu bölgede, 12 Kasım 1944'te Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilân edilmiştir. Bu ayaklanma Doğu Türkistan'ın İli, Tarabağtay ve Altay gibi üç vilayeti temelinde olduğu için Çin tarihlerinde "Üç Vilayet Devrimi 三区革命" olarak adlandırılmıştır⁷².

---

⁶⁹ RFA: 20. Yüzyıldaki Doğu Türkistan Cumhuriyeti: //www.rfa.org/uyghur/tarix-bugun/tarix-bugun-11152011113327.html [03.11.2019]

⁷⁰ Yalkun Ruzi, **Sabit Damollam Kim?**, (Ürümçi: Xinjiang Tarih-Medeniyeti Araştırmaları Yayınları, 2011), s. 45.

⁷¹ Yuqi, Xu, **新疆三区革命史 - Xinjiang Sanqu Gemingshi, Xinjiang Üç Vilayet Devrimi Tarihi**, Çev. Mehmet Savur, (Pekin, Milletler Yayınevi, 2000), s. 1.

⁷² Yuqi, Xu, **Age**, s.112.

1944 yılı Ağustos ayında Nilka ilçesinde patlak veren ayaklanma sonucu 12 Kasım 1944'te Gulca şehrinde Doğu Türkistan hükûmeti kurulmuştur. Ali Han Töre reis-i cumhur olmuştur. Ay yıldızlı gök bayrak devlet bayrağı olarak seçilmiştir. 8 Nisan 1945 yılında Doğu Türkistan resmî ordusu kurulmuş, Doğu Türkistan'ın kuzey kısmı Çin Guomindang işgalinden kurtarılmış, diğer bölgelerin de kurtulması için, Ürümçi, Aksu ve Altay istikametlerinde üç cephe açılmıştır. Bölgenin merkezi olan Ürümçi'ye 130 km'ye kadar dayanmış, 1945 yılı Eylül'de Doğu Türkistan'daki Aksu ve Kâşgar gibi şehirleri kuşatılmıştır.

Orta Asya, Kafkaslar ve Sibiry'a da pek çok Türk soylu milletlerin topraklarını işgal eden Sovyetler bölgede bağımsız bir Türk kökenli devletin kurulmasını asla istememiştir. Ruslar o dönemde Doğu Türkistan'ı desteklemekten vazgeçmiş, ayrıca Çin'in kuzey kısmında varlığını devam ettiren Çin Komünist Partisi'nin Çin'de hâkim duruma geçmesini ve Doğu Türkistan'ı onlara teslim etmesini beklemiştir.

Çin Guomindang hükûmeti yenilgiye uğramış ve “Üç Vilayet Devrimi” hükûmeti Doğu Türkistan'da koalisyon hükûmeti kurmak istemiştir. Bu da Sovyetlerin arabuluculuğu ile 12 Kasım 1945 yılında gerçekleşmiştir⁷³.

Barış anlaşması yapıldıktan sonra tüm Doğu Türkistan'ın kurtuluşu an meselesiyken Sovyetler yardımını kesmiş, Bağımsız Doğu Türkistan kurma yanlısı Ali Han Töre ile birkaç önemli komutan Rusya'ya çağırılmış ve ne yazık ki geri dönmemiştir. Ruslar tarafından daha önce verilen silahlar geri alınmış ve barış anlaşması sona ermiştir. Savaş ise devam etmiş, Çin komünist güçleri yavaş yavaş Çin'e hâkim olmuş ve Doğu Türkistan sınırlarına kadar gelmiştir.

1949 yılı Eylül ayında Doğu Türkistan'daki Guomindang yerel hükûmeti Çin komünist hükûmetine bağlılık ilân etmiştir, böylece komünist ordu hiçbir askerî kuvvetle karşılaşmadan ülkeye girmiştir. Sovyetler de Doğu Türkistan'ı özerk bölge yapacağı sözünü vermiş ve Gulca'daki devrimci güçlerin liderlerinden Ahmetcan Kasım'ı ve onun ekibini suikast yaparak öldürmüştür.

Üç Vilayet Devrimi'nin sürdüğü beş yıl içinde Doğu Türkistan yerel hükûmeti bir bağımsız devletin sunabileceği tüm hizmetleri vermiş⁷⁴, bölgeye istikrar getirmiş,

---

⁷³ Sheng, Li, 中国新疆三区革命运动与新疆和平解放 - **Zhongguo Xinjiang Sanqu Geming Yundong yu Xinjiang Heping Jiefang “Çin Xinjiang'daki ve Üç Vilayet Devrimi ve Xinjiang'in İşgali”**, çev. Alip Mehmet, (Ürümçi: Xinjiang Halk Yayınevi, 2009), s. 15.

⁷⁴ Yuqi, Xu, **Age**, 61

halkı tüm alanlarda yeni bir seviyeye taşımış ve Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra 1955 yılına kadar bölgede kurulan Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin temelini oluşturmuştur.

1949 yılı Ekim ayında Doğu Türkistan'daki Çinlilerin bölge nüfusuna olan oranı yüzde dördttür. Mevcut durumları göz önünde bulundurarak 1 Ekim 1955'te, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi resmî olarak kurulmuş, Çin Devleti ise Çin'in iç kısmından çok sayıda göçmen getirerek bölgeye yerleştirmeye başlamış ve bölgenin demografisini değiştirmiştir. Uygur Özerk Bölgesi'nin kanunları sadece kâğıt üzerindeki kanunlar olarak kalmış ve hayata geçirilmemiştir. Bugüne kadar uzanan süreçte de gördüğümüz Uygur Türklerinin tüm hak ve hürriyetleri yavaş yavaş ellerinden alınmıştır.

2.5. Qing Sülalesi Dönemi'nde Sözlükçülük ve Çeviri Faaliyetleri

Bilindiği gibi Ming Sülalesinin (1368-1644) son döneminde Çin'in iç kısmı karışık bir durumdayken, Mançular iktidara geçmiştir. Mançuların iktidarda olduğu Qing sülalesi 1644-1911 yılları arasında devam etmiş olup Çin tarihindeki en son hanedandır. Hayvancılık ve avcılık yaparak yaşamını sürdüren azınlık millet Mançular, Çinlilerden farklı olduğu için çoğu Çinli olan halk ilk başta Mançu hükûmetini kabul etmemiştir. Ancak genç İmparator Kang Xi Han (1654-1722) Çin kültürüne büyük bir ilgi göstermiş ve Çince öğrenmiştir. Aynı zamanda Çinli bilginlere iyi muamele etmiş ve onlara uygun iş vermiştir. Böylelikle ilk başta Çinli halkın pek kabul etmediği Mançu hükûmeti yavaş yavaş kabul görmüş ve Çin'deki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır.

Kang Xi Han'dan sonra yerine geçen Qian Long 1711 yılında doğmuştur. 25 yaşında hükümdar olan Qian Long, Kang Xi Han gibi devletin kültürel açıdan yükselmesine gayret etmiş, bu alanda çaba göstermiştir. Bu dönemde Mançu, Tibet, Moğol, Uygur ve Çinli beş milletin dilini ve kültürünü bir araya getiren "Beş Dilli Sözlük"ün hazırlanmasını Qian Long Han bizzat takip etmiştir⁷⁵. Onun tüm bu gayretleri sonucu, Qian Long dönemi Qing hanedanının en parlak dönemi olarak değerlendirilmiştir.

Qian Long Han dönemi kültürel açıdan en parlak dönem olsa da Qing hanedanının yani Mançu hükûmetinin çöküşü Qian Long döneminde başlamıştır. Doğu

---

⁷⁵ Chun Hua, *Age*, s.23.

Türkistan'ı ele geçirme savaşları Qian Long Han saltanatının ilk yıllarında başlamıştır. Bilindiği gibi, 1758 yılında Mançu hükûmeti Doğu Türkistan'daki Müslümanları mağlup ederek bölgeyi ilk defa hâkimiyeti altına almıştır. Buna görebu dönemde Beş Dilli Sözlük'ün hazırlanması meselesi sadece kültürel sebeplerle değil, Mançuların siyasi nedenlerle bölgenin diğer yerleşiklerine olduğu kadar Uygurların diline ilgi duymaları ile açıklanabilir.

2.5.1. Çin'deki Çeviri Faaliyetlerin Tarihsel Gelişimi

Tarihî kayıtlara göre Çinlilerin en eski çeviri faaliyetlerinin Xia, Shang (M. Ö 2224-1122) döneminden beri mevcut olduğu bilinmektedir. İlk faaliyetler farklı milletler arasındaki basit diyalog çevirileri ile ortaya çıkmıştır. Zhou (M. Ö 1122-256) sülalesine gelindiğinde yazı çeviri faaliyetleri başlamıştır. Han (M. Ö 206- M. S 320) sülalesi kurulmadan önceki birkaç yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizmin getirdiği kültür, rahiplerin yaptığı çeviriler yoluyla Çin'e girmiş ve Konfüçyüs ideolojisine etki yapmıştır.

Han sülalesi döneminde Çinli Budistlerin sayısı çoğalmış, yükselen ihtiyacı gidermek için de devlet Soğdça Budizme ait birçok dinî eseri Çinceye çevirtmiştir.

Sui (M. S 581-618) ve Tang (M. S 618-907) dönemlerinde Çince çeviri faaliyetlerinin en parlak dönemleri yaşanmıştır. Bu dönemde çeviri işi yapan kişilerin büyük bir kısmı Budist rahipler olarak hayatlarını sürdürmüş ve esas olarak Budizmin kutsal eserlerini çevirmişlerdir⁷⁶. Tang sülalesinin başlarında yaşayan Xuan-Zang o dönemin ünlü tercümanlarından. O uzun yolları katederek Hindistan'a gelmiş, orada 17 sene boyunca Budizmi öğrenmiş, araştırmış ve sonunda Buda dinine ait bir çok kitapla Çin'e geri dönmüştür. Xuan-Zang toplam 1335 parça Budist metni Çinceye çevirmiştir. Xuan-Zang çeviri yaparken “orijinal metne sadık kalmak, gerçek anlamını anlatmak ve kolay anlaşılır çevirmek” gibi kurallar belirlemiş ve doğrudan çeviriyle anlam çeviri yöntemini bir arada başarıyla kullanmıştır. Kuzey Song (M. S 960-1127) sülalesine gelindiğinde Budizme ait çeviri faaliyetleri azalmaya başlamış, Yüan (1271-1368) sülalesi döneminde ise çeviri işleri daha da azalmıştır. Ming sülalesi Yong Le 5. yılında (M. S 1407 yılı) yabancılara ve Ming hükûmetine tâbi olan azınlıklara tercümen yetiştirmek, komşu

⁷⁶ Jingguo, Liu, 翻译通论 - Fanyi Tonglun, “Tercüme Genel Teorisi”, (Pekin, Yabancı Dil Eğitimi ve Araştırmaları Yayınevi, 2011), s. 2.

milletleri anlamak ve onlarla anlaşabilmek için Sı-Yı-Guan⁷⁷ adında bir tercümanlık bürosu kurmuştur⁷⁸. Bu kuruluş farklı dillerde tercümanlar yetiştirmiş ve çok dilde tercüme eserler ortaya koymuştur.

1616 yılından başlayarak Çin'de Mançular iktidarı ele geçirmiştir. Qing hükûmeti hükümdarları topraklarını genişletmeyi amaçladığı için durmadan komşu bölgelere savaşlar düzenlemiştir. Qian Long, Kang Xi Han dönemlerinde, sadece savaşmakla kalmamış, taktik değiştirerek ideolojik açıdan kendi etkisi altındaki komşu milletlerin dillerinde tercümanlar yetiştirmiş, kitaplar tercüme ettirmiş, sözlükler hazırlatmıştır. Çalışmamızın ana konusu olan Beş Dilli Sözlük de bu dönemde hazırlanmıştır. Qing sülalesindeki savaşlar sonucu Doğu Türkistan, Tibet gibi bölgeler Qing hükûmetinin yönetimi altında kalmıştır. Öte yandan Qing sülalesi döneminde yabancı ülkelerle olan ilişkilerin artması çeviri işlerine eskisinden daha çok ihtiyaç duyulmasına neden olmuş ve bu alanda eleman yetiştiren okurumlar açılmıştır.

2.5.2. Qing Hükûmetinin Doğu Türkistan'daki Dil Politikası

1759 yılında Mançu hükûmeti Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir. Bunu tarihçiler birinci Mançu istilası olarak adlandırmıştır. 1762 yılında Qing hükûmeti Gulca şehrinde yerel askerî işler idaresini kurmuştur. Bu kurumda çalışanlar Mançu, onları koruyan askerler ise Çinli ve bu bölgede yaşayanlar ise çoğunlukla Uygur olduğu için Mançu hükûmeti şeklen “halkın örf geleneğine göre kanun uygulama” yöntemini benimsemiştir. Ancak onların Doğu Türkistan'da uyguladıkları dil politikası şudur⁷⁹: Mançuca devlet dili olmalı, Mançuca ve Çince beraber kullanılmalı, diğer diller ise isteğe göre kullanılmalıdır.

Bu dil politikasının içeriği birkaç noktada özetlenebilir: Birinci, Mançucanın kullanılmasını şiddetle savunarak onun devlet dili konumunu sağlamlaştırmaya çalışmaktır⁸⁰.

⁷⁷ Si-Yi-Guan: dünyanın dört bir yanından gelen yabancılara ve Çin sınırları içindeki azınlıklara yardım etmek için kurulmuş olan bu tercümanlık bürosu ilk başta sekiz kurumdan ibarettir, ama sonraları çok genişlemiş ve çoğalmıştır.

⁷⁸ Wang, Yuan-xin, **Çin'deki Türk Diyalektleri Araştırma Tarihi**, (Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), s. 2.

⁷⁹ Yang, Yu-rong ve Ma xiao-lei, “清朝新疆的语言文字政策- Qingchao Xinjiang de Yuyan Wenzhi Zhengce”, “Qing hükûmetinin XinJiang'daki Dil Politikası”, **Journal of Yili Normal University**, cilt 33, 1. sayı, (Ürümçi 2014), s.42.

⁸⁰ Yang, Yu-rong ve Ma xiao-lei, **Age**, s.42.

Mançular Qing sülalesini kurarak bütün Çin'i birleştirdikten sonra halkın çoğunun Çinli olmasına ve Çincenin çok yaygın kullanılmasına rağmen Mançucayı devlet dili olarak belirlemiştir. Mançu hükûmetine göre Mançucayı korumak iktidarı korumak demektir. Zamanla Mançular da Çince öğrenmeye başlamış, Mançuca kullanımda olsa da Qian Long Han dönemine gelindiğinde Mançucanın devlet dili konumunun korunması için bazı önlemler alınmıştır. Qing sülalesi 1759 yılında Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra Uygurlara Mançucayı zorunlu tutmuş ve halkın öğrenmesini istemiştir. Ancak Uygurca ve Mançuca arasında bir yakınlık olmadığı ve Uygurların Mançucayı kullanmaya ihtiyaç hissetmediği için halk öğrenmek istememiştir.

Doğu Türkistan'daki yerel hükûmet siyasi ve askerî alanlarda Mançucanın devlet dili olarak kullanılmasına büyük önem vermiş, ordunun resmî yazışmaları Mançuca yapılmış, memur sınavları da Mançuca olmuştur. Bu durumda bazı Uygurlar Mançuca öğrenmeye başlamıştır. Eğitimde ise o zamandan beri çift dilli eğitim uygulamaya konulmuştur.

Qing Mançu hükûmeti Doğu Türkistan'daki Baqi çocuklarının (八旗子弟)⁸¹ okulda Mançuca öğrenmesini emretmiştir. Gulca'daki yerli askerî yöneticilerin Mançuca, Moğolca ve Çince bilmesi o bölgeyi yönetebilmek ve idari işlemleri yapabilmek için çok önemliydi.

Uygulanan dil politikaları konusunda ikinci husus Mançuca ve Çinceyi aynı şekilde kullanmak, öte yandan diğer dilleri de isteğe göre kullanabilmek hususudur⁸². Qing sülalesinin orta ve son dönemlerinde Doğu Türkistan ile Zhong Yuan (Orta Ova) bölgesi arasındaki ilişki gittikçe yakınlaşmıştır. Bu dönemde Qing ordusu Çin'in iç bölümlerinde yaşamakta olan Çinlileri Doğu Türkistan'a getirerek tarım yapmasını desteklemiştir. Qing ordusuna ait olan Çinli askerler ve aileleri Doğu Türkistan'a yerleşmiş, aynı zamanda iç bölgelerden çok sayıda Çinli çiftçinin de bölgeye göçü hızlandırılmıştır. Bu durum Doğu Türkistan'da Çincenin Mançucadan daha çok kullanılmaya başlamasına neden olmuştur.

Dao Guang Han döneminde saraydaki bazı yüksek rütbeli çalışanlar Doğu Türkistan'ı kontrol edebilmek için Uygurlara Çince öğretmenin zorunlu olduğunu dile getirmiştir.

---

⁸¹Baqi çocukları (八旗子弟): Sekiz Afişler, tüm Mançu hanelerinin yerleştirildiği Qing hanedanının altındaki idari/askerî bölümlerdi. Savaşta, Sekiz Afiş ordular olarak işlev görüyordu, ancak afiş sistemi aynı zamanda tüm Mançu toplumunun temel örgütsel çerçevesiydi. Baqi çocukları, bu örgütsel çerçeveye ait insanların çocuklarını gösteriyordu.

⁸² Yang, Yu-rong ve Ma xiao-lei, *Age*, s. 43.

Bu durumda Zuo Zong Tang adlı general 1878 yılında Doğu Türkistan'ın farklı yerlerinde saray okulunun şubelerini açmış ve Çinliler Uygurların çocuklarına Çince öğretmeye başlamıştır.

Uygurlara Mançuca ve Çince öğretmeye çalışan Qing hükûmeti ilk başta kendi klasik eserlerini ve Çince Budist eserlerle ilgili kutsal kitapları kullanmış ancak başarılı sonuca ulaşamamıştır. Bu nedenle Uygur diline de önem verilmeye başlanmıştır. Yani Uygurca'yı inceleyerek Mançuca ve Çince öğretmek amaçlı kitaplar yazılmıştır.

O dönemlerde Mançuca ve Çince'den başka yerli halkın diline de az çok önem verilmesinin bir örneği, Qian Long Han başta olmak üzere bazı saray memurlarıdır. Onlar yerli halkın dilini öğrenmiştir. Onlara göre yerli halkın dilini anlamak onlara yaklaşmanın, onları kontrol edebilmenin yollarından biridir. O dönemde Uygurca kitaplar yazılmasından, basılmasından başka üzerinde Uygurca yazı olan paralar da basılmıştır.

Qing sülalesinin son dönemlerinde Doğu Türkistan'da Rusların ve İngilizlerin etkisi görülmeye başlamıştır. Qing hükûmeti bu yüzden gençlerin Rusça ve İngilizce öğrenmesini de desteklemiştir.

Qing Mançu hükûmetinin Doğu Türkistan'da uyguladığı dil politikasının yetersiz kaldığı tarafı ise sarayın açtığı dil okullarının siyasi amaca hizmet etmesinden dolayı verilen derslerin yeterli olmaması ve yetişen tercümanların seviyesinin düşüklüğüdür⁸³.

Gerçi Mançu hükûmeti yerli dillere de saygı gösteriyor gibi görünse de yerli dillerin eğitimine yeterli fırsat vermediği için işgal ettikleri bölgelerin eğitim seviyesi hep düşük kalmış, uyguladıkları dil politikaları da başarısız olmuştur.

2.5.3. Qing Sülalesinin Tercüme Siyaseti

Yüan hanedanından sonra Çin'deki milletleri birleştiren ikinci azınlık millet Mançu kökenli Qing sülalesidir. Qing sülalesi Mançuların iktidarda olduğu dönemdir. Sık sık yapılan çeviri faaliyetleri Mançuca ile diğer diller arasındaki etkileşimin ve Qing hükûmeti tercüme siyasetinin oluşmasına neden olmuştur.

Çin'in tarihi dönemleri içinde Qing sülalesi dönemindeki Mançu hükûmetinin dil ve çeviri politikası sistemli bir şekilde yürütülmüş ve çok sayıda ürün ortaya çıkmıştır.

---

⁸³ Yang, Yu-rong ve Ma xiao-lei, *Age*, s.46.

Bu yüzden Mançuca, Çince gibi diller arasındaki çeviri politikası ile bu tür çeviri faaliyetlerinin katkısı araştırılmaya değer konulardandır⁸⁴.

Qing hanedanında çeviri politikasının uygulanması, Qing hanedanının Çin’de bir azınlık milletin kurduğu hükûmet olmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi Mançular Çin’in kuzey bölgesinde göçebe yaşayan, dilleri, örf ve adetleri Çinlilerden farklı olan, Zhong-Yuan (Orta Ova) bölgesinde yaşayan Çinlilerle pek fazla iletişimi bulunmayan bir azınlık millettir. Mançular zaman içinde güçlenmiş, Çinlileri ve başka komşu milletleri birleştirerek Qing sülalesini kurmuştur. Mançular iktidara geçtikten sonra karşılaştığı ilk ve en büyük sorun dilde anlaşamama olmuştur. Mançular iktidara geçer geçmez hem Çince hem Mançuca bilen iki dilli kişilere acil ihtiyaç duymuştur.

Ayrıca azınlık bir millet olarak Mançuların önem verdiği bir başka konu da kendi ana dilini korumaktır. Tercüme odasının kurulması ve tercüme bürolarında yapılan Mançuca-Çince, Mançuca-Moğolca gibi diller arasındaki çeviri faaliyetleri Mançuların korunması için de yararlı olmuştur.

Qing sülalesinin çeviri politikası esas olarak devlete iki dilli insan yetiştirmek, imparatorluk sınavını uygulamak, eğitim politikasını yürütmek ve Mançuca ile diğer ilgili diller arasında çeviriler yapmaktır⁸⁵.

Qing sülalesinin yürüttüğü imparatorluk sınav sistemi ve Mançuca-Çince tercüme odasının kurulması, Qing sülalesinin açtığı Mançuca-Çince tercüme odası, esas olarak orduya hem Çince hem Mançuca bilen memur seçmek içindir. İmparatorluk sınavı ve tercüme odasının kurulmasıyla devlet çok sayıda Mançuca, Çince ve Moğolca bilen memuru seçmiş ve onları saraydaki önemli konumlarda işe almıştır. Bu kuşkusuz çok uluslu bir ülkeyi birleştiren Qing sülalesi için büyük kolaylık sağlamıştır.

Qing sülalesinin farklı hükümdarlarının imparatorluk tercüme sınavında yürüttüğü politika ve kullandığı usul birbirinden farklıdır. Huang Tai-ji sık sık imparatorluk sınavı yaparak saray için çok sayıda Mançuca ve Çinceye hâkim olan memurları seçmiştir. Onların içinde Mançulara yenildikten sonra Qing ordusuna tâbi olan Çinli askerler ile soyluların hizmetlisi olan Çinli çevirmenler de olmuştur. Çinliler ayakta

⁸⁴ Sun zhong-qiang, “清代翻译政策述论 - Qingdai Fanyi Zhengce Shulun, “Qing Sülalesi Tercüme Siyaseti Hakkında”, **Qing-Hai Milletler Araştırmaları Dergisi**, (Pekin 2017), 2. sayı, s.7.

⁸⁵ Sun zhong-qiang, **Age**, s. 8.

kalabilmek ve kendini geliştirmek için çok çaba göstererek Mançucayı öğrenmiş ve zamanla Çince ve Mançucaya hâkim tercümanlar arasında üstünlük kazanmıştır. Shun-Zhi Han döneminde de imparatorluk sınavıyla çift dilli memur seçme geleneği devam ettirilmiştir.

Shun-Zhi döneminde iki dilli insanların seçilmesine çok önem verilmiştir. Kang-Xi dönemindeki imparatorluk sınavlarında ise Mançuca-Çince bir arada kullanılmış ve tercüme odası kaldırılmıştır. Yong-Zheng zamanına gelindiğinde tercüme odasının sınav sistemi tekrar koyulmuş, ancak titizlikle yürütülmemiştir.

Dao-Guang döneminde ise tercümanlık sınavı daha sistemli olarak yasa hâline getirilmiştir. Ülkede memur olacak kişilerin gireceği kadronun karakterine göre sınavlar yapılmıştır. Askerlerin, öğrencilerin, kadro sahiplerinin gireceği sınavlara katı kurallar konulmuştur.

“Tercümanlık Sınavı Kuralları” içinde ilk başta sınava girecekler hakkındaki kurallar geliyordu. Öncelikle askerî okulun öğrencileri ve askerî okulun diğer kadrolarına alınacak kişiler aynı tercümanlık sınavına giriyordu. Ayrıca onların gireceği sınav diğer İmparatorluk sınavlarından farklı idi ve tek bir sınav hakları olup diğer sınavlara katılma hakları yoktu. Her ilin tercümanlık sınavı imparatorluğun sınav kurallarına göre kendi ilinde yapılıyordu. Sınav soruları ise Sarayın kültürle ilgili işlerine bakan birimleri tarafından hazırlanıyordu⁸⁶.

Sınavın temel soruları Çince yazılmış geleneksel dört kitaptan seçilen bir metni Mançucaya çevirmek ve farklı konularda Mançuca-Moğolca çeviriler yapmaktır.

Sınav sorularını saray tarafından gönderilen denetçiler bizzat getirir, sınavı yapar sonra sınav kağıtlarını alıp saraya dönerdi. Sınav soru kâğıdı ve öğrencilerin cevap kağıtları mühürlenerek taşınır, böylece sınavda ve sınav sonrasında görülecek olan kopya çekme veya sahtekarlık olayları önlenirdi. Bundan başka sınav günü, sınav yapılan ilin yerli memurları gelerek sınava katılan öğrencilerin yerine başkasının girmesini engellerlerdi.

Sınava giren katılımcılardan genel olarak her on kişiden biri memur olarak seçilmiştir. Seçilenlerin sayısı on içinden en fazla üç olmuş, üçten fazla kişi hiç seçilmemiştir. Katılımcıların sınavdan bir ay önce Merkeze gelmeleri gerekip kültür bakanlığı tarafından bu bir ay içinde sınav Tarihi ve sınav yerini belirlenerek gelen

---

⁸⁶ Sun zhong-qiang, *Age*, s. 10.

adaylara sınavlar yapılırdı. Bir kişi İmparatorluk sınavına iki defa gecikirse veya başvuru yapıp da katılmazsa o kişi ömür boyu tekrar bu tür sınavlara giremezdi.

Katılımcıların sınav sonuçlarına itirazı olduğu takdirde sonuçların açıklanmasını takip eden 50 gün içinde itiraz edebilirlerdi. Sınav kağıtlarında belirli şekil şartları uygulanıp üzerine katılımcının yaşı ile özgeçmişinin yazılması şarttı.

Sınavın yapılacağı yer, tarih, sınav soruları, sınav Tarihi, katılımcı sayısı ve sınav başlanma saati gibi konularda ayrıntılı kurallar belirlenmişti. Sınav kağıdında hem Çince tercüme sorusu hem de Moğolca, Mançuca tercüme sorusu bulunurdu.

Gözetmen, sınav süresi ve sınav içeriği gibi konusunda da kurallar konmuştur. Sınav vakti genelde tam bir gün olup katılımcıların sabah erken saatte sınava girmeleri ve akşam gün batmadan önce çıkmaları gerekirdi. Güneş battıktan sonra katılımcıların sınava devam etmeleri yasaklanmıştır.

Tercümanlık mesleği okuyanlar üç yılda iki sınava girmek zorundaydı. Sınavın biri Ağustos ayında diğeri ise Mayıs ayında gerçekleşiyordu.

At binebilmek, sınava katılmak isteyenlerin geçmesi gereken şartların ilkiydi, çünkü ata binmeyi beceremeyen birinin tercümanlık sınavına girmesine izin verilmiyordu.

Burada bahsettiğimiz tercümanlık sınavı kuralları bize Qing sülalesindeki tercümanlık sınavının iki çeşit olduğunu gösterir. Biri Mançuca-Moğolca tercümanlık temelindeki saray sınavı, ikincisi ise Mançuca-Çince tercümanlık temelindeki dil sınavıdır. İkinci tür sınav daha esas olup katılımcıların sayısı da en fazladır.

Devlet memuru seçme sınavları içinde tercümanlık sınavıyla seçilenlerin sayısı en yüksek olup on kişiden biri mutlaka seçildiği için tercümanlık sınavı, memur olmanın en hızlı ve en cazibeli yolu hâline gelmiştir.

2.5.4. Tercüme Odası

Çin'deki tercüme faaliyetleri Ming döneminden başlayıp sistemli bir şekilde hayata geçirilmiştir. 1407 yılında Si Yi Guan adındaki tercüme odası resmî olarak

kurulmuştur⁸⁷. Tercüme odasının kurulma nedenlerini yabancılarla karşılıklı ilişkiler kurmak, komşu ülkelerin durumunu öğrenmek ve buna göre stratejiler oluşturmak şeklinde sıralamak mümkündür.

Qing sülalesi döneminde tercüme odası faaliyetleri düzenli bir şekilde devam etmiştir. Ayrıca bu dönemdeki tercüme genel olarak Mançuca ve Çince arasında olmuştur. Çünkü Qing sülalesi Mançuların egemenliği altındaki bir dönemdir. Halkın çoğu Çinli olduğu için bu iki dil arasında çevirilerin yapılmasına gerek duyulmuştur. Qing sülalesi hükümdarlarının en önemli amacı topraklarını genişletmek olmuştur. Bu yüzden önce komşu milletlerin durumunu anlatan eserleri çevirmeye önem vermiş, onları daha iyi tanımış ve bu alanlara yayılma/işgal politikalarını uygulamışlardır. Örneğin Tibetliler, Moğollar ve Uygurların yaşadığı topraklar Qing sülalesinin ilk işgal ettiği topraklar olmuştur.

Qing sülalesinin orta ve son dönemlerinde, batı ülkeleri, özellikle İngiltere, Fransa, Japonya ve Rusya gibi ülkeler güçlenmiş ve Qing sülalesine tehlike oluşturmuştur. Bu durumda Qing Hanedanlığı, tercüme odasının hizmetlerine daha da önem vermiştir. Örneğin, 1868 yılında Qing sülalesi Şang hai’da Jiang Nan Sanayi Tercüme Odası’nı (江南制造局翻译官) kurmuştur⁸⁸. İlk dönemde buranın kadrosunda çalışan 59 kişiden 9’u yabancı uzmandır. Bu tercüme odası Ming sülalesinden gelen tercüme geleneğini devam ettirmekle beraber, Batı’nın gelişmekte olan teknoloji ve fen bilimleri ile ilgili çevirilerinin de yapılmasına önem vermiştir. Eskiden beri dışa kapalı politika yürüten Qing sülalesi, tercüme odasının yaptığı çevirilerle Batı’ya açılmaya ve yenilikleri kabul etmeye başlamıştır. Bu Qing sülalesinin kendisini toparlamasına da katkı sağlamıştır.

Qing döneminde memurlar rütbesine göre 9 basamakta derecelendirilmiş ve rütbesine göre maaş tanımlanmıştır. Maaşları aynı zamanda gümüş ve yeşil nohut olarak verilmiştir.

---

⁸⁷ Mağfiret Kemal Yunusoğlu, **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**, (Ankara, Türk Dil Kurumu, 2012), s. 10.

⁸⁸ Ma, Zuyi, **中国翻译简史 -Zhongguo Fanyi Jianshi**, “Çin Tercüme Tarihi”, (Pekin: Çin Yabancı Diller Yayınevi, 1998), s. 25.

Seviyesi en düşük tercüman bile yedinci rütbeli memur sayılmış ve 45'er gümüş ile 40 çuval (toplam 4000 kg) yeşil nohut yıllık maaş olarak almıştır⁸⁹.

Qing döneminde tercümanlık yapan memurların rütbesi hızlı yükselmiş ve bazı tercümanlar imparatorluğun bir numaralı memuru (sadrazam) rütbesine kadar gelmiş ve yıllık maaşı 180'er gümüş ile 180 çuval (18000 kg) yeşil nohut olmuştur.

2.5.5. Qing Sülalesi Sınav Sistemi

Sarayın bu sınavı aslında sonraki Jin ve Han sülalesi döneminde Huang Tai-Ji tarafından yapılmaya başlamıştır. Tian-Song 8. yılında (1634) kültür bakanlığı aracılığıyla bu sınavı yapmıştır, katılımcılar da Moğollar olup sınav Moğolca yapılmıştır. Sınavdan geçen 16 kişi ödüllendirilerek sarayda işe başlamıştır. 1651 yılında yapılan sınavda kazanan kişi sayısı 300 olup içinden 60 kişisi Moğoldur. Sınav Mançuca bilenler bir parça Mançuca makale yazması, Mançuca ve Çince bilenler bir parça çeviri yapmasıyla gerçekleştirilmiştir. .

İmparatorluk sınavına girenlerin çoğu genelde Moğollardır. Kişi sınavı geçmek için sosyal bilim, askerî bilim ve tercüme bilimi gibi üç türden soruyu cevaplamak zorundaydı. Bu üç tür sorudan oluşan sınav yine Tong-Sheng sınavı, Xiang sınavı ve Hui sınavı olarak üçe ayrılır. Bu sınavların en küçüğü Tong-Sheng sınavı olup bu sınavdan geçenler genelde sarayda memur olarak çalışırlar. Xiang sınavına girip kazananlar makam/mevki elde eder. Hui sınavını kazananlar ise askerî alanlarda çalışma hakkı kazanmış olurlar. Bu sınavın içeriği genelde Çin klasik eserlerinden oluşur. Yüan sülalesi döneminde Moğollar iktidardayken eğitime özen göstermiş ve birçok okul açarak Moğolları yetiştirmeye çalışmıştır. Bu yüzden Mançuların iktidarda olduğu Qing sülalesinde de iyi yetişmiş Moğollar sınavları geçerek sarayda kadro kazanmıştır.

2.5.6. Basım Evi

Kang Xi Han döneminde (1662-1722) saraya ait Wuyingdian⁹⁰ basım evinde basılan kitaplardan başka Yangzhou Shi İdaresi'nde basılan kitaplar da mevcuttu. Adı geçen basım evi Çin'de bilinen en eski yerel basım evi sayılmaktadır.

⁸⁹ 清朝官员的俸禄、工资收入表 Qing sülalesi dönemi memurların maaş sistemi, <http://xh.5156edu.com/page/z8603m8110j19936.html> [23.09.2019]

⁹⁰ Wu ying dian basım evi, Ming sülalesi döneminde Pekin'deki Gu-gong (故 宫) Müzesi'nde kurulmuştur. Bu basım evinde toplam 84 kişi kitap basımının çeşitli bölümlerinde çalışmıştır.

Qing sülalesinin ilk zamanlarında yerel basım evleri pek fazla açılmamıştır. Sonra Wuyingdian basım evi her bir eyalette kitapların kopyalanmasına izin vermiş ve böylece yerel basım evleri çoğalmaya başlamıştır.

Tongzhi 2. yılında (yani 1863) Qing hükûmeti An Qing şehrinde Jin Ling Guan kitap idaresini kurdu. Bunun ardından diğer şehirlerde de yerel basım evleri kurulmaya başlamıştır⁹¹. Böylece Qing döneminde eski dönemlerde hiç görülmemiş bir biçimde devlete ait yerel basım evleri zinciri oluşmuştur. Yeni kurulan kitap veya Shi idaresi adındaki kurumlar kültürü tekrar canlandırmak amacını taşısalar da onların çıkardığı kitaplar çoğunlukla hükümdar tarafından yazdırılan veya hükümdar tarafından belirlenen kitaplardır. Onların çoğu dinî kitaplar olmuştur. Bunun dışında şiir kitaplarının sayısı da çoktur. Aynı zamanda yerli halktan oluşan okuyucuların ihtiyacını karşılayabilmek için genel içerikli kitapları ucuza basarak dağıtmıştır. Ucuza basıp dağıtmak devlete ait yerel basım evlerinin genel özelliğidir. Ancak bunun bir olumsuz tarafı da kitabın ucuz olması için basım evleri kalitesiz kağıt ve mürekkep kullanmıştır. Bu yüzden de kitaplar kolay yıpranır ve yazılar da kolay okunmaz bir durumdadır⁹².

2.5.7. Müslüman Okulu

İmparator Qianlong 21. yılında (1756), Şi Hua Men sarayının batı kısmında “Müslümanlar Okulu” kurulmuştur. 11 sene sonra açılan Myanmar öğretisi bölümü ile Müslüman Okulu birleştirilmiştir. İki bakan resmî işleri yapabilmesi için, 8 asker de genel görevleri yerine getirmesi için atanmıştır. Bu okula beş sene bir öğrenci alımı yapılmıştır. Okulda Müslüman dili olarak Çağatayca ve Myanmar dili öğretilmiştir. Okuldaki öğrenci sayısı on olup mevcut öğrenciler beş senelik okulu bitirince sınava girer ve kazandığı puana göre sıralanırdı. Birinci olan kişi yazı işleri için sarayda kalır, ikinci olanı hazineye atanır, üçüncü olan öğrenci ise yardımcı olarak görev alırdı. Öğrenciler okul hayatında para, erzak yardımı alırdı.

2.5.8. Xue Tang Okulları

1759 yılında Qing ordusu Doğu Türkistan’ı işgal etmiştir. Bu tarihte ilk Mançu istilası olarak bilinir. Mançu hükûmeti 1762 yılında Doğu Türkistan’ın Gulca

⁹¹ Kepu wang, 清代的地方政府印刷 Qingdai de Difang Zhengfu Yinshua “Qing sülalesinin yerel basım evleri”, <http://www.kepu.net.cn/gb/civilization/printing/evolve/evl622.html> [15.04.2019]

⁹² Kepu wang, 清代的地方政府印刷 Qingdai de Difang Zhengfu Yinshua <http://www.kepu.net.cn/gb/civilization/printing/evolve/evl622.html> [15.04.2019]

şehrinde bir askerî işler idaresi kurmuştur⁹³. Bu idarede sadece birkaç Mançu memur ve onları korumaktan sorumlu Çinli asker mevcut olup halkın çoğunluğu Uygur'du. Gulca'da kurulan yerel Mançu hükûmeti için çalışanlar ise Kumul ve Turfan tarafından gelen Çince ve Mançuca bilen Uygurlardı.

Yerel hükûmet kanunları Mançuca olarak hazırlamış, halka da tercümanlar aracılığıyla iletilmiştir. Durum böyle olunca halk ile hükûmet arasında büyük anlaşmazlık çıkmış ve hükûmete karşı ayaklanmalar çok sık görülmüştür. Bu durumda Mançu hükûmeti Doğu Türkistan'da o dönemin devlet dili olan Mançuca'yı ve Çinceyi öğreten okullar açmıştır. Bu okullara da Xue Tang adı verilmiştir. Xue Tang okulları ilk başta Gulca ve Ürümçi'de açılmıştır.

Bilindiği gibi o yıllarda Uygurlar Müslüman olduklarından dolayı medrese eğitime devam etmekte olup Mançuların açtığı Xue Tang okullarına gitmek istememiştir. Çünkü onlara göre kâfirler tarafından kurulan bu okullara gidip Mançuca ve Çince öğrenmek günahdır. Bu durumda Mançu hükûmeti zengin Uygurları görevlendirerek her sene 10-15 Uygur öğrencinin getirilmesini istemiştir. Zengin Uygurlar da onlar için çalışan fakir Uygurların çocuklarını zorla Xue Tang okullarına yazdırmıştır. Zamanla fakir Uygur çocukları Xue Tang okullarından mezun olmuş ve memur olarak çalışmaya başlamıştır. Fakir insanların Xue Tang okullarından mezun olup memur olması ve maaşla güzel hayat sürmesi diğer Uygurların da çocuklarını Xue Tang okullarına yazdırmasına sebep olmuştur. Böylelikle 1908 yılına gelindiğinde Xue Tang okulları Gulca ve Ürümçi'den başka diğer şehir ve ilçelerde de açılmıştır⁹⁴.

Xue Tang okullarında Uygurlara Mançuca ve Çince öğretmek için ilk başta Mançuca ve Çince klasik eserleri ezberletilmiş, ancak bu yöntemle dil öğretmek ve öğrenmek oldukça zor olmuştur. Bu nedenle Uygurlara göre Mançuca ve Çince ders kitapları yazılmaya başlanmıştır. Xue Tang okullarının Uygurlara olan faydası iki açıdan değerlendirilebilir. Birincisi; Uygur öğrencilere Mançuca ve Çince öğretmek için ders kitabı hazırlanırken Uygur dili hakkında da incelemeler yapılmış olması ve kitapların hazırlanmasıdır. İkinci husus ise Qing hükûmeti ordusunda Uygurların nasıl kontrol altında tutulacağı konusunda tartışmaların ortaya çıkmasıdır. Bu tartışmalara göre bazıları Uygurları eğitimsiz bırakarak onları daha kolay idare

⁹³ Yang yu-rong ve Ma xiao-lei, “清朝新疆的语言文字政策 Qingchao Xinjiang de Yuyan Wenzhi Zhengce”, “Qing Sülalesinin Xin jiang'da Uyguladığı Dil Politikası”, **Journal of Yili Normal University**, (Social science edition), (Ürümçi 2014), 3. sayı, s. 2.

⁹⁴ Yang yu-rong ve Ma xiao-lei, **Age**, s. 3.

edecekleri fikrini savunurken bazıları da Uygurlara Mançuca ve Çince öğretip bir birini anlayarak yaşamının daha güvenli olacağı fikrini savunmuştur. Böylelikle Xue Tang okulları zamanla çoğalmıştır. Qing sülalesi Doğu Türkistan'da Mançucayı devlet dili olarak belirlemiş olsa da ilk yıllarında Uygurlara kendi dili ve dinini yaşama özgürlüğü vermek zorunda kalmıştır. Xue Tang okullarının açıldığı dönemlerde, Qing hükûmeti Uygurlara medreseden başka yeni eğitim sistemindeki okulları açmaya da izin vermiştir. Yani 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'da farklı sistemdeki okullar bir arada mevcut olmuştur.

2.6. Sözlükçülük

2.6.1. Çin'de Sözlükçülük

Çin'in genel tarihine bakıldığında sadece Ming ve Qing sülalesi dönemlerinde Çin sözlükçülük geleneğine önem verildiği ve geliştirilmeye çalışıldığı görülür.

Ming hanedanlığı döneminde yabancı dillerden eserler tercüme etmek için sarayda tercümanlar odası kurulmuştur. Bu tercümanlar odasının adı *Siyiguan*'dır. Burada 8 ayrı kısım olup Tatar (Moğol), Curçen, Tibet, Sanskrit, Fars, Tai, Uygur ve Birma adını taşıyan bölümlerden oluşur. Bu tercümanlık odası sistemi çok gelişmiş olup bu kurumda çeşitli şubeler ve bölümlerde hocalar ve öğrenciler vardı⁹⁵.

Qing Sülalesi döneminde ise bilindiği gibi Mançular topraklarını genişletmek amacıyla komşu milletlerin dilini araştırmış, "Qing Ven cen" adında seri sözlükler hazırlatmıştır. Bu tür sözlüklerin hepsi Mançucanın izahlı sözlüğü temel alınarak yazılmış olup içindeki kelimeler Mançu dilinden diğer dillere tercüme edilmiştir.

Ming ve Qing sülalesinde hazırlanan sözlükler sadece bir dile hizmet etmek için değil aksine bir dilin konuşanlarını kendi nüfuzları altına almak ve onlar üzerinde siyasi hâkimiyeti kurmak adına hazırlanmıştır.

Günümüze kadar gelen Çin'deki veya yurt dışındaki kütüphanelerde saklanmakta olan Qing veya Ming dönemine ait sözlükler o dönemin dil özelliklerini yansıtmakla beraber o dönemin tarihini, sosyal, siyasi ve kültürel yapısını da gözler önüne sermektedir.

2.6.2. Uygurlarda Sözlükçülük

---

⁹⁵ Wang Yuanxin, *Age*, s. 2.

Sözlükçülük Uygur dili araştırmalarındaki en önemli konulardan biridir. Uygurca sözlükleri dil açısından genel olarak tek dilli sözlük, çift dilli sözlük ve çok dilli sözlük diye ayırabiliriz. İçerik açısından ise izahlı sözlük ve karşılaştırmalı sözlük olarak tasnif edilebilir.

Uygurların sözlükçülüğünün bin seneden fazla tarihi vardır. Bazı Çinli Türkologların araştırmalarına göre Uygurcaya ait en eski sözlük, 5. ve 8. yüzyıllar arasında yazıldığı tahmin edilen “Eski Kuşarca-Eski Uygurca Sözlük”tür⁹⁶. Ne yazık ki bugüne ulaşmayan bu eser hakkında çok az bilgi sahibiyiz.

Bilindiği gibi, Divanü Lügat-it Türk 1072 yılında Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmaya başlanmış ve 1074 yılında tamamlanmıştır. Bu eşsiz eser, Hakaniye Türkçesi ile Oğuz, Kıpçak lehçeleri üzerindeki araştırmaların en önemlisi sayılmaktadır. Arapçayı ve çeşitli Türk diyalektlerini çok iyi bilen Kâşgarlı Mahmud, Türklerin yaşadığı coğrafyaları teker teker dolaşarak derleme yapmış ve doğrudan doğruya kendi topladığı dil malzemelerine dayanarak hazırlamıştır. Bu eserde 300’e yakın atasözü, 242 kısa şiir, 8000’e yakın kelime açıklanmıştır.⁹⁷

Çağatay döneminde yaşamış ünlü dil araştırmacı Cemal Karışı’nın 1282 yılında hazırladığı Surah Lugati de Uygur klasik sözlükçülüğünün önemli eserlerinden biridir⁹⁸.

Çin’in Ming hanedanı döneminde yapılmaya başlayan İdikut Sözlüğü’ne, Qing hanedanlığı döneminde de yeni maddeler eklenmeye devam edilmiş ve kopyalanıp çoğaltılmıştır⁹⁹. 14. yüzyılda hazırlanan bu sözlük, Uygur Türklerinin dil tarihinin, dil özelliklerinin ve tarihî durumlarının incelenmesi açısından ve genel Türkçenin sözlük çalışmalarını bakımından çok önemli bir yere sahiptir. İdikut Sözlüğü’nün diğeri bir önemli yönü de 14. yüzyıl Uygurcasının Turfan ve Kumul bölgesine ait lehçeleri incelemede birincil kaynak olmasıdır.

---

⁹⁶ Wang Yuanxin, *Age*, s. 1.

⁹⁷ Arslan Abdullah ve diğeri, *ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى Yeni Uygur Dili*, (Ürümçi: Xinjiang Eğitim Yayınevi, 2004), s. 269.

⁹⁸ Arslan Abdullah ve diğeri, *Age*, s.269.

⁹⁹ Wang, *Age*, s. 270.

17. yüzyıla gelindiğinde Doğu Türkistan’ın Aksu şehrinde لمتەئقۇل لۇغەت “Leteikul Luğet” (Dillerdeki Güzellik) adlı sözlük hazırlanmıştır. Bu sözlüğün kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir¹⁰⁰.

Tez çalışmamızda inceleyeceğimiz Beş Dilli Sözlük ise 18. yüzyılda yazılmıştır. Bu sözlük Uygur sözlükçülük tarihinde, Uygur dilinin ve kültürünün incelenmesinde çok önemli yere sahiptir.

1949 yılından sonra Uygurlar sözlükçülük alanında büyük gelişmeler ortaya koymuştur. Özellikle kültür soykırımı sona erdikten sonra Uygurcada çeşitli şekil ve içerikteki sözlükler yazılmaya başlanmıştır. Örneğin “Uygur Klasik Edebiyatı Sözlüğü”, “Çağataycanın İzahlı Luğati”, “Uygurca-Çince Sözlük”, “Çince-Uygurca Deyimler Sözlüğü” ve “Uygurca Eş Anlamlı Kelimeler Sözlüğü” gibi eserler içindeki kelimelerin sayısının çokluğu, hacminin büyüklüğü, kullanışlı olması gibi özellikleriyle Uygur dilinin gelişmesi ve kullanılmasında önemli bir yere sahiptir. Bunun dışında çeşitli bölüm ve meslekler hakkında da sözlükler düzenlenmiş, Uygurlar tarafından ilgiyle kullanılmıştır. Örneğin “Uygurca- Çince Coğrafya Terimleri Sözlüğü”, “Aşçılık Sözlüğü” gibi çok sayıda sözlük hazırlanmıştır. ¹⁰¹ Gelişen teknolojiyle birlikte Uygurca sözlüklerin dijitalleşmesi de hızlanmıştır.

Çok sayıda eserin verildiği Modern Uygur sözlükçülük sahasının eksik yönleri de çoktur. Bu alanda sözlükçülük teorisine uygun olmayan sözlükler hazırlanmış, izahlı sözlüklerde bazı sözcüklerin köken bilgisi doğru şekilde verilmemiş ve kaynak gösterilmemiştir. Türkoloji alanında özellikle 20. Yüzyılda Uygurca ile ilgili birçok sözlük de yapılmıştır¹⁰².

---

¹⁰⁰ Ğayret Abdurahman Ozğar, ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالىدىن قىسقىچە بايان، Uygur Dilinin Araştırma Tarihinden Kısa Bilgi”, Ürümçi, Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi, <http://uyghur.people.com.cn/185084/310091/310269/15508996.html>[09.01.2020]

¹⁰¹ Ğayret Abdurahman Ozğar, ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالىدىن قىسقىچە بايان، Uygur Dilinin Araştırma Tarihinden Kısa Bilgi”, Ürümçi, Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi, <http://uyghur.people.com.cn/185084/310091/310269/15508996.html>[09.01.2020]

¹⁰² Abdullah, Age, s. 271

2.7. Beş Dilli Sözlük'ün Yazıldığı Dönemde Beş Dilin Durumu

2.7.1. Mançuca

Mançular, günümüzde asimile edilmiş, Çinlileşmiş bir millet olup asıl yurtları Çin'in kuzeydoğusundaki Chang Baishan dağı etekleri ve Heilongjiang nehri kıyılarıdır¹⁰³. Mançuların ataları Curçen milleti olarak bilinir. Curçen adı 1635 yılında Mançu hükümdarı Nurhaç'ın oğlu Taiji tarafından kaldırılmıştır. Millet adı olarak yeniden kullanmaya başlayan Mançu kelimesi onların dilinde “şans, uğur” anlamına gelmektedir. Günümüzde çoğu asimile olsa da Harbin, Ürümçi, Kumul gibi bazı şehirlerde az sayıda Mançu etnik grubuna ait insanlar yaşamaktadır¹⁰⁴.

Curçen ve Moğol kültürü etkisinde gelişen Mançu kültürü Şaman dininin etkisinde de kalmıştır. Qing sülalesi döneminde Mançu milleti iktidarda olduğu için onların dili ve kültürü çok önemli bir yere sahip olmuştur. Mançu yaşam tarzı Çinliler başta olmak üzere Çin'de yaşayan diğer milletlere de çok büyük etki yapmıştır. Örneğin, günümüzde Çinli kadınların kıyafet olarak giydiği Qi Pao (yan tarafı belden aşağıya uzun abiye) aslında Mançuların kıyafetidir. Bu tür örnekler çoğaltılabilir.

Mançular ataları Curçenlerin kullandığı dili yeterli bulmaz ve yeni bir dil geliştirme ihtiyacı duyar. 1599 yılında Nurhaç Han'ın emriyle Moğolların kullandığı eski Uygur alfabesinden faydalanarak yeni Mançu dili oluşturulur¹⁰⁵. Bu yazı 30 seneden fazla kullanılmış ve 1632 yılında bu yazı daha da geliştirilerek Moğolcadan farklı bir şekil almıştır.

Qing sülalesi zamanında, iktidarda olan Mançu hükümeti Mançu geleneklerinin korunması ve daha da geliştirilmesi için büyük çaba göstermiştir. Özellikle, Mançu dilini konuşabilmek ve ata binip ok atabilmek devlet kuralı olmuştur¹⁰⁶. Qing sülalesi hükümdarlarına göre bu iki geleneğin devamı bir anlamda kendi iktidarlarının da devam etmesi için gereken en önemli unsurdur.

¹⁰³ Baidu baike: 满族 Mançu milleti <https://baike.baidu.com/item/%E6%BB%A1%E6%97%8F> [05.11.2019]

¹⁰⁴ Baidu baike: 锡伯族 Xibo milleti, <https://baike.baidu.com/item/%E9%94%A1%E4%BC%AF%E6%97%8F> [05.11.2019]

¹⁰⁵ Dong keli, “论锡伯族继承和使用满语满文的社会历史背景- Lun xi-bo-zu ji-cheng he shi-yong man-yu-wen de she-hui li-shi bei-jing “Xibo Milletinin Mirasları ve Mançucanın Kullanım Tarihi Arka planı hakkında”, **Batı Bölgesi Araştırmaları Dergisi**, (Ürümçi, 2002), 4. sayı, s. 94.

¹⁰⁶ Ji, Yong-Hai, “论清代国语骑射教育 -Lun Qingdai Guoyu Qishe Jiaoyu “Qing Sülalesinin Devlet Dili, Atıcılık ve Okçuluk Eğitimi Hakkında”, **Manchu Studies**, 1.sayı, (Harbin, 2011), s. 75.

Bunun neticesinde Qing sülalesi hükümdarları Mançucanın korunması ve gelişmesi için ciddi bir gayret içinde olmuştur. Örneğin, Kang Xi Han “Han Tarafından Düzenlenmiş Mançucanın İzahlı Sözlüğü”, “Mançuca-Moğolca Sözlük” gibi eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmuş. Yong Zheng Han döneminde “Mançuca Kitaplar Ansiklopedisi” “Temel Mançuca”, Qian Long döneminde ise “Han Tarafından Güncellenerek Düzenlenmiş Mançuca Sözlük”, “Üçü Bir Arada Transkripsiyonlu Mançuca Sözlük” gibi eserler ortaya çıkmıştır.

Qing Sülalesi döneminde Mançuca devlet dili olarak çok geniş bir şekilde kullanılmıştır. Bu durum Mançuca çok sayıda kitap, belge, dosya, yazıt, şecere ve resimlerin ortaya çıkmasını da sağlamıştır¹⁰⁷. Özellikle Qing döneminde yazılan çok sayıdaki eski kitaplar Çin kültürünün daha da zenginleşmesine katkı yapmıştır. Ancak Xinhai devriminden sonra Qing imparatorluğu çökmüş ve Çin milliyetçilerinin intikam almasından korkan Mançular kendi dili ve kültüründen vaz geçerek Çinliler gibi yaşamaya başlamış ve zamanla Mançuca kullanımdan kalmıştır.

Günümüz Çin Halk Cumhuriyeti’nde Mançuca yazılmış eski kitapların sayısı çok olup Mançuca dosya sayısı 200.000’den fazladır, bundan başka eski metinlerin sayısı sadece 2000 civarındadır¹⁰⁸.

Mevcut Mançuca eserlerin içerikleri oldukça geniş kapsamlıdır. Tarih, dil, kültür, çeviri, askerî saha, coğrafya, tıp ve fen bilimleri gibi birçok alanda eserler yazılmıştır. Nakışlı, el yazısı, kopya, taş matbaa gibi olanlar yanında hanedan tarafından yaptırılan veya şahıslar tarafından yazdırılan eserler de vardır.

Mançuca yazılmış eserlerde Moğolca, Tibetçe, Çince ve Uygurca gibi komşu milletlerin dilini de görmek mümkündür¹⁰⁹.

Çinli araştırmacı Shi Shuqin yüksek lisans tezini Beş Dilli Sözlük’teki Uygurca kısmı üzerine yapmış olup tez çalışmasında Mançucanın durumunu ve Qian Long Han’ın komşu milletlerin diline olan merakını anlatmıştır. Shi Shuqin tezinde Mançu dönemindeki iki dilli, üç dilli ve dört dilli sözlüklerin de detaylı tanıtımını

¹⁰⁷ Ma, Zi-mu, “Aile Tarihi: Qing sülalesi döneminde memur olabilmek için kaç dil bilmelidir?”, http://m.thepaper.cn/newsDetail_forward_1267322[18.12.2019]

¹⁰⁸ Mengxiu, Guo, 满文文献概论 **Manwen Wenxian Gailun**, “Mançuca Dosyalar Hakkında Genel Bilgi”, (Pekin: Milletler Yayınevi, 2004), s. 07.

¹⁰⁹ Keliang, Dai, 清朝满语文及其历史影响研究 - **Qingchao Manyuwen Jiqi Lishi Yingxiang Yanjiu**, “Qing Dönemi Mançuca ve Onun Etkisi Üzerine Araştırma”, (Doktora Tezi, Dongbei Shifan Üniversitesi, Tarih Bölümü, 2013), s. 95.

yapmıştır¹¹⁰. O tezinde Qing sülalesindeki çeviri işlemlerinin çok geliştiğini, Çince kutsal veya önemli eski kitapların çoğunun Mançucaya çevrildiğini, kutsal kitaplardan başka görgü kurallarını anlatan kitapların bile Mançuca çevirisi olduğunu yazmıştır. Shi Shuqin Mançucanın Moğolcadan alfabe kabul edilerek ortaya çıkan yeni bir yazı olduğunu, Mançuca ve Moğolca arasında çok yakın bir ilişki bulunduğunu, aynı zamanda Mançucanın çevresindeki Çince, Uygurca ve Tibetçe gibi dillerin etkisinde geliştiğini yazmıştır¹¹¹.

Tarihî kaynaklara bakıldığında Mançular Çin'in merkezindeki Zhongyuan bölgelerine geldikten sonra Çinlilerle daha yakın ilişki kurdukları görülür¹¹². Qing sülalesi Mançular iktidarda olsa da Çin'de Han milleti (Günümüzdeki Çinli) nüfus sayısı açısından oldukça fazladır. Bu durumda Mançu devletinin iktidarı koruyabilmesi için halkın dili olan Çinceyi de bilmeleri gerekiyordu. Çinceyi ve Çin kültürünü öğrenmek ve kabul etme konusunda Kang Xi ve Qian Long Han çok büyük katkıda bulunmuştur. Özellikle Qian Long Han komşu bölgelerde yaşamakta olan Moğol, Tibet ve Uygur gibi milletlerin dillerine de çok merak duymuş ve o dilleri öğrenmiştir.

Çince, Moğolca, Tibetçe ve Uygurca gibi komşu milletlerin dilleri etkisinde gelişen Mançuca Qing sülalesinin devlet dili olmuştur. Bu dille ilgili tanıtıcı bilgileri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Mançuca, Mançurya bölgesinde (Günümüz Çin'in kuzeydoğu bölgesi) yaşayan Mançuların dili olup günümüzde ölmek/kaybolmak üzere olan dillerden biridir. Tüm yeryüzünde sadece 60 kişinin Mançuca bildiği, diğer Mançuların asimile edilerek Çinlileştiği, Çinceyi de ana dili olarak kabul ettiği bilinmektedir¹¹³. Mançucanın kullanılmama sebepleri arasında yeni sözlüklerin üretilmemesi, mevcut kelimelerin iletişimde yeterli olmaması gibi sebepler söylenebilir. Günümüzde Mançuca sadece araştırmalara konu olan bir dildir.

2. Mançuca Altay dillerinin en küçük kolu olan Tunguzca dil ailesine aittir.

3. Mançuların ataları Curçen milleti olup onların dilleri Mançucanın temelidir.

---

¹¹⁰ Shuqin, Shi, “《五体清文鉴》察合台文词条研- Wuti Qingwenjian Chahetaiwen Citiao Yanjiu. “Beş Dilli Sözlük'teki Çağatayca Kelimeler Üzerine Araştırma”, (Yüksek Lisans Tezi, Xinjiang Üniversitesi, 2005), s.7.

¹¹¹ Shuqin, Shi, *Age*, s.12.

¹¹² Aixin Jueluo, Yingsheng, “满语和汉语的互相影响- Manyu he Hanyu de Huxiang Yingxiang. “Mançuca ve Çince Arasındaki Etkileşim”, *Manchu Studies*, (Harbin 1987), 1.sayı, s.70.

¹¹³ Keliang, Dai, *Age*, s. 109.

4. Qing döneminde kullanılan Mançuca eski Uygur alfabesi temelindeki Moğol alfabelerinden faydalanarak geliştirilmiş, yukarıdan aşağıya dikey yazılan bir yazı dilidir.
5. Mançu milletinin tarihi de çok eski değildir. Mançular eski Yamaek ve Sushen gibi milletlerin komşu milletler ile kaynaşması sonucu ortaya çıkan bir toplumdur. Mançuların ataları Curçenlerdir. Eski Mançuca da Sushen- Curçen dilinden gelişerek oluşmuştur.
6. Mançuca Moğolca etkisinde kalıp çok sayıda Moğolca kelimeyi alsa da bu iki dil tamamen birbirinden farklı olup karşılıklı anlaşma imkanı yoktur.
7. Mançuca yazı dilinde 29 ünsüz vardır ve bunların içinden sadece üç harf Çince'den alınan kelimeleri yazmada kullanılır. Altı tane ünlü vardır ve ünlülerde uzun kısa ayrımı yoktur.
8. Mançucada ünlü uyumu vardır.
9. Cümledeki kelime sırası Altay Dil ailesinin bir kolu olan Türkçe ile aynıdır yani Özne-Nesne-Yüklem şeklindedir.
10. Mançucada fiil zamanları vardır.
11. Mançucanın dört lehçesi vardır. Bunlar coğrafi yerleşime göre ayrılmış olup Batı, Doğu, Kuzey ve Güney lehçeleri olarak bilinir.
12. Mançucanın zengin ve esnek bir biçimde ifade gücü vardır¹¹⁴.

2.7.2. Moğolca

Bilindiği gibi Moğolların iktidarda olduğu Yüan sülalesi (M. S 1271-1368) Çinlilerin iktidarda olduğu Ming sülalesi tarafından ortadan kaldırdı. Ming sülalesi (M. S 1368-1644) döneminde Moğollar günümüz Çin'in kuzey bölgelerine çekilerek orada avcılık, hayvancılık ve tarım yaparak yaşamlarını sürdürmüştür. 1616 yılında Mançular iktidarı ele alarak Qing sülalesini (1616-1912) kurmuştur. Mançular da Kuzeyde yaşamakta olan azınlık milletlerden olan Moğollarla birçok ortak noktaları vardır¹¹⁵. Saraydaki önemli konumlarda Mançularla beraber Moğollar da çalışmıştır.

---

¹¹⁴ Ai-xin Jue-luo, **Age**, s.71.

¹¹⁵ Changshan, 满语中蒙古语借词的特点分析- Manyu zhong Mengguyu Jieci de Tedian Fenshi. "Mançucadaki Moğolca Alıntı Kelimelerin Özelliği Üzerine", **Manchu Studies Dergisi**, (Harbin 2015), 1. sayı, s. 112.

Bu yüzden Qing sülalesi hükûmeti sadece Mançuların değil, aynı zamanda Moğolların da sayılmaktadır.

Moğolların kültürü, eğitim tarihi çok uzundur. Yüan, Ming sülaleleri döneminde Moğol kültürü çok gelişmiştir. Qing sülalesi döneminde sarayda Moğolcanın kullanılması da bu dilin daha gelişmesi için ortam hazırlamıştır¹¹⁶. Mançular kuzey bölgelerinde, Moğollarla yakın ilişkide yaşadığı için birçok Mançu Moğolcayı çok iyi konuşabiliyordu. Bu da Moğolcanın sadece Moğollar tarafından değil, Mançular tarafından da geliştirilmesine sebep olmuştur.

Qing sülalesi döneminde sarayda çalışan memurlar içinde Moğolların sayısı az değildir. Onlar sarayın kendi okullarında veya özel okullarda yetişmiş kişilerdi. Moğollar içindeki soylu aile çocukları diğer Moğollara göre daha iyi eğitim fırsatına sahip olmuştur.

Sarayın kendi okullarından başka birçok Moğol okulu da Pekin’de ve başka şehirlerde açılmıştır. Kısacası Qing sülalesi döneminde Moğollar da Mançularla birlikte sarayda önemli konumlarda çalışmış, onların saraydaki statüsü Moğolcanın statüsünü de belirlemiştir.

2.7.3. Tibetçe

Tibet eski dönemlerde bağımsız bir devlet olup Moğolların iktidarda olduğu Yüan sülalesine kadar bağımsızlığını ve dilini koruyabilmiştir. Moğollar Tibet’i işgal ettikten sonra o bölgeyi Moğol askerleri yönetmiştir. Ancak bu durum Tibetçenin kullanımını olumsuz etkilememiş, oradaki halk eskisi gibi Tibetçeyi kullanmaya, geliştirmeye devam etmiştir.

O dönemlerde Tibet’in askerî işleri Moğol askerler tarafından, diğer işler ise dinî lider Dalay Lama tarafından yürütülmüştür. Ming sülalesi döneminde Çinliler iktidarı Moğolların elinden almış olsa da Tibet bölgesinin yönetimine karışmamıştır¹¹⁷. Mançular 1720 yılında Tibet’i Moğolların elinden alarak kendilerine bağlamıştır. Böylece bu bölge 1912 yılına kadar Mançuların iktidarda

¹¹⁶ Gaowa, 五体清文鉴及其所收蒙古文词条- Wuti Qing Wenjian Jiqi Suoshou Mengguwen Citiao “Beş Dilli Sözlük ve Onun İçindeki Moğolca Kelimeler”, **İç Moğolistan Üniversitesi Proje Raporu**, (2013), s.91.

¹¹⁷ Dawa cairang, 藏族翻译史概述- Zangzu Fanyishi Gaishu “Tibetlerin Tercüme Tarihi Hakkında”, **Milletler Tercümesi Dergisi**, (Pekin, 2012), 1. sayı, s. 25.

olduğu Qing sülalesine ait olmuştur¹¹⁸. Qing sülalesi döneminde devlet dili önce Mançuca sonra Çince olarak belirlenmiş olsa da Tibet'te düzenli olarak Tibetçe kullanılmıştır. Sadece Çin Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Tibetlileri asimile etmek için önce çok sayıda Tibet çocuklarına Çin'in iç kısımlarında yatılı okullarda Çince eğitim verilmiş sonra kendi dillerini yasaklayarak Çinceyi zorunlu hâle getirmiştir¹¹⁹.

2.7.4. Uygurca

Beş Dilli Sözlük'ün yazıldığı dönemde kullanılan Uygurca, diğer adı Çağatayca olarak bilinmektedir. Bilindiği gibi Çağatay Türkçesi Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensuptur. Bu Türkçe 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî dildir. Günümüz Türk şiveleri arasında Özbekçe ve Yeni Uygurca ona en yakın olanlardandır¹²⁰.

Çağatay dili 19. yüzyılın ortalarına kadar çok yaygın kullanılmış olup sadece Doğu Türkistan'da ve Orta Asya'da değil aynı zamanda Avrupa Rusya'sının Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır.

Türkiye'de yayınlanan "Kamusu'l-A'lam" adlı kitabın yazarı Şemsettin Sami eserinde Eski Uygurların kültürel açıdan çok ileri seviyede olduğunu, Eski Uygurcanın tüm Türk dilli halkın ortak edebî dili olduğunu, Çağatay Han tahta çıktıktan sonra Eski Uygurcaya Çağatay dili denildiğini ve Çağatay dilinin o dönemde çok yaygın kullanıldığını dile getirmiştir¹²¹.

Eckmann Çağatayca'yı da kendi içinde üçe ayırır:

1. Klasik Öncesi Devir
2. Klasik Devir
3. Klasik Sonrası Devir

Beş Dilli Sözlük'ün 1794 yılında yazıldığı bilinmektedir. Bu dönemde kullanılan Çağatayca ise klasik sonrası Çağatayca'dır.

---

¹¹⁸ Wikipedia: Tibet under Qing rule, https://en.wikipedia.org/wiki/Tibet_under_Qing_rule [05.10.2019]

¹¹⁹ Adun, Huaduotai, 西部开发中藏语文的发展变化及历史使命- Xibu Kaifa zhong Zangyuwen de Fazhan Bianhua ji Lishi Shiming, Batı Bölgesi Gelişmesinde Tibet Dili ve Onun Tarihi Misyonu" **Chaidamu Gelişmesi Araştırmaları Dergisi**, (2001), 6.sayı, s.3.

¹²⁰ Janos, Eckmann, **Çağatayca El Kitabı**, çev. Günay Karaağaç (İstanbul: Kesit yayınları, 2013), s. 9.

¹²¹ Ablimit, Ehet Bügü, **Çağatay Uygur Dili**, (Ürümçi: Xinjiang Üniversitesi yayınları, 2002), s. 3.

Türk dilli halklar İslam dinini benimsedikten sonra Arapça ve Farsça birçok kelime onların ortak edebî dili olan Çağataycaya girmiştir. Beş Dilli Sözlük'ün Uygurca kısmının çevirisini yapanların Doğu Türkistan'ın Kumul şehrinden geldiği ve son dönem Çağataycası kullandıkları için sözlüğün çevirisindeki Uygurca kısmında Arapça ve Farsça kelimelerle Uygurcanın Kumul ağzına ait kelimeler olduğu bilinmektedir.

2.7.5. Çince

Çinlilerin nüfusunun çokluğu nedeniyle Çince dünyanın birçok ülkesinde kullanılmaktadır. Öğrenilmesi en zor dillerden biri sayılmaktadır. Günümüzde bilinen Çince basitçe ikiye ayrılır, biri basitleştirilmiş Çince, diğeri ise geleneksel Çince'dir¹²². Çinliler tarafından 3000 senelik uzun tarihe sahip olduğu belirtilen Çincenin Qing sülalesi döneminde farklı statüleri vardı.

Qing sülalesi döneminde, Mançular iktidarı ele geçirdiğinde Rusların ve Osmanlıların etkisi Mançurya¹²³ bölgesi ve Uygurların yaşadığı Doğu Türkistan'a kadar uzanmıştır. Bu nedenle Qing sülalesi komşu devletlerle sürekli mücadele içinde olmuş, savaşarak ele geçirdiği topraklarda yaşayan farklı milletlerden oluşan halkı kontrol edebilmek için çabalamıştır.

Bu yönetim anlayışı doğrultusunda Mançu hükûmeti ilk başta kendi diline yani Mançucaya önem vermiş ve onu devlet dili olarak belirlemiştir. Bu nedenle sarayda çalışabilmek isteyen Çinliler ve diğer milletler Mançuca öğrenmiş ve imparatorluk sınavına girerek kadro almıştır.

Shun-zhi Han (1638-1661) zamanından itibaren Qing hükûmeti Çinceye önem vermeye başlamış ve Kang Xi, Qian-Long zamanlarında Çince bilenlerin sayısı çoğalmış, Çince-Mançuca çeşitli eserler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Qing sülalesinin son dönemlerinde Mançuca kullanımdan kalkmaya başlamıştır. Bunun sebebi; halkın çoğunun Çinlilerden oluşması, ayrıca Mançuların Çinlilerle iç-

---

¹²² Jingkuai, 汉语发展历史 - Hanyu Fazhan Lishi. Çincenin Gelişme Tarihi, <https://www.thn21.com/Article/base/6799.html> [01.08.2019]

¹²³ Mançurya: günümüzde Çin'in kuzey bölgeleri.

içe yaşamaları dolayısıyla çocukluklarından itibaren Çince öğrenmeleri ve ana dilleri olan Mançucayı ihmal etmeleridir¹²⁴.

Qing sülalesi döneminde devlet dili olarak bilinen dil aslında Çince değil, Mançucadır. Ancak Mançucayı herkesin öğrenmesi için şart koşulmamıştır. Sadece sarayda veya devlet yerlerinde çalışmak isteyenlerin Mançuca öğrenerek sınava girmeleri istenmiştir. Sınavdan geçen kişi hangi milletten olursa olsun kaderini değiştirmiştir. Zamanla Qing sülalesi Çinceye de önem vermiş, özellikle Kang-xi, Qian-Long gibi hükümdarların Çince ve Çin kültürüne olan ilgi bu önemin artmasına sebep olmuştur.

Devlet dilinin Mançucadan Çinceye değişmesi 1820 yıllarında başlamıştır. Bu dönem halk gittikçe fakirleştiği, dış dünya ile bağın koparıldığı, her açıdan Çin'in geri kaldığı, ardından 1840 yılında başlayan birinci Afyon savaşıyla birlikte devlet düzeninin bozulduğu ve devlete karşı ayaklanmaların başladığı bir dönem olmuştur.

18. yüzyılın ilk yarısında içten ve dıştan gelen tehditler nedeniyle Qing sülalesi devlet dilini Mançuca ve Çince olarak belirlemenin devleti bir arada tutabilmenin ilk şartı olarak görmüş ve bu şekilde Çince de devlet dili hâline gelmiştir.

Qing sülalesinin soylu insanları Pekin ve çevresindeki bölgelerde konuşulan Çinceyi standart Çince olarak kabul etmiş ve öğrenmeye başlamıştır. Çin'in güney kısmında yaşayanlar Çincenin farklı ağızlarını konuştukları için Mançular tarafından Kuzey Çincesine alışık oldukları için anlaşma sorunu çıkmış, ancak Mançu hükûmeti güneyde "Diksiyon Odası" açarak Pekin ağızını yerel halka öğretmeye çalışmıştır.

Ming sülalesi döneminde Batılı misyonerler Çin'e gelerek din yaymaya çalışmıştır. Onlar Çinceyi daha kolay öğrenebilmeleri için Çince karakterler üzerine okunuşuna göre Latin alfabesinden harfler koymuştur. Bu da Çince Pin-yin sisteminin başlangıcı sayılmaktadır¹²⁵.

Özetle Qing sülalesi döneminde halkın çoğunluğu Çince konuşan Han milleti olduğu için devlet dili olan Mançuca yanında zamanla Çince de önemli bir yere yere gelmiş ve devlet dili olan Mançucanın gün geçtikçe kullanımdan kalkmasına sebep olmuştur.

---

¹²⁴ Zhihu: 清朝皇帝上朝的时候说的是满语还是汉语? "Qing sülalesi hükümdarı Çince mi konuşurdu yoksa Mançuca mı?" <https://www.zhihu.com/question/20331441> [02.08.2019]

¹²⁵ Baidu: pinyin, <https://zhidao.baidu.com/question/33003407> [03.08.2019]

Çince Mançucayı her açıdan etkilemiştir. Mançucada çok sayıda Çince alıntı kelime mevcuttur¹²⁶. Ayrıca Qing sülalesi döneminde Çincenin bazı fonetik özellikleri Mançucaya da yansımıştır.

Mançucanın Çinceye olan etkisi ise sınırlı olup sadece sözcük ödünçlemesinin ötesine gitmez. Qing sülalesi döneminde devlet dili olarak bilinen Mançucanın öncelikli kullanımı nedeniyle bazı kelimeler Çinceye de geçmiştir¹²⁷.

2.8. Mançu Döneminde yazılan ve Beş Dilli Sözlük'e Temel Olan Sözlükler

2.8.1. Mançucanın İzahlı Sözlüğü (御制清文鉴)

Kang Xi Han döneminde Han tarafından hazırlatılan ve Çin Milletler Kütüphanesi'nde muhafaza edilen ve ansiklopedik değere sahip Mançuca bu eser Beş Dilli Sözlük'ün en eski kaynağı sayılır. Mançucanın İzahlı Sözlüğü adını taşıyan bu eserin yazılış tarihi 1708 olup Wuyingdian baskısıdır¹²⁸.

21.1 cm x 16.4 cm ebadında olan kitap tahta kalıp tekniğiyle basılmıştır. Kitabın ilk sayfasında eserin Mançuca ismi, cilt numarası, yazarın ismi, Çince sayfa sıra numarası vardır. Bu sözlük Mançuca üzerine ilk defa saray tarafından hazırlanmış tek dilli bir sözlüktür.

Sözlük 4 ana bölümden oluşup toplam 10 cildir. İlk üç bölüm giriş, kısım, ana metin, kitabı düzenleme komisyonundaki saray yazarları katılmıştır. Dördüncü bölüm ise tüm sözlüğün ana metnidir¹²⁹.

Bu ansiklopedik sözlük Ming sülalesi döneminde Mei Ying Zuo tarafından yazılmış "ZiHui" adlı sözlüğün hazırlanma metodunu esas alarak hazırlanmış olup sözlüğün birinci dikey sırasında Mançuca sözcük, ikinci dikey sırasında da Mançuca açıklama, üçüncü dikey sırasında da eski kitaplardan alınan örnek cümleler vardır.

Bu sözlükte parça (sercemi), kısım ve bölük gibi üçlü ayırma sistemi kullanılmıştır. Sözlükte genel olarak gök, zaman, yer, hükümdarlık, kararname, devlet dairesi,

¹²⁶ Ai-xin Jue-luo, Yingsheng, "满语和汉语的互相影响- Manyu he Hanyu de Huxiang Yingxiang. "Mançuca ve Çince Arasındaki Etkileşim", **Manchu Studies**, (Harbin 1987), 1. sayı, s.67.

¹²⁷ Aixin Juelluo, Yingsheng, s.71.

¹²⁸ Wuyingdian baskısı: Qing Sülalesi devrinde kitap basımında kullanılan bir şekil olup 1680 yılından başlayıp Qing sülalesinin sonuna kadar kullanılmıştır.

¹²⁹ Shi Shu Qin, "五体清文鉴察合台文词条研究- Wuti Qingwenjian Chahetai Wen Citiao Yanjiu "Beş Dilli Sözlük"ün Çağatayca Kısımındaki Kelimelerin İncelemesi", Şincan Üniversitesi (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.3.

siyaset, görgü kuralları, müzik, edebiyat, dövüş sanatları, insan, keşiş, büyü, hüner, barınak, sanat, ot, kumaş, giyim, mutfak eşyaları, üretme, tekne, ulaşım araçları, yiyecek, tahıllar, meyveler, çimen, ağaç, çiçek, kuş, hayvan, hayvancılık, balık ve böcek gibi kısımlardan oluşan 36 parçadan ibarettir. Her parça (sercemi) 280 kısım, her kısım ise tekrar birkaç bölüm içerir¹³⁰.

Ansiklopedik değerdeki bu Mançuca sözlük bugüne kadar Mançuca öğrenenler ve bu dil üzerine araştırma yapanlar için temel kaynak olmuştur. Bu sözlüğün düzenlenmesine katılan önemli saray yazarları şunlardır: Hanlin Yuan'den Fudali, Wuying Dian'den Maqi ve Marhan.

Mançuryalı Fudali, Kang Xi Han'ın bu sözlüğü düzenleme emrini verdiği ilk kişidir. Doğum yılı belli olmayan, 1675 yılında vefat eden Fudali'nin soyismi Wuya'dır.

Kang Xi Han'ın 11. yılı (yani 1672) Ocak ayında, Kang Xi Han Fudali'ye "DaXue YanYi" adlı eseri Mançucaya çevirme emrini vermiştir. Bu kitap eski dönemlerin, özellikle Ming Sülalesinin ilk ve orta döneminin siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi açıdan incelenmesinde kullanılan temel kaynaklardan biridir.

Kang Xi Han'ın 12. yılı Nisan ayında, Fudali "Han tarafından düzenlenmiş Mançucanın İzahlı Sözlüğü"nü derleme emrini almıştır. Aynı sene Temmuz ayında "Hükümdar Taizongwen Hatırası 《太宗文皇帝实录》" adlı kitabın tekrar hazırlanma hizmetine katılmıştır. Aynı yılın Ağustos ayında Yünnan'de başkaldıran asi Wusangui'yu bastırmak için olay yerine gitmesi emredilmiştir. Aralık ayında asi Wu Sanguı tarafından tutuklanarak hapse atılmıştır. Kang Xi'nin 13. yılında Fudali hapisten kurtularak Pekin'e geri dönmüştür. Yünnan'de çektiği eziyetlerle Kang Xi Han'ın merhametini kazanıp sarayda daha yüksek rütbe alır. Ancak bir sene sonra saray tarihini doğru anlatamadığı sebep gösterilerek işinden kovulmuştur ve Fengtian (günümüz Liao Ning vilayeti) eyaletine sürgün edilir ve aynı yıl orada ölür.

Fu Dali'nin ölümünden sonra İmparator Kang Xi "Han Tarafından Düzenlenmiş Mançucanın İzahlı Sözlüğü"nü hazırlama işini Maqi ve Marhan adlı kişilere emretmiş, onlar da hem eski kitaplardan faydalanarak hem de Fudali'nin yaptıkları üzerine bazı düzeltmeler yaparak işi tamamlamıştır. En son İmparator Kang Xi kitabın editörlüğünü üstlenir ve kendisi kitabı baştan sona kadar okuyup düzeltmeler

¹³⁰ Komisyon, **Beş Dilli Mançuçe Sözlük**, cilt 3, (Pekin, 1957), Ek Bölüm, s. 59.

yapar. Böylece, 35 senelik emeğin sonucu olarak Kang Xi Han'ın 47. yılında (yani 1708 yılında) eser Wuyingdian baskısı olarak sarayda basılmıştır.

“Han Tarafından Düzenlenmiş Mançucanın İzahlı Sözlüğü” Qing sülalesi dönemindeki Mançu dilinin ve kültürünün incelenmesinde son derece önemli bir sahiptir. Bu eser Mancuların dili ve kültürü hakkında yazılan ilk ve en zengin kaynaktır. Yine bu eser Mançuların ve Qing tarihinin en temel kaynaklarının başında gelir.

2.8.2. Üç Dilli Sözlük (御制满珠蒙古汉字三合切音清文鉴)

Kısaca Üç Dilli Sözlük olarak bilinen Han tarafından düzenlenen bu sözlük, Qing sülalesi Qian Long'un 36. yılında yani 1771 yılında Wuyingdian baskısında basılmıştır. Bu eser Mançuca-Moğolca-Çince Sözlüktür. Toplam 48 parçadan oluşan kitabın ebadı 22,4 cm x 17,8 cm'dir.

Bu sözlük hükümdar emriyle hazırlanan Mançuca-Çince ilk sözlük olup “Han Tarafından Düzenlenmiş Mançucanın İzahlı Sözlüğü” üzerine çeviri, ekleme, düzeltmeler yapılarak ve kelimelerin okunuşu eklenerek hazırlanmıştır. Bu sözlük Mançucanın İzahlı Sözlüğü'nün temelini 12 sercemi, tahminen 4700 yeni kelime ve 1636 nadir kullanılan eski kelime eklenerek düzenlenmiştir. Bu sözlükte Mançucanın İzahlı Sözlüğü'ndeki kelimelerin açıklamaları ve en son satırlardaki örnek cümleleri silinmiştir.

Üç Dilli Sözlük'te esas düzeltilen nokta eski alıntı kelimelerin okunuşu yerine Mançuca kelimeler konularak sözlüğün kelime sayısı artırılmıştır. Bu sözlük Qing Sülalesi döneminde Mançu dilinin standartlaştırılmasında temel teşkil eden eserdir¹³¹.

Sonraki dönemlerde hazırlanan tüm sözlükler Üç Dilli Sözlük'ü temel alarak başka dilleri ekleme veya okunuşunu silip izah ederek veya kelime ekleyerek ortaya çıkarılmıştır. Bu sözlük sonradan “4 Devrin Kitap Koleksiyonu”na eklenmiştir¹³².

Üç Dilli Sözlük'ün genel özellikleri şu şekildedir:

Sözlük içindeki her bir kelimenin karşısında kelimenin tasviri ve açıklaması bulunur. Sözlük kavram gruplarına göre zengin bir sınıflandırmaya sahiptir.

¹³¹ Gugong Bowuguan: 御制增订清文鉴 <https://www.dpm.org.cn/ancient/nation/165173.html> [12.01. 2020]

¹³² Gugong Bowuguan: 御制增订清文鉴 <https://www.dpm.org.cn/ancient/nation/165173.html> [12.01. 2020]

Bu sözlükteki her bir kelimenin Çince anlamının yanına Mançuca okunuşu yazılmıştır. Yani sözlük Çince öğrenmek isteyen Mançular ve Mançuca öğrenmek isteyen Çinliler için faydalı bir kaynaktır. Çinli yazar Li Xiongfei “Han Tarafından Güncellenerek Düzenlenmiş Mançuca Sözlük” üzerine Bazı Keşifler” adlı makalesinde bu sözlük hakkında şunları söyler:

“Günümüzde birçok nüshası bulunan bu sözlük Kang Xi Han’ın emriyle düzenlenen İzahlı Sözlük temel alınarak hazırlanmış olup, sözlüğün hazırlanma amacı Mançu dilindeki kelimelerin standartlaştırılmasıdır. Bu sözlük Mançu dilinin gelişiminde çok önemli bir yere ve etkiye sahiptir”¹³³.

Sözlüğün tek bir nüshası olduğu ile ilgili görüşler olmakla birlikte Çin’in Pekin Üniversitesi, Eski Kitap Bölümü’nde, GuGong Müzesi’nde, Liaoning Eyalet Kütüphanesi’nde, Dalian Şehir Kütüphanesi’nde ve Çin Devlet Kütüphanesi’nde sözlüğün nüshaları bulunmaktadır¹³⁴.

2.8.3. Dört Dilli Sözlük (御制四体清文鉴)

Kısaca Dört Dilli Sözlük olarak bilinen bu sözlüğün orijinal adı 御制四体清文鉴 (Yu-zhi-si-ti-qing-ven-cen) yani “Han tarafından düzenlenen Dört Dilli Sözlük”tür. Eserin bir diğer adı da 四体合璧文鉴 (Si-ti-he-bi-ven-cen) olup Mançuca, Tibetçe, Moğulca ve Çince bir arada karşılaştırmalı sözlüktür¹³⁵. Bu sözlük Qian Long zamanında düzenlenen “Han Tarafından Güncellenerek Düzenlenmiş Mançuca Sözlük” (Kısaca Güncellenmiş İki Dilli Sözlük) temel alınarak Moğolca ve Tibetçenin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Aynı zamanda aslındaki kelimelerin okunuşu ve açıklama kısımları silinmiştir. Dört Dilli Sözlük’ün bölümlere ve türlere ayrılışı ve sözlerin dizimi güncellenmiş İki Dilli Sözlük ile aynıdır. Bu sözlükte toplam 18.667 kelime olup Mançuca, Tibetçe, Moğolca ve Çince arasında yapılacak çeviri işleri için temel kaynak olmuştur.

¹³³ Li Xiong fei, “御制增订清文鉴》刻本初探- Yuzhi Zengding Qingwenjian Keben Chutan, Han Tarafından Güncellenerek Düzenlenmiş Mançuca Sözlük Üzerine Bazı Keşifler”, **Manchu Studies**, (Harbin 2013), s.55.

¹³⁴ Geren Tushuguan: http://www.360doc.com/content/17/0502/19/10886293_650400901.shtml [02.05.2019]

¹³⁵ Komisyon, **Beş Tiliq Sözlük**, (Pekin, Milletler Yayınevi, 1957), cilt 3, Ek bölümü, s. 61.

Genelde araştırmacılar “Dört Dilli Sözlük”ün Mançuca, Moğolca ve Çince olan “Üç Dilli Sözlük”e Tibetçe eklenerek hazırlandığını, aynı zamanda “Beş Dilli Sözlük”ün Dört Dilli Sözlük temeline Uygurca eklenerek ortaya konulduğunu belirtirler.

Esasında Dört Dilli Sözlük ile tezimizin araştırma konusunu oluşturan Beş Dilli Sözlük’ün tam ne zaman tamamlandığı konusu tartışmalı bir konudur. Chun Hua makalesinde Beş Dilli Sözlük’ün Qian Long’un 59. yılında yani 1794 yılında tamamlandığını ve sadece numune kitap olarak basıldığını yazmış, ancak Dört Dilli Sözlük’ün bitiriliş tarihi hakkında bilgi vermemiştir. Dört Dilli ve Beş Dilli Sözlük’leri Qing Sarayında resmî bir kurum olan “Mançuca Kutsal Eserler” kısmı altındaki “Mançuca Sözlük” bölümü hazırlamıştır. “Dört Dilli Sözlük” ile “Beş Dilli Sözlük”ün hazırlanmasından sonra saraydaki bu bölüm kapatılmıştır.

“Han Tarafından Düzenlenmiş Dört Dilli Mançuca Sözlük” günümüzde Pekin’deki Milletler Kütüphanesi’nde muhafaza edilmektedir. Bu eser Mançuca eski kitaplar içindeki en önemli eserlerden biri olarak kabul edilir.

Bu sözlük Mançuca, Moğolca, Çince ve Tibetçe kelimeler içerip toplam 10 parça kitaptan oluşur. Bu on kitap beşer parçadan iki cilt hâindedir. Kitabın ebadı 29.5 cm x 19 cm’dir. Her bir cildin birinci sayfasında kitabın Mançuca, Moğolca, Çince ve Tibetçe ismi, konu tasnifi ve içindekiler kısmı gibi bilgiler bulunur. Bu sözlük toplam 36 sercemiden oluşmaktadır. Öte taraftan Dört Dilli Sözlük’ün Qian Long Han dönemindeki Wuyingdian baskısı saray tarafından bastırılmış olsa da çoğaltılarak dağıtım işi yapılmamıştır.¹³⁶

“Han Tarafından Düzenlenmiş Dört Dilli Mançuca Sözlük”, kısaca bilinen adıyla Dört Dilli Sözlük, Qing sülalesinin tarihi için olduğu kadar Mançuların diğer azınlık milletlerin dilini ve kültürünü öğrenmede çok önemli referans kaynağı olmuştur.

---

¹³⁶ Komisyon, **Beş Tilliq Sözlük**, (Pekin, Milletler Yayınevi, 1957), cilt 3, Ek bölümü, s. 63.

3. BEŞ DİLLİ SÖZLÜK (御制五体清文鉴)

3.1. Beş Dilli Sözlük'ün Nüshaları

Tez çalışmamıza konu olan Çince “御制五体清文鉴” (Yu-zhi Wu-ti Qing-Wen-Jian) olarak adlandırılan sözlük, Türkçe “Han tarafından Yazılan Beş Dilli Mançuca Sözlük” olarak çevrilebilmektedir. Kısaca “Beş Dilli Sözlük” olarak bilinen bu sözlük, 18. yüzyılın sonlarında Mançuca-Tibetçe-Moğolca-Uygurca-Çince olmak üzere beş dille düzenlenmiş, kelimeler alfabetik sıraya göre değil, anlama göre sıralanmış bir kavram sözlüğüdür.

Günümüzde Beş Dilli Sözlük'ün üç nüshası olup Han tarafından hazırlanmış ilk ve orijinal nüshası bugüne ulaşmamıştır. Mevcut olan iki nüshası Çin'de muhafaza edilmekte olup üçüncü nüshası Londra'daki British Library'deki Çince eserler bölümünde kayıtlıdır¹³⁷.

Tez çalışmamızda 1957 yılında Pekin'de Chunhua Sarayı nüshası esas alınarak yapılan Beş Dilli Sözlük'ün 3 ciltlik tıpkıbasımı esas alınmıştır¹³⁸. Diğer iki nüshasının Uygurca kısmındaki kelimeler çok küçük yazıldığı için okunaklı değildir, aynı zamanda sözlüğün tamamı iyi bir şekilde istinsah edilmemiştir. Bu nedenle daha iyi durumda olan Chunhua Sarayı nüshası esas alınarak yayınlanmıştır.

3.2. Beş Dilli Sözlük'ün Yazılma Nedeni

Mevcut bilgilere göre Beş Dilli Sözlük Qing sülalesinin 1739-1795 yılları arasında hüküm süren hükümdarı Qian Long döneminde yazılmıştır. Qing sülalesinin 18. yüzyıldaki genel durumuna bakıldığında eserin ortaya çıkış nedenini de kapsamaktadır.

Qing sülalesinin yani Mançular döneminin en büyük özelliklerinden biri Cungarlar, Tibet ve Uygur gibi komşu devletlere savaş açılarak toprakların genişletilme

¹³⁷ Komisyon. 五体清文鉴 **Wuti Qingwenjian. Beş Dilli Sözlük**, (Pekin, Milletler Yayınevi, 1957) 3.cilt, s. 64.

¹³⁸ Age, s. 65.

politikasıdır. Qing döneminde Mançuların Doğu Türkistan'a 150'den fazla sefer düzenleyip bölgeyi ele geçirmeye çalıştıkları bilinmektedir¹³⁹.

Mançuların bu dönemde komşu devletlerle savaş dışında olan bir başka uygulaması da komşu devletlerdeki milletlerin dillerini öğrenmek ve dillerle ilgili sözlükler yapmak olmuştur. Tez çalışmamıza temel olan Beş Dilli Sözlük bu tür sözlüklerden biridir. Beş Dilli Sözlük'ün özelliklerine bakıldığında, önceden hazırlanmış Mançuca iki dilli, üç dilli ve dört dilli sözlüklerle belirli noktalarda benzerlik taşıdığı dikkati çeker¹⁴⁰.

Qing sülalesinde özellikle Kang Xi Han¹⁴¹ devrinde çok sayıda eser hazırlanmıştır. Kültürel açıdan Çinlilere göre daha tecrübesiz olan Mançular Çin'de hâkimiyeti ele geçirdiklerinde idarede zorlanmışlardır. Bu nedenle özel kanunlar çıkararak Çinli münevverleri orduya almış, Qing Sülalesi hükümdarları Çin kültürüne büyük bir ilgi göstererek çok sayıda ansiklopedi ve sözlüklerin yazılmasına vesile olmuşlardır. Kang Xi Han kendisi de bizzat Çince tahsil etmiş ve döneminde çok sayıda eserin, ansiklopedinin ve sözlüğün hazırlanmasını sağlamıştır¹⁴².

Beş Dilli Sözlük Mançuların diğer milletlerin dillerini öğrenmeleri için düzenlenmiş bir sözlüktür¹⁴³. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu sözlüğün hazırlanmasındaki temel gaye Mançuların komşu devletlere yönelik yayılma ve onlar üzerinde nüfuz kurma politikalarıyla ilgilidir.

3.3. Beş Dilli Sözlük'ün Yazılış Tarihi

Beş Dilli Sözlük'ün kesin yazılış tarihi belli değildir. Eserde tarih kaydı yer almamaktadır. Konuyla ilgili Chun Hua, araştırmasında Beş Dilli Sözlük'ün yazılış tarihiyle ilgili tespitleri şu şekilde özetler:

1. Sözlüğün Qian Long'un 55. yılında (yani 1790 yılında) hazırlandığına dair görüşler:

---

¹³⁹ Wushouer, *Age*, s.59.

¹⁴⁰ Muhammed, Tayircan. 五体清文鉴及其研究述评 Wuti Qing Wenjian Jiqi Yanjiu Shuping. Beş Dilli Sözlük ve Onun İncelemesi", *Dil ve Tercüme Dergisi*, (Pekin 1988), 4.sayı, s.41.

¹⁴¹ Kang Xi Han (1654-1722).

¹⁴² Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, çev. Heyet, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s. 308.

¹⁴³ Komisyon.五体清文鉴 *Wuti Qingwen Jian, Beş Dilli Sözlük* (Pekin: Milletler Neşriyatı, 1957) cilt. 3, s. 65.

Bu tarihi savunan iki araştırmacıdan biri olan Jin Bing Jie “Beş Dilli Sözlük ve Onun Değeri” adlı makalesinde; Üç Dilli Sözlük’ü, Dört Dilli Sözlük’ü ve Beş Dilli Sözlük’leri karşılaştırmalı inceledikten sonra her üç sözlüğün içinde geçen kelimelerin aynı olduğunu, Dört Dilli Sözlük ve Beş Dilli Sözlük’ün Üç Dilli Sözlük’ü temel alarak yazıldığını savunmuştur. Ona göre Beş Dilli Sözlük 18. yüzyılın sonları düzenlenmiş, 1771 yılından sonraki bir tarihte tamamlanmıştır. Bu yüzden Jin Bing Ji, “British Library’deki Çince Yazmaların Ek Listesi”adlı makalede ortaya konulan “Beş Dilli Sözlük 1790 yılında düzenlenmiştir” görüşünü benimsemiştir. Shi Shu Qin de “Beş Dilli Sözlük’teki Çağatayca Kelimeler Üzerine Bir İnceleme” adlı yüksek lisans tezinde bu sözlüğün 1790 yılında düzenlendiğini kabul etmiştir.

2. Sözlüğün Qian Long Han’ın 56. yılında (yani 1791 yılında) hazırlandığına dair görüşler:

“Qian Long Han Tarafından Düzenlenmiş Dört Dilli ve Beş Dilli Sözlükler Üzerine Araştırmalar”adlı makalesinde Jiang Qiao kendisinden önce araştırma yapanların görüşlerini özetleyerek Beş Dilli Sözlük’ün Dört Dilli Sözlük’ten önce yazıldığını, yani net olarak 1791 yılında hazırlandığını savunmaktadır. O, Çin’deki ilk Tarihî Dosyalar Bölümü’ndeki eski Moğolca Evraklar listesi kısmında verilen verilere dayanarak Qian Long’un 42. yılında her iki sözlüğün düzenlenmekte olduğunu, Beş Dilli Sözlük’ün Dört Dilli Sözlük temel alınarak sadece Çağatayca/Uygurca kısmının eklendiğini, Çağatayca/Uygurca kısmına Mançuca okunuşuyla birlikte aslında mevcut olan Tibetçeye de Mançuca okunuşunun eklendiğini savunur. Ona göre, her iki sözlük aynı anda düzenlenmiş ve Beş Dilli Sözlük erken tamamlanmıştır. Jiang Qiao, 1535 yılında açılmış olan Mao Çin Dian Dosyalarını inceleyerek Dört Dilli Sözlük’ün Qian Long’un 59. yılında tamamlandığını 60. yılında da kitap olarak basıldığını, Beş Dilli Sözlük’ün ise Qian Long’un 56. yılında yani 1791 yılında tamamlandığını savunur.

3. Sözlüğün 1794 yılında düzenlendiği görüşünü savunanlar:

Uygur araştırmacı Tayirjan Muhammed “Beş Dilli Sözlük ve Yapılan Çalışmalar” adlı makalesinde, Jin Bing Ji’nin görüşünü benimsediğini ve onun dayandığı kaynakları göstererek bu sözlüğün 1794 yılında düzenlendiğini belirtmiştir.

Chun Hua'ya göre ise Sözlüğün yazılış tarihi için verilen yukarıdaki iki görüş de doğru değildir. Bugüne kadar Beş Dilli Sözlük'ün yazılış tarihi ile ilgili konularda ortak bir noktada buluşulamamıştır. Chun Hua bu konuda yaptığı bir çalışmasında bazı tarihî dosyalardan veri göstererek Beş Dilli Sözlük'ün ne zaman kimler tarafından nasıl hazırlandığını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Chun Hua'na göre, Qian Long Han'ın 42. yılında (1777) "Mançuca Kutsal Kitaplar Departmanı" (清字经馆) Dört Dilli Mançuca Sözlük'ü düzenlemeye başlamıştır. Onun "Qing Sülalesi Mançuca ve Moğolca Sözlükler üzerine Araştırmalar" adlı bir diğer çalışmasında Beş Dilli Sözlük'ün Üç Dilli Sözlük'teki kelimelerin Çağataycaya çevrildiği ve düzenlenmekte olan Dört Dilli Sözlük'e eklenerek ortaya çıkartıldığını belirtmiştir.

Qing Sülalesi iç ordu arşivleri olan Zou Xiao Dang¹⁴⁴ (奏销档) 371-133-2 numaralı dosyada "Qing ordusu Qian Long'un 42. yılı (1777) Ekim ayından itibaren Beş Dilli Sözlük'ün düzenlenmesine başlandığı, Duoluo komutanı Wang Yong Rong'un yönetimi altında Hadar (Kadir), Taoketunazeer (Tohtinazir) Mamadaer (Memetdar), Maimanuer (Memetnur) ve Yakubu (Yakup) adlı beş kişinin Çağatayca kısmının çevirisini yaptığı, Qian Long'un 47. yılı (1782) 13 Temmuz'a geldiğinde ise onların sadece üç cildinin çevirisini tamamladıklarını söylemiştir. Hatta bu kişiler/çevirmenler (Uygurlar) çeviri hızının çok yavaş olduğu gerekçe gösterilerek dava edilmiştir. Çeviri işleminin başarıyla tamamlanması için davadan vazgeçiliş işlerinin başına dönmelerine izin verilmiş, ancak çeviri işini hızlandırmaları istenerek yaptıkları çevirinin ayda bir kere hükümdarın değerlendirmesine sunmaları talep edilmiştir" gibi kayıtlar mevcuttur.

Dört Dilli Sözlük'teki kelime sayısı 18. 667'dir. Bu kadar kelimeyi beş kişinin kısa sürede çevirmesi zordur. Zou Xiao Dang (奏销档) 362-196 ve 430-163 numaralı dosyalardaki kayıtlara göre, Qian Long'un 45. yılında (1780) Qing ordusu Müslüman okulundan mezun olan birinci derecede çevirmen 6 kişiyi ve ikinci derece çevirmenden 4 kişiyi daha işe almıştır. 1792 yılında yine sekiz kişi daha çevirmen olarak Beş Dilli Sözlük'ün Uygurca kısmını tamamlayabilmesi için işe alınmış ve bu

---

¹⁴⁴ Zou Xiao Dang (奏销档) Qing sülalesindeki komutanların orduya yazdığı 30.000'den fazla çeşitli dosyaları içeren tarihî veriler toplamıdır.

kişiler Beş Dilli Sözlük'ün Çağatayca/Uygurca kısmının çeviri işini yaparak eseri tamamlamıştır.

Yukarıda bahsedilen iki tarihî arşiv kaydından anlaşılacağı üzere Beş Dilli Sözlük'ün Çağatayca/Uygurca kısmını “Müslüman Okulu”ndan mezun olan 18 öğrenci ile eserin ilk başta çeviri hizmetine atanmış olan 5 çevirmen, toplamda 23 kişi tercüme etmiştir. Bu 23 kişinin içinde Uygurlardan başka yine Mançu ve Han¹⁴⁵ milleti de vardır¹⁴⁶.

Beş Dilli Sözlük'ün tüm çeviri işlerinin tamamlanıp kitap şeklini almasının tam tarihi Chun Hua'nın makalesinde Qian Long'un 59. yılı (1794) Mayıs ayının 2. günü olarak verilmiştir¹⁴⁷. Onun dayandığı veri “Qing Ordusuna ait Kitap Dosya gibi Tarihsel Malzemeler Derlemesi” içindeki bazı tarihî belgelerdir. Bu derleme 2007 yılında Gong Lianxi tarafından iki cilt hâlinde yayınlanmıştır. Bu tarihî dosyada yer alan kayıttaki bilgilere göre 1794 yılı 2 Mayıs'ta Wuyingdian yayınevinden bir mektup gelir. Mektupta “Han Tarafından Düzenlenmiş Kutsal Kitap Açıklaması” ve “Beş Dilli Mançuca Sözlük”ün ordu için birer tane basılıp hazırlandığı ve ordudan basım evine birinin gönderilerek kitabın aldırılması yazılmıştır. Yani “Beş Dilli Sözlük” 1777 yılından 1794 yılına kadar olan 17 sene içinde hazırlanmış olmalıdır.

3.4. Beş Dilli Sözlük'ün Çevirmenleri

Beş Dilli Sözlük'ün Çağatayca/Uygurca kısmının çeviri hizmetine katılan çevirmenleri isimleri şunlardır: ¹⁴⁸哈达尔 Kadir, 套克图讷泽尔 Tohti Nazar, 玛玛达尔 Mamat Er, 麦玛努尔 Mamat Nur', 雅库布 Yakup. Bunlardan başka bu işte görevli çevirmen yardımcıları da vardır: 古宁阿 Ning gua, 套佛 Taofu, 英吉野 Ying jiye, 忠格 Zhongge, 福必 Fubi, 双全 Shuang quan, 香年 Xiang nian, 七十四 Qi shi si, 义常阿 Yi chang a, 素仍格 Su naige, 都隆阿 Du Long a, 杨世灵 Yang shi

¹⁴⁵ Hanzu: Günümüzde bilinen Çinli. Bilindiği üzere Çin'de 56 millet var. Han milletinin nüfusu tüm nüfusun 93%ni kapsar, diğer 55 azınlık millet ise sadece 7% nüfusa sahiptir. Günümüzde Uygur, Kazak, Kırgız ve Tibet gibi milletler Çin'de azınlık statüsünde sayılmaktadır.

¹⁴⁶ Hua, Chun, *Age*, s. 32.

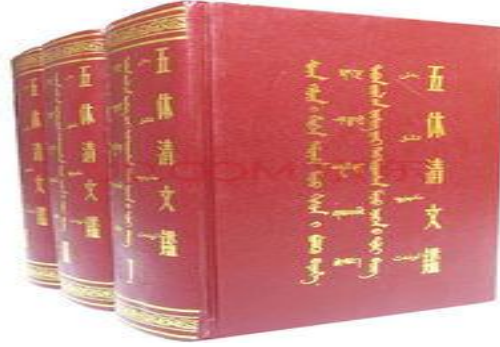
¹⁴⁷ Chun Hua, *Age*, s. 32.

¹⁴⁸ Chun Hua, *Age*, s. 29-30.

ling, 藏灵 Zang ling, 文廉 Wen lian, 关宝 Guan bao, 全宝 Quan bao, 长生 Chang sheng, 久格 Jiu ge.

3.5. Beş Dilli Sözlük'ün Özellikleri

Beş Dilli Mançuca Sözlük'ün tam ismi “Han Tarafından Düzenlenmiş Beş Dilli Mançuca Sözlük” (御制五体清文鉴)’tür. Sözlüğün faksimile neşri 1957 yılında Pekin’deki Milletler Yayınevi tarafından yapılmıştır. Beş Dilli Sözlük kuruluş düzeni bakımından diğer Qing sülalesi dönemine ait Mançuca sözlüklerle büyük ölçüde benzerlik taşımaktadır. Bunlar içinde Mançuca İzahlı Sözlük, Üç Dilli Sözlük ve Dört Dilli Sözlük’ler Beş Dilli Sözlük için birer kaynak olmuştur.

Şekil 1: Beş Dilli Sözlük 1957 Yılındaki Faksimile Nüshası

Baidu, 御制五体清文鉴简介, <https://image.baidu.com/search/detail?ct=503316480&z=0&ipn=d&word=御制五体清文鉴> [10. 06. 2019]

Beş Dilli Sözlük ve diğerleri aynı kalıpla yani defter, kısım ve bölüm şeklinde düzenlenmiştir. Sözlüğün ebadı Çin basım kâğıt ölçüsüyle 34. 1x15. 6cm’dir¹⁴⁹.

Sözlükteki beş dil sırayla şunlardır: Mançuca, Tibetçe, Moğolca, Uygurca ve Çince. Bunların içinde Tibetçenin altında iki satır Mançuca okunuşu yer alır. Bunlardan ilk satırda yazı çevrimi diğerinde ise transkripsiyonu bulunur. Sözlükteki Uygurca kısmının altında da Mançuca okunuşu vardır¹⁵⁰.

Beş Dilli Sözlük 32 defter (cilt), 35 parça (sercemi), 292 kısım, 556 bölüm ve yaklaşık 17. 058 kelimedenden oluşmaktadır. Eserin yine ek kısmı da mevcut olup ekte

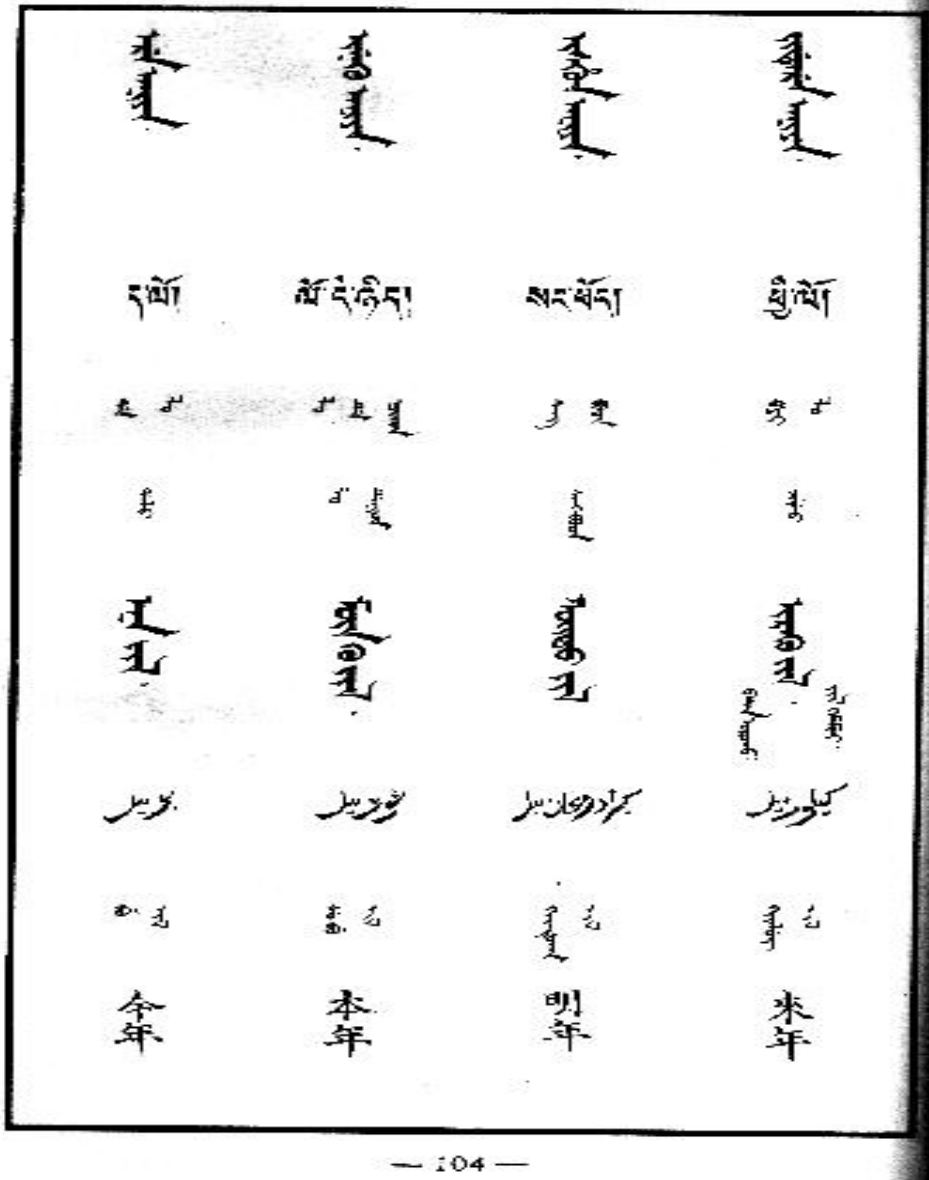
---

¹⁴⁹ Komisyon, *Age*, cilt 1, s. 12.

¹⁵⁰ Komisyon, *Age*, cilt 1, s. 12.

1609 kelime vardır. Bu kelimeler ekte 4 defter, 26 kısım, 71 bölüm şeklinde verilmiştir. Böylece tüm kitap 36 defter, 318 kısım, 627 bölüm ve 18. 609 kelimedenden oluşmaktadır. Sözlük yukarıdan aşağıya ve soldan sağa doğru giden bir düzende yazılmıştır. Sayfaların çoğunda dört kelime bulunmaktadır.

Şekil 2: Oliver Corff, Beş Dilli Sözlük'ten Örnek Bir Sayfa

Some Notes on the Pentaglot Dictionary, <http://userpage.fu-berlin.de/~corff/im/Buch/Pentaglot-2.html>. [12. 06. 2019]

Beş Dilli Sözlük ve Dört Dilli Sözlük'teki kelimelerin sayısı aynı olup toplamda 18. 667'dir. İki sözlük arasındaki tek fark, Beş Dilli Sözlük'teki bir satır Uygurca

transkripsiyondur¹⁵¹. Aynı zamanda sözlükte Tibetçe ve Uygurca kelimelerin üzerine Mançuca okunuşu da eklenmiştir.

Bir farklı husus ise Beş Dilli Sözlük'teki Moğolca ve Çince kelimelerin üzerinde Mançuca okunuşu bulunmamasıdır. Bunun nedenini Shi Shuqin tezinde şu şekilde özetlemiştir: (1) Mançuca, Moğolca ve Çince kısmının okunuşu Üç Dilli Sözlük'te çok detaylı bir şekilde verilmiştir. (2) Mançucanın yeni yazısı Moğolca alfabenin kullanarak yeniden üretilmiş biçimi olduğundan Moğolca ile arasında çok büyük fark yoktur. Bu yüzden Mançuca bilen biri Moğolca kısmını da okuyup anlayabilir. Hem o dönemde Mançuca bilen kişilerin çoğu Çinceyi de bilmektedir¹⁵². Sözlüğün her sayfası yukarıdan aşağıya sekiz sütun olarak düzenlenmiştir.

Günümüzde, Beş Dilli Sözlük'ün üç nüshası olup Han tarafından hazırlanmış ilk ve orijinal nüshası elimizde yoktur. Mevcut olan iki nüshası Çin'de bulunup üçüncü nüshası Londra'daki British Library'de Çince eserler bölümünde kayıtlıdır¹⁵³. 1957 yılında Pekin'de yapılan Beş Dilli Sözlük'ün 3 ciltlik faksimile basımı için Chun-hua Sarayı nüshası esas alınmıştır. Mevcut bilgiye göre eserin iki nüshasının Uygurca kısmındaki kelimeler çok küçük yazıldığı için okunaklı değildir, aynı zamanda yine eserin tamamı da iyi bir şekilde istinsah edilmemiştir. Bu yüzden en uygun nüsha Çunhua Sarayı nüshası olup sözlüğün faksimilesi bu nüsha esas alınarak yayınlanmıştır.

Orijinal Beş Dilli Sözlük, muhafaza edildiği Pekin'deki Gugong Saray Kütüphanesi'nde altı kutuda toplanmış, 36 kısım ve 2563 sayfadan oluşur. Eserde kullanılan kâğıt Şuanzi türünde bir kâğıttır. Sözlükteki kelimeler fırça kalemle yazılmış ve sarı ipekli kumaş ile sarılmıştır. Orijinal nüshadanın uzunluğu 34, 1 cm, genişliği ise 15, 6 cm gelmektedir. Metinde yazılı kısımlar kırmızı çerçeve içine alınmıştır. Sayfaların katlandığı yerde Mançuca bu sözlüğün adı ve Çince olarak bab ve kısımların isimleri, sayfa numarası verilmiştir. Sözlüğe genel bir içindekiler kısmı eklenmiştir¹⁵⁴. Beş Dilli Sözlük'ün faksimile neşrini yapanlar, sözlüğün orijinal nüshasında Uygurca başlığının yanlış yazıldığını kaydeder¹⁵⁵.

---

¹⁵¹ Komisyon, **Age**, cilt 3, s.63.

¹⁵² Shuqin, Shi, **Age**, s.4.

¹⁵³ Komisyon, 1957, **Age**, Cilt III, s.64.

¹⁵⁴ Komisyon, **Age**, , s.11-13

¹⁵⁵ A. Melek Özyetgin, "Yü Chih Wu Ti Ching Wen Chien: Ch'ing Sülalesi Dönemine Ait Bir Sözlük", **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirisi, 8-10 Mayıs 2002**, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2004), s.192.

Beş Dilli Sözlük, bir kavram sözlüğü olarak içerdiği kelimeler sözlükte kavram gruplarına göre önce ana konulara ayrılmış sonra çok sayıda alt bölüm oluşturularak ilişkili kelimeler bir araya toplanmıştır. Aynı kavram grubuna ait olan kelimeler karışık bir şekilde verilmiş, isim ve fiil, kelimelerin yalın ve birleşik biçimleri yan yana verilmiştir. Bazen kelime grubu hâlinde geçen örnekler de madde başında verilmiştir.

Sözlükteki fiiller çeşitli şekillerde verilmiş olup genel bir düzeni içermez. Örneğin bazı fiiller belirli geçmiş zaman teklik şahıs çekimiyle, bazı fiiller üçüncü şahıs teklik emir kipi çekimiyle, yine bazıları gelecek zaman çekimli şekliyle verilmiştir.

İsimlerin veriliş şeklinin de fiillerdeki gibi belirli bir düzeni yoktur. Çeşitli kavram gruplarına ayrılan isimler alt gruplarda yalın ve türemiş şekilleri ile yer almıştır. Sözlükte yer alan kavram grupları genel olarak şunlardır: Gök, zaman ve yer ile ilgili kavramlar, hükümdarlık, devlet idaresi, devlet düzeni, yürütme ve atama, töre ve yasalar, diploması, yazışma geleneği, yazı sanatı ile ilgili kavramlar, askerlik ve askerlik hizmetleri, kişilere ait faaliyetler, ustalık, sanatkârlık, yerleşme ve yaşama yerleri, giyim, kumaş ve süs eşyaları, araç ve gereçler, üretim, yapım, zanaat, ziraat ve ziraat ürünleri, yiyecek ve içecekler, tahıl, meyve ve sebze adları, bitki ve hayvan adları ile ilgili kavramlar geçmektedir.

3.6. Beş Dilli Sözlük'ün Muhtevası

Aşağıda tez çalışmamızda esas aldığımız Beş Dilli Sözlük'ün Pekin'de yapılan 1957 tarihli faksimile yayınında eserin giriş kısmında yer alan ve sözlüğün içinde yer alan tüm kavram gruplarının sözlük düzenine göre sıralandığı Uygurca "İçindekiler" kısmının çevriyazısı verilmiştir. Bu kısmın çevirisini yapma sebepimiz özellikle Beş Dilli Sözlük'ün muhtevası ile ilgili araştırmacıları yönlendirecek ve eserden istifadesini sağlayacak olmasıdır.

İÇİNDEKİLER

Ser cemi' ve kısımların ismi:

Āsimanniñ ser cemi' (s. 1-73, yèti bölek bir kısmı)

Āsimanniñ ve kısmı (s. 1)

Çağ sâetniñ ser cemi' (s. 74-150, toquz bölek, bir kısmı)

Çağ sâetnîñ kısmı (s. 74)

Yèrnîñ ser cemi' (s. 151-250, on tört bölek bir kısmı)

Yèrnîñ kısmı (s. 151)

Pādişahnîñ ser cemi' (s. 251-264, iki bölek bir kısmı)

Pādişahnîñ kısmı (s. 251)

Yarlıknîñ ser cemi' (s. 265-293, üç bölek iki kısmı)

Yarlıknîñ kısmı (s. 265)

Nişanlayduğan tenleyduğan kısmı (s. 273)

Bèg koyaduğan ser cemi' (s. 294-309, iki bölek bir kısmı)

elem somunnîñ kısmı (s. 294)

Bèg koyduğan ser cemi' ikinci (s. 310-412, on altı bölek üç kısmı)

Āmbanlar bèglarnîñ kısmı (s. 310)

Değişiduğan yörtkelayduğan kısmı (s. 396)

Behs kılıp ilğayduğan kısmı (s. 405)

Yasaqnîñ ser cemi' (s. 413-562, yigirme bölek on üç kısmı)

Yasaqnîñ kısmı (s. 413)

Saqtalayduğan marayduğan kısmı (s. 425)

İş küçnîñ kısmı (s. 431)

Uşaq meşāketnîñ kısmı (s. 456)

İş kıladuğan kısmı (s. 464)

Ālban èrkan kısmı (s. 479)

Nevbetleyduğan yüreduğan kısmı (s. 487)

Uruşup tēlaşaduğan kısmı (s. 495)

De'va kılıp kıstaquduğan kısmı (s. 512)

Qıyın kıstaqnîñ kısmı (s. 529)

Uraduğan soquaduğan kısmı (s. 544)

Efu kılip keçüredüğan kısmı (s. 552)

Siylap neşihet kıladuğan kısmı (s. 557)

Tertiblikniñ ser cemi' (s. 563-686, on altı bölek, toquz kısmı)

Tertiblikniñ kısmı (s. 563)

Esif nesege lazim kıladuğan nimelarniñ kısmı (s. 571)

Körnüş kıladuğan yığıladuğanıñ kısmı (s. 605)

Te'zim kılip baş koyaduğan kısmı (s. 612)

Sorun me'rikeniñ kısmı (s. 619)

Nezri tesedduq kıladuğan kısmı (s. 632)

Nezri tesedduq kıladuğan nimelarniñ kısmı (s. 649)

Mātemdar kārālikniñ kısmı (s. 665)

Sèfif süfüredüğan kısmı (s. 680)

Neğmeniñ ser cemi' (s. 687-728, altı bölek iki kısmı)

Neğmeniñ kısmı (s. 687)

Neğmeğe lazim kıladuğan nimelarniñ kısmı (s. 706)

Het örgenişniñ ser cemi' (s. 729-853, altı bölek tört kısmı)

Kitabniñ kısmı (s. 729)

Het örgenişniñ kısmı (s. 785)

Het örgetişniñ kısmı (s. 795)

Het örgenişke lazim kıladuğan nimelarniñ kısmı (s. 805)

Hikmet zerfiniñ kısmı (s. 825)

Senāğniñ kısmı (s. 833)

Çèrikniñ ser cemi' birinci (s. 854-996, 16 bölek yeti kısmı)

Çèrikniñ kısmı (s. 854)

Saklayduğan hezir buladuğan kısmı (s. 864)

Uruşup yağılayduğan kısmı (s. 874)

Ataduğan kısmı (s. 939)

Ātlık tartaduğan kısmı (s. 959)

Ātdin atlayduğan kısmı (s. 967)

Çelişaduğan kısmı (s. 974)

Leşkerniñ hizmetlikniñ ser cemi' ikinci (s. 997-1145, on sekiz bölek altı kısmı)

Ov movniñ kısmı (s. 997)

Ķuş itni oynayduğan kısmı (s. 1026)

Çèrik cabduđiniñ kısmı (s. 1034)

Çèrik cabduğ ni iteduğan kısmı (s. 1087)

Ķuram yasağ sađdađniñ kısmı (s. 1121)

Èger yügenniñ kısmı (s. 1128)

Kişiniñ ser cemi' birinci (s. 1146-1329, on toğuz bölek altı kısmı)

Kişiniñ kısmı (s. 1146)

Kiş mezhebniñ kısmı (s. 1187)

Tođқан mođanniñ kısmı (s. 1214)

Dos yarniñ kısmı (s. 1229)

Ķèri yaşniñ kısmı (s. 1233)

Kişiniñ boyiniñ kısmı (s. 1260)

Kişiniñ ser cemi' ikinci (s. 1330-1504, yigirme üç bölek, on dört kısmı)

Terzi süretiniñ kısmı (s. 1330)

Terzi huyniñ kısmı (s. 1387)

Devlet behtniñ kısmı (s. 1404)

Zerdar keñrüniñ kısmı (s. 1411)

İzzet kılip tapaduğan kısmı (s. 1419)

Ađalayduđan inileyduğan niñ kısmı (s. 1426)

Ādil cür'etniñ kısmı (s. 1434)

Tüzük süzükniň kısmı (s. 1443)

Äkil mèrgänniň kısmı (s. 1451)

Erdem toğuşniň kısmı (s. 1458)

Ägir yèvaşniň kısmı (s. 1470)

İkram ihtiyatniň kısmı (s. 1480)

Erraf eflikniň kısmı (s. 1487)

Bèhillik resimniň kısmı (s. 1497)

Kişiniň ser cemi' üçünci (s. 1505-1667, yigirme bölek on sekiz kısmı)

Cidellep hötküýduğan kısmı (s. 1505)

Batur küçlükniň kısmı (s. 1516)

Ätlik daňlıkniň kısmı (s. 1525)

Te'riflep mahtayduğa niň kısmı (s. 1531)

Sorayduğan cèwab bireduğan kısmı (s. 1539)

köredüğan bèkaduğanniň kısmı (s. 1554)

İştedüğan aňladuğan kısmı (s. 1571)

Қıçkerip işāret қıladuğan kısmı (s. 1580)

Sin çilap rastlayduğan kısmı (s. 1587)

Aldirap haydayduğan kısmı (s. 1595)

Ästalap tutқal қıladuğan kısmı (s. 1603)

Yölänip oňdalayduğan kısmı (s. 1613)

Birip āladuğan kısmı (s. 1620)

Bölüşüp ferva қıladuğan kısmı (s. 1627)

Teňşep bölüp bireduğan kısmı (s. 1637)

Bölünüp tafşuraduğan kısmı (s. 1645)

Yetküzüp alğalı baraduğan kısmı (s. 1653)

Hiyallap қılıp қuruğlayduğan kısmı (s. 1662)

Kiřiniŋ ser cemi' trtnci (s. 1669-1834, on sekiz blek, on yeti kısımı)

Tilep mid kıladuĝan kısımı (s. 1669)

Ovket kılıp seduĝan kısımı (s. 1678)

Bala toĝaduĝan kısımı (s. 1684)

Hoşal hurremniŋ kısımı (s. 1697)

Hoşlap halayduĝan kısımı (s. 1706)

Klş klřmeklikniŋ kısımı (s. 1716)

Eyyarlık oyunniŋ kısımı (s. 1725)

Yoksz namratniŋ kısımı (s. 1735)

Daŋlap tn aladuĝan kısımı (s. 1748)

 itiniŋ kısımı (s. 1755)

Toŋup titreyduĝan kısımı (s. 1764)

eybet kılıp şikyet kıluduĝan kısımı (s. 1772)

Ziirikip hfa boliduĝan kısımı (s. 1779)

Fuşman bolup alla uruduĝan kısımı (s. 1788)

Yıĝlap fkedeyduĝan kısımı (s. 1799)

Aıĝlap ymanlayduĝan kısımı (s. 1806)

orkup eymenteduĝan kısımı (s. 1819)

Kiřiniŋ ser cemi' beşinci (s. 1835-2018, on yeti blek beş kısımı)

Sz hkayeniŋ kısımı (s. 1835)

n avazniŋ kısımı (s. 1875)

şkra finħanniŋ kısımı (s. 1951)

Olturuş kfuřniŋ kısımı (s. 1960)

Yrş ygrřniŋ kısımı (s. 1978)

Kiřiniŋ ser cemi' altıncı (s. 2019-2165, on sekiz blek on altı kısımı)

ram alıp dem alıřniŋ kısımı (s. 2019)

Bariş kelişniñ kısmı (s. 2026)
Cübap muğaşniñ kısmı (s. 2040)
Yatış uhlaşniñ kısmı (s. 2050)
Yıldam äldıraşniñ kısmı (s. 2064)
Kalış apırışniñ kısmı (s. 2072)
Köçüp yaylayduğanniñ kısmı (s. 2081)
Midraş tibreşniñ kısmı (s. 2090)
Tutuş koyuşniñ kısmı (s. 2100)
Çörüp atқанniñ kısmı (s. 2109)
Uçraş yolukuşniñ kısmı (s. 2117)
Yigränip seskeygenniñ kısmı (s. 2123)
Çafiliş şohlaşniñ kısmı (s. 2135)
Fesleş meshirileşniñ kısmı (s. 2144)
Öçlük düşmenniñ kısmı (s. 2153)
Edelep cimleşniñ kısmı (s. 2158)

Kişiniñ ser cemi' yetinci (s. 2166-2297, on beş bölek on bir kısmı)

Zal kış eyleşniñ kısmı (s. 2166)
Til qarğışniñ kısmı (s. 2175)
Bozuq keyikniñ kısmı (s. 2189)
Kaçış ceylaşniñ kısmı (s. 2196)
Oğurlaş bulaşniñ kısmı (s. 2203)
Ağrık sızlaқniñ kısmı (s. 2209)
Ağrıyduğan derd bireduğanniñ kısmı (s. 2226)
Yara yırınıñniñ kısmı (s. 2252)
Şışқан köfüşkenniñ kısmı (s. 2271)
Yaralığı cerähetniñ kısmı (s. 2279)

Kem öksükniñ kısmı (s. 2286)

Kişiniñ ser cemi' sekinci (s. 2298-2456, on yeti bölek on altı kısmı)

Åşurup bedherclikniñ kısmı (s. 2298)

Muhabbet mıñırlıkniñ kısmı (s. 2305)

Sèzinip gımanlıkniñ kısmı (s. 2313)

Tekebbur deñniñ kısmı (s. 2323)

Yinik şohraqniñ kısmı (s. 2335)

Küçlep yasaduğanniñ kısmı (s. 2343)

Fasık acizniñ kısmı (s. 2356)

Kac bi āqılniñ kısmı (s. 2374)

Enduħe umseniñ kısmı (s. 2384)

Şermi heyaniñ kısmı (s. 2392)

Ƙattiğ ğarsinniñ kısmı (s. 2401)

İrinçek bolcuğakniñ kısmı (s. 2410)

Horun yofatkañniñ kısmı (s. 2420)

Yalğan aytıp bāzlayduğanniñ kısmı (s. 2427)

Dağolilik imzanñuniñ kısmı (s. 2436)

Suhençin sayegerniñ kısmı (s. 2447)

Kişiniñ ser cemi' tołuzunci(s. 2457-2637, yigirme bölek on üç kısmı)

Yèman Ƙattiğniñ kısmı (s. 2457)

Hèris hevesniñ kısmı (s. 2474)

Nāpak çèrkinniñ kısmı (s. 2482)

Laoba lebazaniñ kısmı (s. 2489)

Fes uşakniñ kısmı (s. 2497)

Geħal kacniñ kısmı (s. 2505)

Yuyduğan çaykayduğan kısmı (s. 2517)

Ƙurup ekciyduĝan ƙısmı (s. 2524)

Ōl nemniŋ ƙısmı (s. 2530)

Suĝurıp aƙaduĝan ƙısmı (s. 2537)

Ūlgürce esliniŋ ƙısmı (s. 2546)

Men sen digen ƙısmı (s. 2556)

Bikar sözniŋ ƙısmı (s. 2574)

Hoşañ ƙıldarniŋ ser cemi' (s. 2638-2658, üç bölek iki kısmı)

Butniŋ ƙısmı (s. 2638)

Evliyaniŋ ƙısmı (s. 2653)

Ācāyip ĝārāyılıƙ ser cemi' (s. 2659-2669)

Şeytan feriniŋ ƙısmı (s. 2659)

Tebib terimciniŋ ser cemi' (s. 2670-2686, bir bölek bir kısmı)

Tebiblep yasayduĝanniŋ ƙısmı (s. 2670)

Ustakar bilişniŋ ser cemi' (s. 2687-2712, üç bölek iki kısmı)

Çaĝlap oynayduĝan ƙısmı (s. 2687)

Oynayduĝan nimelerniŋ ƙısmı (s. 2698)

Olturuşlıƙ () niŋ ser cemi' (s. 2713-2737, iki bölek iki kısmı)

Şeher sefilning niŋ ƙısmı (s. 2713)

Yol bazarniŋ ƙısmı (s. 2726)

Olturuş sıfışniŋ ser cemi' ikinci (s. 2738-2845, on dört bölek üç kısmı)

Orda tehtniŋ ƙısmı (s. 2738)

Tāethāne but hāneniŋ ƙısmı (s. 2746)

Zorĝan yāmunnıŋ ƙısmı (s. 2756)

Olturuş sıfışniŋ ser cemi' üçüncü (s. 2846-2902, altı bölek üç kısmı)

Öy hevliniŋ ƙısmı (s. 2846)

Āçıp yafaduĝan ƙısmı (s. 2885)

Yıkılıp t yayduğan ısmı (s. 2892)

Zir et osulniğ ser cemi' birinci (s. 2903-2981, tokuz b lek yeti ısmı)

Tarılđan y rniğ ısmı (s. 2903)

y r teriyduğan ısmı (s. 2912)

Y r teriyduğan esbabniğ ısmı (s. 2938)

Orup yuladuğan ısmı (s. 2950)

Yığıp ayrıyduğan ısmı (s. 2958)

K t r p  şnige aladuğan ısmı (s. 2965)

T g rmen yarđuak tartaduğan ısmı (s. 2975)

Zir et y r suluğniğ ser cemi' ikinci (s. 2982-3124, on altı b lek sekiz ısmı)

Yayıp  lışturaduğan ısmı (s. 2982)

Bağlaydu balayduğan ısmı (s. 2991)

Sodalap tigi Őeduđan ısmı (s. 3000)

Tartıp kemeyduğan ısmı (s. 3018)

Őıkarlayduđan ısmı (s. 3035)

Őıkarđa lazım ıladuğan nimelerniğ ısmı (s. 3046)

Ustalarniğ lazım ıladuğan  sbaplarniğ ısmı (s. 3076)

Pıl malniğ ısmı (s. 3100)

Ot t t nniğ ser cemi' (s. 3125-3150, t rt b lek bir ısmı)

Ot t t nniğ ısmı (s. 3125)

Tevar bozniğ ser cemi' (s. 3151-3237, on iki b lek t rt ısmı)

Tevar bozniğ ısmı (s. 3151)

EbreŐim pahtaniğ ısmı (s. 3191)

Reğ gareğniğ ısmı (s. 3199)

İgreduğan tokuyduğanniğ ısmı (s. 3223)

İçin yaraŐıđniđ ser cemi' (s. 3238-3396, yigirmi b lek on  ısmı)

Telfek ığ ęalfaknię ęismi (s. 3238)

İgin ayağniğ ęismi (s. 3251)

Pota yağlığniğ ęismi (s. 3279)

Ötük fayfağniğ ęismi (s. 3288)

Moyne tireniğ ęismi (s. 3298)

Moyne tireni eyleyduğan ęismi (s. 3314)

Kiseduğan saladuğan ęismi (s. 3321)

Saladuğan yığaduğan ęismi (s. 3331)

Tarayduğan ferdazlayduğan ęismi (s. 3341)

Ferdazęa lazım ęiladuęan nimelerniğ ęismi (s. 3351)

Ęayęilayduęan tikeduğan ęismi (s. 3362)

Ağ öy adırnığ ęismi (s. 3384)

Taęęaduęan boğcamalayduğan ęismi (s. 3391)

Cabduğ nimelerniğ ser cemi' (s. 3397-3580, yigirme tört bök, on tört ęismi)

Cabduğ lazımlık niğ ęismi (s. 3397)

Cık kėvak niğ ęismi (s. 3461)

Cüf tağniğ ęismi (s. 3468)

Tola azniğ ęismi (s. 3476)

Nimelayduğan kemeytiduğan ęismi (s. 3492)

Kemleyduğan ęineyduęan ęismi (s. 3499)

Yeği kōnenię ęismi (s. 3506)

Ohęaę bolgenniğ ęismi (s. 3515)

Çoğ kiçikniğ ęismi (s. 3523)

Yırtıladığan ufradığan ęismi (s. 3531)

Sınadığan yerıladığan ęismi (s. 3539)

Üzüleduğan ayrıladığan ęismi (s. 3544)

Tiřileduđan čak kiteduđan ısmı (s. 3550)

Her nimeniņ terzi siyakıniņ ısmı (s. 3559)

ıladıuğan iteduđanniņ ser cemi' (s. 3581-3697, on altı blek on altı ısmı)

ıladıuğan iteduđanniņ ısmı (s. 3581)

afılayduğan afaduđanniņ ısmı (s. 3590)

Tapılayduğan suğaduğan ısmı (s. 3599)

Kiseduğan afaduğan ısmı (s. 3605)

İgeduğan bkeduđanniņ ısmı (s. 3616)

ıraduğan uşkdeyduğan ısmı (s. 3620)

Oyaduğan okuyduđanniņ ısmı (s. 3625)

Yilimleyduğan tutuřdurduđanniņ ısmı (s. 3631)

Bleyduğan sreduğan ısmı (s. 3638)

ofaraduğan hiç fuşılayduğan ısmı (s. 3642)

Ayırıduğan daldalayduğan ısmı (s. 3652)

Bağılayduğan ulayduğan ısmı (s. 3661)

Sizeduğan yağılayduğan ısmı (s. 3671)

Soyaduğan acrayduğan ısmı (s. 3677)

Yarıladıuğan buzuladıuğan ısmı (s. 3685)

Tgetiduğan ftkzeduğan ısmı (s. 3690)

Kmeniņ ser cemi' (s. 3698-3723, tört bölek bir ısmı)

Kmeniņ ısmı (s. 3698)

Erabe mfeniņ ser cemi' (s. 3724-3740, iki bölek bir ısmı)

Erabe mfeniņ ısmı (s. 3724)

Yeyduğan nimelerniņ ser cemi' birinci (s. 3741-3867, on altı bölek beş ısmı)

Aş gřniņ ısmı (s. 3741)

Kök gizeklerniņ ısmı (s. 3772)

Daruson çayniñ kısmı (s. 3807)

Nanniñ kısmı (s. 3816)

Yeyduğan içeduğan kısmı (s. 3837)

Yeyduğan nimelerniñ ser cemi', ikinci (s. 3868-3943, toqız bölek beş kısmı)

Ham fişkanıñ kısmı (s. 3868)

Füşuraduğan kaynataduğan kısmı (s. 3879)

Kebab kıladuğan qoruyduğan kısmı (s.)

Qoyaduğan kiseduğan kısmı (s. 3894)

Te'mi yidiniñ kısmı (s. 3911)

Yumşaq kattıqniñ kısmı (s. 3922)

Öseduğan boladuğan kısmı (s. 3930)

Quyaduğan aqtaduğan kısmı (s. 3935)

Rej gärej yemlikniñ ser cemi' (s. 3944-3957, iki bölek bir kısmı)

Gürünc yemlikniñ kısmı (s. 3944)

Rej gärej mëyvelerniñ ser cemi' (s. 3958-3985, tört bölek bir kısmı)

Mëyvelerniñ kısmı (s. 3958)

Otniñ ser cemi' (s. 3986-4017, tört bölek bir kısmı)

Otniñ kısmı (s. 3986)

Derehtniñ ser cemi' (s. 4018-4076, on bölek bir kısmı)

Derehtniñ kısmı (s. 4018)

Gülniñ ser cemi' (s. 4077-4112, altı bölek bir kısmı)

Gülniñ kısmı (s. 4077)

Cānıvar quçqaçniñ ser cemi' (s. 4113-4234, yigirme bölek tört kısmı)

Cānıvarniñ kısmı (s. 4113)

Quçqaçniñ kısmı (s. 4172)

Qanatlıq nimelerniñ buyıǵe qoşulǵan kısmı (s. 4209)

Cānıvarniñ tebreyduğan midrayduğan qısmı (s. 4222)

Yilbasunniñ ser cemi' (s. 4235-4296, tokuz bölek üç qısmı)

Yilbasunniñ qısmı (s. 4235)

Yilbasunniñ buyıǵe qoşulǵan qısmı (s. 4283)

Yilbasun tebreyduğan midrayduğan qısmı (s. 4288)

Ulaǵ malniñ ser cemi' (s. 4297-4396, on beş bölek sekiz qısmı)

Her malniñ qısmı (s. 4297)

Ulaǵ mal tuǵaduǵan öseduǵan qısmı (s. 4311)

At ulaǵniñ qısmı (s. 4317)

at ulaǵniñ reñginiñ qısmı (s. 4339)

At ulaǵniñ boyınıñ qısmı (s. 4349)

At ulaǵniñ yürüduǵanqısmı (s. 4361)

At ulaǵniñ tebreyduǵanqısmı (s. 4373)

At ulaǵni tutaduǵan toquyduǵan qısmı (s. 4389)

Ulaǵ malniñ ser cemi' ikinci (s. 4397-4453, tokuz bölek beş qısmı)

Mineduǵan yügreyduǵan qısmı (s. 4397)

Yılqılayduǵan bineduǵan qısmı (s. 4409)

At ulaǵniñ aǵrık sızlaqniñ qısmı (s. 4420)

Qalanıñ qısmı (s. 4432)

Ulaǵ malǵe lazım qıladuǵan nimelerniñ qısmı (s. 4442)

Bederlik laleliqniñ ser cemi' (s. 4454-4505, sekiz bölek tört qısmı)

Ejder yılanniñ qısmı (s. 4454)

Östeñ bèliqniñ qısmı (s. 4460)

Derya bèliqniñ qısmı (s. 4483)

Bederlik çenaqlıq süyiniñ qısmı (s. 4499)

Qurtniñ ser cemi' (s. 4506-4540, beş bölük iki qısmı)

Ḳurtniñ ısmı (s. 4506)

Ḳurt tebreyduğan ısmı (s. 4535)

Ülgürtüp mühür ılđan (s. 4541-4973)

Āsimanniñ ısmı (s. 4541)

Veht säetniñ ısmı (s. 4543)

Yèrniñ ısmı (s. 4553)

Ḳedimı ānban beglerniñ ısmı (s. 4565)

Ḳedimı nezriıladuğan cabduıniñ ısmı (s. 4571)

Ḳedimı telfek tumak tonniñ ısmı (s. 4573)

Ḳedimı ıyın ıstaıniñ ısmı (s. 4594)

Değişiduğan yötkeleduğan ısmı (s. 4596)

Neđmeniñ ısmı (s. 4597)

Hetniñ ısmı (s. 4603)

Çèrik cabduıniñ ısmı (s. 4634)

Evliyaniñ ısmı (s. 4643)

Corđan yāmunniñ ısmı (s. 4657)

Cıñlayduđan kemleyduğan ısmı (s. 4718)

Pıl malniñ ısmı (s. 4721)

Nanniñ ısmı (s. 4725)

Bölek ısmı (s.) niñ meyve niñ ısmı (s. 4728)

Derehtniñ ısmı (s. 4754)

Bölek ısmınıñ derehtniñ ısmı (s. 4764)

Gülniñ ısmı (s. 4769)

Bölek ısmınıñ gülniñ ısmı (s. 4771)

Cānıvarniñ ısmı (s. 4800)

Ḳuçaçniñ ısmı (s. 4867)

Yılbasunniñ kısmı (s. 4903)

Bölek kısmı (s.) yılbasunniñ kısmı (s. 4918)

Her kaydağ heyvanniñ kısmı (s. 4962)¹⁵⁶

3.7. Beş Dilli Sözlük'ün Önemi

Tarihî kaynaklarda Beş Dilli Sözlük ile bilgiler oldukça sınırlıdır. Sadece sözlüğün 1957 yılında Pekin'de yapılan faksimile yayınının ön söz ve son sözünde eserle ilgili bilgiler geçmektedir. Sözlükteki son söz faksimile yayını için araştırmacılar tarafından mevcut tarihî kitap ve kayıtlardan derlenerek eseri tanıtan bilgiler verilmiş ve bu kısım Mançuca, Tibetçe, Moğolca, Çince ve Uygurca olmak üzere beş dile çevirerek hepsine bu yayında yer verilmiştir.

Qing sülalesi döneminin genel tarihine ve hükümdarlarının yaptığı hizmetlere bakıldığında sözlükçülük geleneğinin gelişmiş yönü dikkati çeker. Kang Xi Han'dan başlayarak Qian Long Han devrine kadar olan yüz yıldan fazlaka zaman içinde Qing Hanedanlığı ilgili bölüm ve kişilere görev vererek “Mançucanın Türler Sözlüğü”, “Mançuca-Moğolca Sözlük”, “İki Dilli Mançuca Sözlük”, “Üç Dilli Mançuca Sözlük”, “Dört Dilli Sözlük” ve “Beş Dilli Sözlük” gibi eserler hazırlattırıştır. Bu dönem Çin'deki sözlükçülüğün gelişim tarihi içinde önemli bir yere sahiptir.

Yukarıda adı geçen sözlüklerin arka arkaya çıkması, Qing sülalesinin ilk dönemlerinde devletin barış içinde olduğunun, ekonominin de geliştiğinin ifadesidir.

Bilindiği gibi Çin devletinde tarihten bugüne birçok milletle iç içe veya komşu olarak yaşamıştır. Beş Dilli Sözlük gibi kitapların düzenlenmesi öncelikle dil öğrenmek isteyenler için iyi bir referans kitabı imkânı olmuştur. Eserin bugünkü dil araştırmaları için değeri de tartışmasızdır ve özellikle sözlük araştırmacılar için zengin bir kaynak niteliğindedir.

Beş Dilli Sözlük içindeki kelimeler kavram alanlarına göre ayrılmıştır. Sözlükler bir toplumun dünya görüşünü, dünyaya bakışını yansıtan eserlerdir. Bu açıdan Beş Dilli Sözlük'e bakıldığında Sözlüğün başladığı ilk kavram grubusiyaset, görgü, musiki, edebiyat ve dövüş sanatı gibi iktidarda olanların yaptığı veya iktidarda olanların halkı kontrol etmek için onlara yaptırdığı aktivitelerle ilgili kelimelerden oluşmaktadır.

---

¹⁵⁶ Özyetgin, **Agm**, s. 192.

Daha sonra insanla ve toplumla ilgili kavram alanları gelmiştir. Bu düzenleme o dönemdeki insanın ve halkın yerini ve değerini göstermesi bakımından da anlamlıdır. Öte taraftan Beş Dilli Sözlük'ü düzenleyen yazar ve çevirmenlerin dünya görüşünü de bize anlatır.

Beş Dilli Sözlük'ü bir anlamda bir kelimenin/kavramın beş dildeki biçimini karşılaştırmalı olarak veren bir sözlüktür. Bu sözlük kendisinden sonra yapılmış sözlüklere de örnek teşkil etmiştir.

Beş Dilli Sözlük'ü özellikle dil araştırmaları açısından değerli kılan bir başka husus da beş dildeki kelimelerin hemen altyında kelimenin Mançuca transkripsiyonunun verilmiş olmasıdır. Özellikle Tibetçenin altına hem Mançuca yazı çevrimi hem transkripsiyonu verilmiştir. Bu durum Beş Dilli Sözlük'ü Tibetçesinin o dönemdeki fonetik özelliklerini tespitinde önemli bir kaynak durumuna getirmektedir.

Yine aynı durum sözlükte Uygurca kelimeler için de geçerlidir. Uygurca kelimelerin altında yer alan Mançuca transkripsiyonlar, Uygurcanın o dönemdeki fonetik gelişimini göstermesi bakımından değerlidir.

Jin Bing Zhe'nin "Beş Dilli Sözlük ve Değeri" adlı makalesinde Beş Dilli Sözlük'ün değerini şu şekilde ifade eder: "Bu sözlüğün içeriği zengin, tarihî değeri yüksektir, aynı zamanda bu sözlüğün bugün için de kullanma değeri olup günümüzde dil öğrenenler için önemli bir kaynaktır. Özellikle bu kitabın Uygurca kısmı da çok kıymetlidir..."¹⁵⁷. Jin Bing Zhe yazısında sözlüğün değerini dört madde¹⁵⁸ hâlinde aşağıdaki şekilde vermiştir:

1. Beş Dilli Sözlük; bize 200 sene önceki Mançuca, Moğolca, Çince, Tibetçe ve Uygurcanın nasıl olduğunu ve özelliklerinin neler olduğunu gösterir. Özellikle o dönemde bu dillerin fonetiğinin nasıl olduğunu belgeler. Bilindiği gibi bu sözlükte toplam 18. 609 kelime vardır. Günümüzde bu dillerinin içindeki herhangi bir dil için sözlük hazırlamak gerekse Beş Dilli Sözlük'teki kelimeler temel alınarak eser hazırlanabilir.

2. Bu sözlük Altay dil araştırmaları için de son derece önemlidir. Bu sözlükte Altay dil grubuna ait olan üç dil Uygurca, Moğolca ve Mançuca bulunur. Üç dilin aynı

¹⁵⁷ Kosmision, *Age*, cilt 1, s. 11.

¹⁵⁸ Jin Bingzhe, "五体清文鉴及其价值 - Wuti Qingwenjian Jiqi Jiazhi, Beş Dilli Sözlük ve Onun Değeri", Uygurcaya çeviren: Tayirjan Muhammed, *Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (Ürümçi 1987), 3.sayı, s. 103-104.

sözlük içinde karşılaştırmalı bir biçimde verilmesi, üç dildeki benzerlik ve farklılıkları incelemek için önemlidir. Ancak sözlüğün yazılış tarihinin geç olması bu üç dilin ortak kelimelerini ve kökenini araştırmakta tek başına kuşkusuz yeterli olmayabilir.

3. Beş Dilli Sözlük'ün günümüzdeki eserde geçen beş dilin herhangi birinin öğrenilmesi için faydalı olabileceği ancak yeterli olmayacağını belirtilmiştir. Beş Dilli Sözlük'teki ot, çiçek, hayvan veya temel söz varlığına giren kelimeler fazla değişmediği için sözlüğün faydalı olabileceğini söyler. Ancak 18. Yüzyılda hazırlanmış bu sözlüğün günümüzdeki birçok kavramın sözlükte bulmanın imkânsız olduğunu ve bu yüzden de bugünün ihtiyacını karşılayamayacağını söylemiştir.

4. Bu sözlük 200 sene önceki Çin'in tarihini, ekonomik durumunu, üretim gücünü ve durumunu, siyasi sistemini, kültür, eğitim, sosyal yaşam geleneklerini, milletler arasındaki ilişki ve etkileşimleri araştırmada kullanılacak en zengin tarihsel malzemeyi kapsamaktadır. Bu nedenle Beş Dilli Sözlük sadece dil araştırmacıları için değil, tarih, sosyoloji, etnoloji ve folklor araştırmacıları için de çok önemli bir yere sahiptir.

Bunun dışında burada vurgulamamız gereken bir başka husus da Beş Dilli Sözlük'ün modern Uygur sözlükçülüğü için de önemli bir yere sahip olmasıdır. 1980'li yıllardan sonra Çin devleti birçok Çince sözlüğü Uygurcaya çevirtmiş ve böylelikle Doğu Türkistan'da Çincenin nüfuzunu artırmaya çalışmıştır. O dönemlerde Çinceden Uygurcaya sözlük çevirisi yapanların ilk başvuru kitabı Beş Dilli Sözlük olmuştur. Örneğin Büyük Çince-Uygurca sözlük hazırlandığında Mançuların veya Çinlilerin yemek adlarını çevirirken Beş Dilli Sözlük'e bakılmış ve orada geçen şekliyle alınmıştır.

Beş Dilli Sözlük'ün Uygurların 18. yüzyıldaki dil durumu ve sosyo-kültürel yapısı ile ilgili son derece zengin bir malzemeyi barındırdığını ve bu alanda yapılacak çok yönlü araştırmalar için önemli bir kaynak olduğunu belirtmek gerekir.

3.8. Beş Dilli Sözlük Üzerine Yapılan Çalışmalar

1909

- E. Denison Ross, "A Polyglot List of Birds in Turki, Manchu and Chienese (Notes and Indices)", Memoirs of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 2, No. 9, Calcutta 1909.

Bu çalışma Beş Dilli Sözlük üzerine yapılan ilk çalışma sayılmaktadır. 1909 yılında E. Denison Ross tarafından kaleme alınmıştır. Yazar bu çalışmasında Beş Dilli Sözlük'te yer alan kuşlarla ilgili kelimeleri kuşçuluk bilimine göre değerlendirmekle kalmayıp dil açısından da incelemiştir. Mançuca-Çince sözlükten yararlanılarak yapılan bu çalışma, Doğu Türkçesinin kelime hazinesinin ortaya çıkarılması açısından önemlidir. Bu eser 1994 yılında Emine Gürsoy Naskali tarafından Türkiye Türkçesine tercüme edilmiştir.

1957

●Komisyon. 五体清文鉴 **Wuti Qingwen Jian** “Beş Dilli Sözlük”, Milletler Neşriyatı, Pekin.

1957 yılında Pekin'deki Milletler Yayınevi Beş Dilli Sözlük'ün önemini anlamaya başlamış ve onun tıpkıbasımını çıkarmıştır. Sözlüğün ön söz ve son söz kısmında ise araştırmacı Huang Ming-xin ve Li De-qi tarafından kaleme alınan “Beş Dilli Sözlük Hakkında Bazı Tarihsel Malzemeler” adlı çalışma esas alınarak sözlüğün yazıldığı tarihî arka plan, sözlüğün hazırlanma süreci ve “Beş Dilli Sözlük” ün hazırlanmasına esas olan iki dilli, üç dilli ve dört dilli sözlükler hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Çince yazılan makale, Mançuca, Tibetçe, Moğolca ve Uygurcaya çevrilerek sözlüğün ön söz ve son söz kısmına eklenmiştir. Bu tıpkıbasım ve eklenen ön söz Beş Dilli Sözlük'ü gün ışığına çıkarmış ve araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

●Anonim, 一片很重要的文化遗产-五体清文鉴 *Yi pian hen Zhongyao de Wenhua Yichan- Wuti Qingwen Jian*, “Bir Parça Önemli Kültür Mirası- Beş Dilli Mançuca Sözlük”, **Çin Milletler Dergisi**, Pekin , 1957, Sayı. 1, s. 32

1957 yılında yukarıda bahsedilen tıpkıbasım yayımlanmıştır. Beş Dilli Sözlük'ün tıpkıbasımını tanıtmak amaçlı yazılmıştır.

●Anonim, 五种民族文字对照的“五体清文鉴”将影印出版 *Wu zhong Minzu Wenzhi Duizhao de “Wuti Qingwenjian” Jiangyingyin chuban*, “Beş Milletlerin Yazılarının Karşılaştırılması olan Beş Dilli Sözlük'ün Tıpkıbasımını Yayınlanmak üzere”, **Xin-hua she Haberleri**, 2548. sayı, s. 15-16.

1961

●Raghu Vira, “Pentaglot Dictionary of Budist Terms in Sanskrit, Tibetan, Manchurian, Mongolian ve Chinese”, **New Delhi -International Academy of Indian Culture**, 1961.

Raghu Vira, Hindistanlı ünlü politikacı, dilbilimci ve bilginidir. O, 124 sayfadan oluşan bu çalışmasını 1961 yılında kaleme almış olup eserinde Beş Dilli Sözlük'teki Budizm ile ilgili kelimelerin hepsini derlemiş ve kelimelere kod numarası vererek Soğdça, Mançuca, Moğolca ve Çince karşılaştırmalı şekilde anlamlarını sıralamıştır. Bu çalışma Uygurcadaki Budizm terimlerinin kökenini araştırmada çok önemli yere sahiptir.

1968

●Tamura Shinzo ve diğer. 五体清文鉴译解 *Wuti Qingwen jian Yijie*, “**Beş Dilli Sözlük Açıklaması**”, Jingdou Üniversitesi Araştırma Merkezi yayınları, 1968.

1957 yılında Milletler Yayınevi Beş Dilli Sözlük'ün faksimile basımını yayınladıktan sonra birçok araştırmacı bu sözlük üzerine çalışmalar yapmaya başlamıştır.

Kaynaklara göre, Japonya'da Beş Dilli Sözlüğün bir nüshası daha mevcut olup bu eser o nüsha esasında yayınlanmıştır. Bu kitapta kelimeler şu şekilde verilmiştir:

İlk satırda, Mançuca kelimenin transkripsiyonu madde başı olarak verilmiş, yanına da kelimenin anlamı Japonca açıklanmıştır. Sonra ayrı ayrı satırlarda kelimelerin Moğolca, Tibetçe ve Uygurca transkripsiyonu verilmiş, Çincesi ise aynı şekilde bırakılmıştır.

1986

●Jin Bing-zhe, 五体清文鉴和它的价值 “*Wuti Qingwen jian he ta de Jiazhi* “**Beş Dilli Sözlük ve Onun Değeri**”, **Sözlük Araştırmaları Dergisi**, 1986, S. 5

Beş Dilli Sözlük hakkında yapılan ayrıntılı ve sistemli bir çalışma olan bu makale iki bölüm hâlinde yazılmıştır. İlk önce bu sözlük hakkında kısaca bilgi verilmiş, nüshaları tanıtılmıştır. Ardından 1957 yılında Milletler Yayınevi tarafından basılan tıpkıbasımı ve yapılan değişiklikler hakkında bilgi verilmiştir. 1790 tarihinde yazılmış olabileceğini tahmin eden yazar bu sözlüğün Qing sülalesi sözlükçülüğünün en parlak döneminde ortaya çıktığını ve hâlâ da kullanılabilir bir durumda olduğunu dile getirmiştir. Jin Bingzhe makalesinin birinci bölümün sonunda ise Beş Dilli Sözlük ve ondan önceki sözlüklerin yazılma nedenlerinden de bahsetmiştir. Yazar makalesinin ikinci bölümünde ise Beş Dilli Sözlük'ün önemini de değerlendirmiştir.

- Komisyon, 中国大百科全书·民族 *Zhongguo da Baike Quanshu. Minzu*, “Çin Büyük Ansiklopedisi. Milletler”, *Zhongguo da Baike Quanshu Yayınları*, s. 51
- Zhao zhen-cai, 通古斯-满语与文化 (1) *Tonggusi--Manyu yu Wenhua*, “Tunguzca-Mançuca ve Kültürü”, *Manchu studies dergisi*, 1. sayı, s. 58-69
- Zhao zhen-cai, 通古斯-满语与文化 (2) *Tonggusi--Manyu yu Wenhua*, “Tunguzca-Mançuca ve Kültürü”, *Manchu studies dergisi*, 2. sayı, s. 64-73

1987

- Muhammed, Tayircan. 五体清文鉴及其研究状况 *Wuti Qingwen jian Jiqi Yanjiu Zhuangkuang* “Beş Dilli Sözlük ve Onun Üzerine Yapılan Çalışmalar”, **Dil ve Tercüme Dergisi**, 1987, 11. sayı

Yazar bu makalesinde Beş Dilli Sözlük’ü kısaca tanıtip sözlük hakkında yapılan birkaç çalışmayı sıralamıştır.

1988

- Muhammed, Tayircan. 五体清文鉴及其研究述评 *Wuti Wingwen jian Jiqi Yanjiu Shuping*, “Beş Dilli Sözlük ve Onun İncelemesi”, **Dil ve Tercüme Dergisi**, 1988, Sayı. 4. s. 40-41.

- Katsumi Mimaki. “A Tibetan Index to the Pentaglot Dictionary from the Qing Dynasty”, *JlATS* 1988, ss. 279-282.

- Komisyon, 中国大百科全书·语言文字 *Zhongguo da Baike Quanshu. Yuyan Wenzhi*, “Çin Büyük Ansiklopedisi. Dil ve yazı”, *Zhong-guo da-bai-ke quan-shu yayınları*, s. 412.

1990

- Jin Bingzhe, "蒙古语 突厥语和满语-通古斯语 之间的共同词语研究 *Mengguyu Tujueyu he Manyu Tonggusiyu Zhi jian de Gongtong Ciyu Yanjiu* “Moğolca, Türkçe ve Mançuca-Tunguzca Arasındaki Ortak Kelimeler üzerine Araştırmalar”, **Milletler Edebiyatı**, 1990, 4. sayı, s. 34-41.

Bu çalışmasında, yazar Jin Bing-zhe Altay dil ailesinin farklı gruplarına ait olan Moğolca, Türkçe ve Tunguzca arasındaki ortak kelimeleri tespit etmiş ve kelimeleri

köken açısından değerlendirmiştir. Bu, Çin'deki Altay dilleri üzerine yapılan önemli çalışmalardan biri sayılmaktadır.

•Zhao a-ping, 论满语词汇的特点 *Lun Manyu Sihui de Tedian*, “Mançuca Kelimelerin Özellikleri”, **Manchu Studies**,1. sayı, s. 15-36.

•Gu wen-yi, Ma hong-wu ve Feng ying-fu, 御制五体清文鉴 汉藏文鉴专辑 *Yuzhi Wuti Qingwen jian Hanzang Wenjian Zhuanj*, “Beş Dilli Sözlük” Çince- Tibetçe Kısmı, Qing-hai Milletler yayınevi, Xi-ning.

Beş Dilli Sözlük'ün Çince-Tibetçe kısmı 1990 yılında üç araştırmacı tarafından ortak kaleme alınmıştır. Bu çalışmanın önemli özelliklerinden biri çalışmada basitleştirilmiş Çince kullanılmasıdır. Bu günümüzdeki genç araştırmacıların faydalanması ve diğer dilleri incelemelerine kolaylık getirmiştir.

1991

•Zayidi, Mahmut ve Zayidi Muhammed. بهش تاللىق لۇغەت-ئۇيغۇر تىلى تارىخى بويىچە مۇھىم مەنبە

Beş Tillik Luğet-Uygur Tili Tarihi Boyiçe Muhim Menbe, “Beş Dilli Sözlük- Uygur Dil Tarihindeki Önemli Kaynak”, **Dil ve Tercüme Dergisi**, 1991(2. sayı) s. 27-28

1992

•Zhao zhi-qiang, 《旧清语》研究(三) *Jiu Qingyu Yanjiu*, “Eski Mançuca Araştırmaları” (3), **Manchu Studies**, 1. sayı, s. 53-60

1993

•Zhao a-ping, 试论满语语义与文化 *Shilun Manyu Yuyi yu Wenhua*, “Mançuca anlambilim ve kültür hakkında deneme”, **Milletler Edebiyatı Dergisi**, 5. sayı, s. 40-45.

1994

•Tömür, Sadık. بهش تاللىق مانجۇچە لۇغەتنىڭ خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە قىسمىنى تەييارلاشتا كۆرۈلگەن مەسىلىلەر, *Beş Tillik Mancuçe Luğetning Hanzuçe-Uygurçe Kısmını Teyyarlaşta Kōrülgen Mesililer*, “Beş Dilli Sözlüğün Çince-Uygurca kısmının Hazırlanmasında Karşılaşılan Problemler”, **Dil ve Tercüme Dergisi**, 1994, S. 6

Yedinci: Electronical and Hard-Copy User Interfaces

Şekil 3: Almanya’da Yayınlanan Beş Dilli Sözlük Kapak Sayfası

Some Notes on the Pentaglot Dictionary: <http://userpage.fu-berlin.de/~corff/im/Buch/Pentaglot> [08.01.2020]

1999

- 江桥 Jiang Qiao, 御制四五体《清文鉴》编纂考 *Yuzhi si wuti Qingwen jian Bianzuan Kao*, “Dört ve Beş Dilli Sözlüğün Yazılması Hakkında”. 2. Uluslararası Mançuca Araştırmaları Konferansı, Pekin, 1999.

Han tarafından düzenlenen Mançuca kavram sözlüklerinin ilki olan “Mançucanın İzahli Sözlüğü” hakkında bilgilerle makalesine başlayan yazar bu sözlük temelinde ortaya çıkan diğer sözlükler hakkında da bilgiler sunmuştur. Yazara göre, bu tür kavram sözlükleri hakkında bugüne kadar yapılmış çalışmalar yeterli değildir. Yazar konuyu üç ayrı başlık altında incelemiştir. Birinci: Dört Dilli ve Beş Dilli Sözlük’ün yazılma süreçleri. İkincisi bu iki sözlüğün kitap hâline getirildiği yıllar anlatılmış, üçüncü olarak da Bu iki sözlüğün yazılmasına katılan kurum ve yazarlar değerlendirilmiştir. Bu alanda yazılmış önemli çalışmalardan biridir.

2000

- Liu zhi-xiao, 中国维吾尔历史文化研究论丛 *Zhongguo Weiwu'er Lishi Wenhua Yanjiu Luncong*, “Çin’deki Uygurların Tarihi ve Kültürü Araştırmaları” Xin-jiang Halk Yayınevi, Çin.

2001

- 江桥 Jiang Qiao, 御制五体清文鉴研究 *Yuzhi Wuti Qingwen jian Yanjiu* “Han Tarafından Düzenlenen Beş Dilli Mançuca Sözlük Üzerine Araştırmalar”, Yan-shan Neşriyatı, Pekin, 2001.

Bu çalışma Beş Dilli Sözlük Üzerine Çin’de yapılan ilk kitap çalışması sayılmaktadır. Çin’de daha önceki çalışmalar kısa ve genel makaleler şeklindedir. Yazar bu kitabında, sözlükte yer alan kelimelerden yola çıkarak Mançu, Moğol, Tibet, Uygur ve Çinli olmak üzere beş farklı milletin iki yüz senelik dil, edebiyat ve kültürünü incelemiştir.

Bu kitap iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde sözlükteki dillerin okunuşu ve transkripsiyonu verilmiş ve bununla birlikte iki büyük dil ailesine ait olan beş dilin özellikleri incelenmiştir. İkinci bölümde ise Qing sülalesinin devlet dili olan Mançucanın tarihsel gelişimi üzerinde durmuş ve Qing sülalesi döneminde ortaya çıktığı düşünülen terminoloji hakkında değerlendirmeler yapmıştır.

Şekil 4: Jiangqiao’ın Kitabı

Amazon,御制五体清文鉴研究, <https://www.amazon.com/江桥/7540241608> [12. 01. 2020]

2002

●A. Melek Özyetgin, “Yü Chih Wu Ti Ching Wen Chien: Ch’ing Sülalesi Dönemine Ait Bir Sözlük”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyum Bildiri Kitabı**, Ankara, 2002, s. 192-202.

2002 yılında Ankara’da düzenlenen “Çağdaş Türklük Sempozyumu”nda sunulan bu bildiri A. Melek Özyetgin tarafından sunulmuştur. Yazar makalesinde Beş Dilli Sözlük hakkında detaylı bilgi vermekle kalmayıp bu sözlüğe kaynaklık eden iki dilli, üç dilli ve dört dilli Mançuca sözlükler hakkında da bilgi sunmuştur. Makalenin sonunda ise iki sayfalık ek bölüm mevcut olup, o Beş Dilli Sözlüğün içindekiler kısmıdır. Türkiye’de Beş Dilli Sözlük’ün tanıtımına yönelik yapılmış ilk makale olarak kabul edebiliriz.

●Komisyon, 新疆百科全书 *Xinjiang Baike Quanshu* “Xin-jiang Ansiklopedisi”, Zhong-guo da-bai-ke quan-shu yayınları, s. 90.

2005

●Shi Shu-qin, 《五体清文鉴》察合台文词条研究 *Wuti Qingwen jian Chahetai wen Citiao Yanjiu*, Beş Dilli Sözlükteki Çağatayca Kelimeler Üzerine Araştırma, Xinjiang Üniversitesi Yüksek Lisans tezi, 2005.

●Shi Shu-Qin, 《五体清文鉴》编纂过程及维吾尔文辞条研究概述 *Wuti Qingwen jian Bianzuan Guocheng ji Weiwu'er wen Citiao Yanjiu Gaishu* “Beş Dilli Sözlüğün Yazılma Süreci ve Uygurca Kelimeler Üzerine Araştırmalar”, **Hoten Yüksek Okulu Okul Dergisi**, 2005, 3. sayı, s. 219.

2006

●Chun Hua ve Wang Sanyue, 论清代满蒙文大型“分类词典”的发展演变 *Lun Qingdai Man Meng wen Daxing Fenlei Sidian de Fazhan Yanbian*, “Qing Sülalesi Dönemindeki Mançuca ve Moğolca büyük Kavram Sözlükleri üzerine”, İç Moğolistan Öğretmenler Üniversitesi Okul Dergisi (Sosyal Bilimler), 3. sayı, s. 30-36.

2008

●Bo Suo-de, 五体清文鉴满语构词附加成分‘-tu’看蒙古语对满语的影响, *Wuti Qingwen jian Manyu Gousi Fujia Chengfen ‘-tu’ Kan Menggu yu dui Manyu de Yingxiang* “Beş Dilli Sözlükteki Mançuca Yapım Eki ‘-tu’ ve Moğolcanın Mançucaya Olan Etkisi”, **Journal Of Inner Mongolia University For Nationalities**, Vol. 34 No. 6 2008.

●Tömür, Sadık, 《御制五体清文鉴》影印版的问世 *Yuzhi Wuti Qingwen jian yingyin ban de Wenshi*, “Beş Dilli Sözlük”ün tıpkıbasımının yapılması üzerine , **Xin-jiang Wen-shi Dergisi**, s. 78-80

2009

●Bo. Suo-de, 《五体清文鉴》的满语、蒙古语语雷学和文化文献学价值 *Wuti Qingwen jian de Manyu, Menggu yu Leixue he Wenhua Wenxianxue Jiazhi*, “Beş Dilli Sözlükteki Mançuca ve Moğolca Sözcükbilim ve Metinbilimindeki Değeri”, **İç Moğolistan Milletler Üniversitesi Dergisi**, Sosyal bilimler Moğolca baskısı, 2009, 4. sayı, s. 1-9.

2010

●Abdurahman Ozğar, Ğeyret, بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەتتىن ئۇرۇق-تۇغقانچىلىق ئا تالغۇلىرىمىزغا, *Beş Tillik Mancuçe Luğettin Uruk-Tuğqançılıq Atalgulirimizğa Bir Nezer*. “Beş Dilli Sözlükteki Akrabalık Terimlerine Bakış” **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları**, 2010, S. 4.

Yazar bu çalışmasında Beş Dilli Sözlük'te geçen akrabalık terimlerini derlemiş ve onları Yeni Uygurca kullanılmakta olan akraba terimleriyle karşılaştırmıştır.

●Chang Shan, 《五体清文鉴》满语词汇特点 *Wuti Qingwen jian Manyu Cihui Tedian* “Beş Dilli Sözlük'teki Mançuca Kelimelerin Özellikleri”, **Manchu Studies**, 2010, Sayı. 1, s. 25-28.

Günümüzde ölü dil sayılan Mançuca'yı diriltmek amacıyla kaleme alınan çalışmada Mançucanın genel ses ve biçin özelliklerine yer verilmiştir.

●Chang Shan, 《五体清文鉴》满语词汇中的蒙古语借词—以‘马匹类·第一’为例 *Wuti Qingwen jian Manyu Sihui zhong de Menggu yu Jiesi — yi ‘Mapilei. Diyi’ Wei li* “Beş Dilli Sözlüğün Mançuca Kısımındaki Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine, ‘At 1. bölüm’ten örneklerle”, **Hei-Long-Jiang Üniversitesi, Mançu Dili ve Kültürü Araştırmaları Merkezi**, Harbin, 4. sayı, s. 104-106.

Çalışmada, Beş Dilli Sözlükteki at ile ilgili bölüm örnek alınarak Moğolcadan Mançuca'ya geçen kelimelerin incelemesi yapılmıştır.

2011

●Nur Ahmet, Kadirdin, بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەتتىن ئۇيغۇرلارنىڭ يىمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىگە, *Beş Tillik Mancuçe Luğettin Uyğurlarنىڭ Yimek-İçmek Medeniyitige Bir Nezer* “Beş Dilli Mançuca Sözlük'ten Yola Çıkararak Uyğurların Yemek kültürüne Genel Bir Bakış”, **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 2011, 3. Sayısı.

●Li lun-jun, 近代蒙语词典的发展与演变 *Jindai Mengyu Sidian de Fazhan yu Yanbian*, “Modern Moğolca Sözlükçülüğün Gelişimi ve Değişimi”, Çift taraf Moğolların Halk Kültürü Sempozyumu, 2011, Pekin.

2012

●Nur Ahmet, Kadirdin, بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەتتىكى قۇش ئىسىملىرى ئۈستىدە دەسلەپكى تەتقىقات, *Beş Tillik Mancuçe Luğettin Quş İsimleri Üstide Dösläpki Tətiqat*

Beş Tillik Mancuçe Luğettiki Kuş İsimliri Üstüde Deslepki Tetkikat “Beş Dilli Sözlükteki Kuş İsimliri Üzerinde İlk Araştırma”, **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 2012, Sayı 1, s. 108-114.

●Nur Ahmet, Kadirdin, بەش تىللىق مانجۇچە لەغەتتىكى ئاسترونومىيىلىك ئاتالغۇلار ھەققىدە

Beş Tillik Mancuçe Luğetteki Astironomilik Atalgular Haqqide “Beş Dilli Sözlükteki Astronomi ile İlgili Terimler Üzerine”, **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 2012, sayı 3.

●Chen zong-zhen, 从《五体清文鉴》看现代维吾尔语辅音的两种变化 *Cong wuti Qingwen jian kan Xiandai Weiwu'eryu Fuyin de Liangzhong Bianhua*, “Beş Dilli Sözlük Temelinde Uygurca Ünsüzlerdeki İki Tür Değişim hakkında”, Batı ve Orta Asya Milletleri Edebiyatı Kongresi, Pekin, 2012, s. 364.

●Hekim, Nurmemet, 《五体清文鉴》中的察合台语食物名称研究 *Wuti Qingwen jian Zhong de Chahetai yu Shiwu Mingcheng Yanjiu*, “Beş Dilli Sözlük Çağatayca Kısımındaki yemekle ilgili Kelimeler Üzerine”, Xinjiang Üniversitesi, yüksek lisans tezi, (Danışman: Ablimit Ehet).

2013

●Nur Ahmet, Kadirdin

بەش تىللىق مانجۇچە لەغەتتىكى كىيىم كىچەك ئاتالغۇلىرى ھەققىدە *Beş Tillik Mancuçe Luğetteki Kiyim-Kiçek Atalguliri Haqqide* “Beş Dilli Sözlükteki Giyim-Kuşam ile İlgili Kelimeler Üzerine”, **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 2013, sayı 1, s. 111-116.

●Nur Ahmet, Kadirdin بەش تىللىق مانجۇچە لەغەتتىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئائىت ئىبارىلەر ھەققىدە *Beş Tillik Mancuçe Luğetteki Uygur Tibabetçilikige ait İbariler Haqqide* “Beş Dilli Sözlükteki Uygur Tıbbı ile İlgili Kelimeler Hakkında”, **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 2013, 4. S.

● Nur Ahmet, Kadirdin, بەش تىللىق مانجۇچە لەغەتنىڭ ئۇيغۇر لەغەتچىلىك تارىخىدىكى ئورنى “Beş Dilli Sözlüğün Uygur Sözlükçülük Tarihindeki Yeri”, **Shuang-yu Dergisi**, 2013, 4.S.

●Hu He, 清朝民族政策对“清文鉴”系列辞书编纂的影响 *Qingchano Minzu Zhengce dui Qingwen jian Xilie Cishu Bianzuan de Yingxiang* “Qing Sülalesinin

Yürüttüğü Milletler Politikasının Mançuca Sözlüklerin Düzenlenmesine Olan Etkisi”, **Xue Li-lun” Dergisi**, 2013, S. 32.

●Tömür, Sadık, بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت جوڭگۇدىكى سېلىشتۇرما لۇغەتلەرنىڭ نەك روشەن نۇلگىسى،
Beş Tilliq Mancuçe Luğet Zhongguo’diki Selişturma Luğetlerning Eng Roşen Ülgisi
“Beş Dilli Sözlük Çin’deki Karşılaştırmalı Sözlüklerin En Güzel Örneğidir. ” **Dil ve Tercüme Dergisi**, 3. sayı, s. 100-104

●Shao Chun, 从《五体清文鉴》看满蒙语的汉译借词 *Cong Wuti Qingwen jian kan Man Mengyu de Hanyi Jieci*, “Beş Dilli Sözlük”teki Mançuca ve Moğolca’daki Çince alıntı kelimeler üzerine”, **Dil ve Tercüme Dergisi** (Moğolca) 3. sayı, s. 3-8

●Dai ke-liang, 清代满语文及其历史影响研究 *Qingdai Manyu wen Jiqi Lishi Yingxiang Yanjiu*, “Qing Sülalesi Dönemdeki Mançuca ve Onun Tarihî Etkisi Üzerine” Dongbei Öğretmenler Üniversitesi, Doktora tezi (danışman hoca: Liu hou - sheng).

●Jiang qiao, “清文鉴”类目名称用语考 *Qingwen jian Leimu Mingcheng Yongyu Kao*, “Mançuca Sözlük” Kategori İsimlerinin Kullandığı Dil üzerine, **Manchu Studies**, 2. sayı, s. 5-7.

●Mijit, Nijat, 《五体清文鉴》中的察合台语服装名称研究 *Wuti Wingwen jian zhong de Chahetai yu Fuzhuang Mingcheng Yanjiu*, “Beş Dilli Sözlük Çağatayca Kısımındaki Giyim-Kuşamla ilgili Kelimeler Üzerine”, Xinjiang Üniversitesi, yüksek lisans tezi, (Danışman: Ablimit Ehet).

2014

●Chun Hua, 《御制五体清文鉴》编者及编纂年代考 *Yuzhi Wuti Qingwen jian Bianzhe he Bianzuan Niandai Kao*, “Beş Dilli Sözlüğün Yazarı ve Yazıldığı Tarih Hakkında Araştırma”, **Manchu Studies**, 2014, Sayı 58, s. 28-33.

Mançuca ve Moğolca üzerine birçok çalışma yapan uzman araştırmacı Chun Hua bu önemli çalışmasında önce Beş Dilli Sözlük’ün yazılış tarihi ile ilgili araştırmacıların ve kendisinin görüşlerini ortaya koymuştur. Bununla birlikte Qing sülalesi döneminde Qian-long Han’ın emriyle hazırlanan diğer kavram sözlükleri hakkında da bilgi vermiştir. Chun Hua Pekin’de bulunan bazı eski belgelere dayanarak Beş

Dilli Sözlük'ün 1794 yılında tamamlandığını kanıtlamıştır. Ayrıca yazar makalesinde Beş Dilli Sözlük'ün Çağatayca kısmının çevirisine katılan Uygur ve başka milletlerden oluşan çevirmenlerin adlarını detaylı bir şekilde sıralamıştır.

●Chang-shan, 满语词源及文化研究 *Manyu Ciyuan ji Wenhua Yanjiu* “Mançuca'nın kökeni ve Kültürü üzerine Araştırmalar”, Sosyal Bilimler Literatür Yayınları, 2014, Pekin.

2015

●Osman Ömer, 五体清文鉴中的近代维吾尔语动物名称研究 *Wuti Qingwen jian zhong de Weiwu'er yu Dongwu Mingcheng Yanjiu*, “Beş Dilli Sözlükteki Uygurca Hayvan Adları İncelemesi” İli Pedagoji Enstitü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.

●Nur Ahmet, Kadirdin, بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەتنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەتقىق قىلىنىش, ئەھۋالى, Beş Tillik Mancuçe Luğetning Dölet İçi ve Sirtidiki Tetkik Kiliniş Ehvali “Beş Dilli Sözlük”ün Yurt İçi ve Yurt Dışındaki Araştırılma Durumu, **Xin-jiang Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** (Uygurca), 4. sayı, s. 108-112

2016

●Wang Dong, 满文《异域录》与《御制五体清文鉴》名词对比研究, *Man-wen 《yi-yu-lu》 yu 《yu-zhi wu-ti qing-wen-jian》 ming-ci dui-bi yan-jiu*, “Mançuca 《Yabancı Diyar Hatırası》 ve 《Han Tarafından Düzenlenen Beş Dilli Sözlük》 yer alan İsimlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi”, Pekin Milletler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, 2016.

●Han Wu-yun, 御制五体清文鉴的蒙古语名词词义研究 *Yuzhi Wuti Qingwen jian de Mengguyu Mengci Ciyi Yanjiu* “Beş Dilli Sözlükteki Moğolca İsimlerin Anlamsal İncelenmesi”, İç Moğolistan Üniversitesi Dergisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, 2016.

●Komisyon, بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت(ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە), *Beş Tillik Mancuçe Luğet (Uygurçe-Hanzuçe)*, “Beş Dilli Mançuca Sözlük (Uygurca-Çince)”, Xinjiang Üniversitesi Neşriyatı, Ürümçi, 2016.

Bu çalışmada Beş Dilli Sözlük'ün sadece Uygurca ve Çince kelimeleri bir araya getirilerek neşredilmiştir. Eserde Uygurca kısmının transkripsiyonu ve Çince kısmının ise basitleştirilmiş Çincesi de verilmiştir.

●Komisyon, 蒙汉满词典 *Meng-han-man Cidian*, “Moğolca-Çince-Mançuca Sözlük”, İç Moğolistan Bilim ve Teknoloji Yayınları.

●A qi zha xi, 汉译藏中音译用字规范研究 *Han yi Zangzhong Yinyi Yongzi Guifan Yanjiu*, “Çince-Tibetçe Arasındaki Telaffuzuna göre Yapılan Çevirilerde Kullanılan Karakterleri Standartlaştırma Hakkında”, Xi-nan Milletler Üniversitesi, Yüksek lisans makalesi. (Danışmanı: Si long jiang xi).

2017

●Haosibayar, 《五体清文鉴》鸟雀部中的名词术语研究 *Wuti Qingwen jian Niaoquebu zhong de Mingci Shuyu Yanjiu* “Beş Dilli Mançuca Sözlük’teki Kuş kısmındaki İsim Terimleri Üzerine Araştırmalar”, İç Moğolistan Üniversitesi, Yüksek Lisans tezi, 2017.

●Zhao-ge-ri-le-tu ve Bu-ri-ge-de, 《五体清文鉴》中牛科动物名称考证 *Wuti Qingwen Jianzhong Niuke Dongwu Mingcheng Kaozheng* “Beş Dilli Sözlük’teki İnek Türündeki Hayvanların İsmi üzerine”, İç Moğolistan Öğretmenler Üniversitesi Okul Gazetesi (Fen Bilimler, Moğolca), 1. sayı, s. 27-32.

2018

●Wang Bao-hong, 《御制五体清文鉴·汉藏文鉴专辑》中的藏语汉借词 *Yuzhi Wuti Qingwen jian Hanzang Wenjian Zhuanji zhong de Zangyu Han Jieci*, “Beş Dilli Sözlüğün Tibetçe Kısmındaki Çince Alıntı Kelimeler”, **Tibet Milletler Üniversitesi Dergisi**, Sayı 5, s. 118-123.

●Guo Yu-qin, 《五体清文鉴》中的汉语借词类别与特点 *Wuti Qingwen jian zhong de Hanyu jiesi Leibie yu Tedian* “Beş Dilli Sözlükteki Çince Alıntı Kelimelerin Türü ve Özellikleri”, **Çince- Moğolca Araştırmaları Dergisi** (Moğolca neşri), 2018. Sayı. 3, s. 16-19.

●Bu Ri Ge De 《五体清文鉴》兽部和鳞甲部中记载的脊椎动物名词术语研究 *Wuti Qingwen jian Shoubu he Linjiabu Jizai de Jizhui Dongwu Mingci Shuyu Yanjiu* “Beş Dilli Sözlük’te yer alan ‘Yabani Hayvanlar’ Kısmındaki Hayvanlarla İlgili Terimlerin İncelenmesi”, **İç Moğolistan Pedagoji Üniversitesi Dergisi**, 2018, S. 2.

- Wen Du-su, 五体清文鉴植物考 蒙文 *Wuti Qingwen jian Zhiwu kao Mengwen* “Beş Dilli Sözlük’te Yer Alan Bitki İsimleri Üzerine”, İç Moğolistan Halk Neşriyatı, Huhhot, 2018.
- Wu-ren-sa-na ve Ge-gen-ha-si, 浅谈满语书面语亲属称谓特点——以《御制五体清文鉴》为例 *Qiantan Manyu Shu Mianyu Qinshu Chengwei Tedian----Yi yuzhi Wuti Qingwen jian Weili* “Mançuca Yazı Dilindeki Akrabalık Terimlerinin Özelliği-Beş Dilli Sözlük Örneği”, İç Moğolistan Milletler Üniversitesi Okul Dergisi (sosyal bilimler kısmı Moğolca), 2. sayı, s. 80-83
- Palimidan. Paerhati, 汉维翻译对现代维吾尔语的影响 *Hanwei Fanyi dui Xiandai Weiwu'er yu de Yingxiang*, “Çince-Uygurca Çeviri Faaliyetlerin Modern Uygurcaya Olan Etkisi”, Xi-bei Milletler Üniversitesi, Yüksek Lisans tezi (Danışman: Zhang jing-yi).

4. BEŞ DİLLİ SÖZLÜK’TEKİ UYGUR YEMEK ve MUTFAK KÜLTÜRÜ İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

- ‘Araḳ (ءراق) “içki, şarap” (BDS, III 3807)

<Ar. araḳ “rakı”

Tarihî Türk Dili: KB-, MK-, Çağatay: âraḳ “<Ar. rakı” (Ünlü, 2013, 46)

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg. ḫaraḳ “< Ar. Tahıl, üzüm gibi şeyleri mayalayarak yapılan uyuşturucu özelliğine sahip içki” (UTİL, 1995, 434)

araḳ Arapçadan girmiş bir kelime olup Çağatayca döneminden itibaren Doğu Türk dili alanında kullanılmaya başlanmıştır. Kelime ön seste Yeni Uygurcada /h/ sesi türemesiyle *ḫaraḳ* biçiminde kullanılır. Beş Dilli Sözlük’te Uygurcada geçen *araḳ* kelimesine içki, şarap anlamı vermektedir. İçki anlamına gelen *şarap*, *mey* kelimeleri de Yeni Uygurcada mevcuttur.

- **A:** ş (اش) “yemek”(BDS, III 3742)

<Tü. Aş “yemek” Bkz. (ED, 1972: 253b; TMEN II, 481).

Tarihî Türk Dili: **Köktü:** aş “aş, yemek” (ETY, 2011: 12); **Uyg: (Bud):** aş “yiyecek” (TT I , 198); **Uyg (Man):** aş “yiyecek” (Özbay, 2014: 94); **Xuan Zang:** aş “food, meal” (Barat, 2000: 367); **Uyg (Siv):** aş “yiyecek” (SUK, 1993: 340; Ernte I , 235); **Karahanlı: MK** aş “yemek, aş” (Atalay, 2013: 20); **KB** aş “yiyecek” (Arat, 1979: 42); **KE:** aş “aş, yemek” (Ata, 1997: 38) **Çağatay: ŞŞL:** aş “yemek, yiyecek” (ŞŞL, Hic. 1298: 13); **Seng:** aş “yiyecek” (Senglah, 41v. 22)

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: aş “1. pişirilen yemekler 2. havuçlu pilav 3. değirmenlerde ezerek un edebileceğimiz tahılları da gösterir.” (UTİL, cilt 1, 1990: 104-105); **Lop. ağ:** aş “< Far. aş) aş, yemek”. (Aliyeva, 2013: 308); **Kaş. Yar. Ağ:** aş: “yemek, yiyecek, anlamları olan bu kelime Kaşgar ve Yarkend ağızlarında genel olarak pilavı (polo) gösterir.” (Yıldırım, 2014: 42).

Türk dilinin temel kelimelerinden olan *aş* için Hasan Eren şunları söyler: Aş, pişirilerek hazırlanan yemek, Türk lehçelerinin çoğunda bu kelime mevcuttur. Orta

Türkçede âş olarak kullanılmıştır, bu kelimenin kökeni hakkında farklı görüşler mevcut olup çoğu araştırmacı kelimenin Farsçadan Türkçeye geçtiğini savunsa da bazı araştırmacılar bu kelimenin Türkçe kökenli bir kelime olduğunu söyler. Örneğin, Ligeti (AOH 19: 132) Farsça aş kelimesinin Türkçeden alındığını belirtmiştir¹⁶⁰.

• **Balık** (بلیق) “balık” (BDS, III 4460)

< balık (ED 335b1).

Tarihî Türk Dili: Uyg (Bud): balık “balık” (Kaya, 1994: 401; Gulcalı, 2015: 192); **Xuan Zang:** baliq “fish” (Barat, 2000: 383); **BTT:** balık “balık” (XXVIII, 338); **TT:** balık “balık” (TT III, 90, TT VII +2); **Karahanlı: MK** balık “balık” (Atalay, 2013: 73); **KB** balık “balık” (Arat, 1979: 123); **KB** balık “balık” (Arat, 1979: 35); **KE:** balık “balık” (Ata, 1997: 72) **Çağatay: ŞŞL:** balık “balık” (ŞŞL, Hic. 1298: 13); **Seng:** balık “balık” (Senglah, 43v. 22)

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: bëlîk “Balık, suda yaşayan, solungaçla nefes alan ve yumurtadan üreyen hayvanların genel adı” (UTİL, 1998: 36); **Lop. ağ:** balık “küçük balık, balık. (Bkz. valık)” (Aliyeva, 2013: 316).

Balık, suda yaşayan, solungaçla nefes alan ve yumurtadan üreyen hayvanların genel adıdır. Bu kelime Eski Türkçeden başlayarak kullanılmıştır. Orta Türkçede Balık biçimi kullanılmıştır. Hasan Eren sözlüğünde, balık kelimesinin kökeninin bilinmediğini yazmıştır. Doğu Türkistan coğrafi açıdan balıkçılık yapmaya uygun görünmese de bu sektör çok eski zamandan beri mevcut olup hâlen devam etmekte ve bölgeye göre özellikler taşımaktadır. Kaşgarlı Mahmut eserinde balık türleri ve balık avlamakta kullanılan aletler hakkında detaylı bilgiler vermiştir¹⁶¹.

19. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'a gelen Alman araştırmacı Albert von Lecoq hatırasında şunları yazmıştır¹⁶²: *Doğu Türkistan'ın kuzey kısmında sadece iki yerde insanlar çoğunlukla balık tüketebiliyorlar, biri Barçuk (Maralbeşi) etrafı olup onlar Tarım deryasındaki balıkları tutarak tüketirler. Diğerleri ise Lobnor etrafıdır. Lobnorluların en önemli yiyeceği balık olup onlar taze haliyle veya kurutarak tüketirler.* Bu tür yazılı kaynaklar çok sayıda olup onlar Doğu Türkistan'daki balıkçılık sektörünün tarihi ve özellikleri hakkında birçok bilgi vermektedir.

¹⁶⁰ Hasan, Eren, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü** (Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999) s. 23

¹⁶¹ Mijit, Abdukeyyum, “Uygurlarda Balıkçılık Sektörü ئۇيغۇرلارنىڭ بېلىقچىلىق شەكىلىكى” *Miras Dergisi*, İli, 2009, 6.sayı, s. 10

¹⁶² Albert Fon Lekok, **Xinjiang'in Yer altı Zenginlikleri**, çev. Muhammed Eli, Mahmut Veli (Ürümçi: Xinjiang Halk Yayınevi, 2003) s. 176.

Burada dile getirmek gereken bir nokta ise Doğu Türkistan'ın Lopnor bölgesinde yaşayan halkın çok eski zamandan beri yaygın biçimde balık tüketmekte olduğudur. Lopnor halkı balık tüketiminde genelde haşlama yöntemini çok kullanır. Balık haşladığı suyu çorba yerinde içerler. Bundan başka, balıktan kebab da yaparlar. En önemlisi Lopnor halkına özgün “Balık talkanı” yakın zamana kadar tüketilmiştir¹⁶³.

• **Biğday** (بغداي) “buğday” (BDS, III 3950)

< bugday bkz. (ED312b).

Tarihî Türk Dili: Uyg. buğday “wheat” (ED312b). **MK** bugday “buğday” (Atalay, 2013: 235); **KB** buğday (Arat, 1979: 113) **KE:** buğday “buğday, başák burcu” (Ata, 1997: 141) **Çağatay:** buğday "buğday" (Ünlü, 2013: 169), bkz. habbāt " buğday, arpa gibi tahıllar” (Ünlü, 2013: 418).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: buğday “taneleri ekmek yapımında kullanılan, birçok ülkede yetiştirilen bir bitki. ” (UTİL, 1990: Cilt. I, s. 503)

Buğday, dünyada çok eski zamanlardan beri insanlar tarafından yetiştirilmekte olan bir bitkidir. Başak, sap ve kök olarak üç kısma sahip olan bu bitki insanların beslenmesinde çok önemli yere sahiptir. Türkistan'da yapılan kazılarda M. Ö. 300'lerde, Çin'de M. Ö. 2800'lerde, M. Ö. 2000'lerde Orta Avrupa'da buğday üretiminin yapıldığına dair kanıtlar bilinir¹⁶⁴. Uygurlarda buğday üretimi ve bununla ilgili işlemler Uygurların özellikle çiftçi kesimin en önemli işi olmuştur. Qing Mançu hükûmeti Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra Uygurlardan çeşitli vergiler almıştır. Uygurlarda buğday üretimi yaygın olduğu için vergi yerinde para değil buğday vermiştir.

• **Çanak** (چاناق) “çömlek, kâse” (BDS, II 2939)

< çanak “kase” bkz. (ED425b; TMEN III, 1125)

Tarihî Türk Dili: **Karahanlı:** **MK** çanak “kap kaçak (Oğuzca); çanak, tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap” (Atalay, 2013: 134); **KB** -, **KE:** çanak “çanak, kap” (Ata, 1997: 157) **Çağatay:** **Seng:** çanağ/çanak “kâse” (Senglah, 209r: 28); **ŞSL:** çanak “çukur kap” (ŞSul. 1298: 149).

¹⁶³ Abdurehim, Habibulla, Uygur Etnografisi (Ürümçi: Xinjiang Halk Yayınevi, 2000) s.143

¹⁶⁴ Apelasyon, Geçmişten günümüze buğday: <http://apelasyon.com/Yazi/410-gecmisten-gunumuze-bugday> [17.01.2020]

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: çanak “altın, gümüş, bakır gibi metalleri eriterek yapılmış kap” (UTİL, 1991: 663b); **Kaş. Yar. ağ:** çanak “değirmenin huni biçimindeki yem kabı” (Shaw, 2014: 82b); **Uyg. Şiv. Söz:** çanak “değirmenin hububat alan bölümü (deliği)” (Göpuri, 1986: 105); **Uyg. Diy. Şiv. Söz:** çanaq “sapan” Kuça ağzı) (Cilan, 2007: 122).

Clauson Türk dillerinin çoğu lehçesinde mevcut olan *çanak* kelimesine “aslen kutsanmış konik nesne” açıklamasını vermiş ve güney-doğu Türk dillerinde “un değirmeninin oluşu” anlamıyla yaşadığını kaydetmiştir (ED425b).

Eski Türkçeden bu yana, Türkçenin bütün tarihî sahalarında rastlanan kelime, Yeni Uygurcada, tarihî Türk sahasında olduğu gibi mutfakta kullanılan bir aleti karşılamamaktadır. Uygurcada kelimenin mutfak eşyası olarak kullanımı kaybolmuştur. Çanak kelimesi Yeni Uygurca ve ağızlarında özellikle değirmende veya kuyumculukta kullanılan bir çeşit kabı karşılamaktadır. Ayrıca kelimenin, tahılların dış kısmını örten kabuğu anlamına da gelmektedir. Örneğin, *Buğday ajayip ohşap kėtiptu, gèriç baş èlip, dan çanaqliriğa patmay kėtiptu*. “Buğday çok güzel olgunlaşmış, bir karış başak salmış, taneler kabuklara sığmamış” bunun yanında çanak, Yeni Uygurcanın Kuça ağzında çocuk oyuncacı olan sapanı karşıladığı görülmüştür.

Galip Güney deneme makalesinde, çanak kelimesini ayak kelimesinin anlamı olarak açıklamıştır. Yani ayak, çanak, kase ve kadeh aynı anlamı veren kelimeler olup sıvı içmeye veya sıvı tarzı yemekleri yemekte kullanılır¹⁶⁵.

•**Çay (چاي)** “çay” (BDS, III 3811)

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK -; KB -; KE: -; Çağatay: UÇİS çay < Çin. Ça “Çay, çay yaprağı” (Yunusoğlu, 2012: 157).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: çay “çay kelimesinin çay ağacını, çay yaprağını ve demlenen çayı gösterdiğini yazmakla beraber bu kelimenin mecazi anlamını da vermiştir. Çay kelimesinin mecazi anlamı belli sebeplerle başkalarını karşılamak için verilen ziyafet. Uygurlarda düğünle ilgili törenlere de çay kelimesi kullanılır.” (UTİLII, 1991: 666).

¹⁶⁵ Galip, Güner, “Eski Türkçe Bir Etimoloji Denemesi: Ayak ‘kase, kadeh’”, **Uluslararası TEKE dergisi**, sayı: 7/2, (2018), s. 655

Hasan Eren eserinde çay kelimesini hakkında Şunları yazar: ay kelimesi  anlam taşır. Biri aŐaık, diğeri de bu aŐaıĐın özel iŐlemlerle kurutulanan yapağı. nc anlamı ise bu yaprakların haŐlanması ile elde edilen güzel kokulu ve sarımtırak kırmızı renkli içecek. Murayama'ya göre (Etimologija, 1975: 81-83), aĐdaŐ Türk diyalektlerinde kullanılan çay biçimi Moğolcadan geçmiştir. (Moğolca ay). Moğolca ay biçimi ise Kuzey Çin'de çay yapağına verilen a-ye adından alınmıştır. Rusçaya ise Türk diyalektlerinden gemiŐtir¹⁶⁶. Ancak bazı araştırmacılar çay kelimesinin Farsça bir kelime olduğunu da savunmaktadır.

Uygurların ay kültürü oldukça eski bir kültürdür. Uygurlar yerleşik hayata geçmeden önce avcılık ve hayvancılık yaparak yaşamıştır. O devirde et ağırlıklı beslenmiŐ, hayvanların sütlerini içmiŐ ve dağlardan bitki yapraklarını toplayıp bitki çay içmeyi adet edinmiŐtir. Yerleşik hayata geçtikten sonra ise ipek yolunun açılmasıyla Çin'in çay kültürünün etkisinde kalmış ve Çinlilerden çeşitli çayları satın alarak içmiŐ, aynı zamanda kendileri de çay yetiştirmeye baŐlamıŐtır¹⁶⁷.

Uygurların genel olarak tükettiği çay beş çeşit olup onlar: siyah çay, pemil çay, yeşil çay, kurek çay ve taş aydır. Bunlardan siyah ay Uygurlarda en yaygın olarak tketilendir¹⁶⁸. Uygurlarda eve gelen misafire çok değer verilir ve onlara ilk ikram olarak güzel demlenmiŐ çay getirilir. Gelen misafire çay sunmak ona olan saygıyı gösterir. Sevmediği bir insan geldiğinde ona çay bile vermem der. Bu o kişiyi kabul etmem anlamına gelir. Bundan başka, Türkiye Türkçesinde niŐan denilen trene Uygurcada “ay İrŐ” denilir. Yani burada niŐan yapmak, söz vermek anlamına gelir. Düğün, davet ile ilgili birçok kelime Uygurcada ay kelimesi ile yapılan tamlamalarla ifade edilir. Bir insanın çay içme Şekli aynı zamanda insanların ahlakını öğrenmenin en kolay yoludur. ay kültürü, Uygurların sadece bir çeşit çay içme kültürü değildir, daha çok geniş anlamda Uygurların birçok geleneklerini, ahlak kurallarını ve örf adetlerini kendinde yansıtan bir tür eylemdir¹⁶⁹.

• **ilapa (ilapa)** “büyük kap, kase, lengerli ibrik” (BDS, II 3360)

<Far+ T. ilap+a bkz. ilapi ~imani “büyük kap, kse” (TMEN II, 2028)

¹⁶⁶ Hasan, Eren, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü** (Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999) s. 81

¹⁶⁷ Kökalp, **Age**, s. 36

¹⁶⁸ Habibulla, **Age**, s.145.

¹⁶⁹ Kökalp, **Age**, s. 740.

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK-; KB-; KE-; Çağatay: UÇİS: çilapçı “hususen el ve yüz yıkamakta kullanılan tas” (Yunusoğlu, 2012: 121).

Yeni Uygurca ve Ağızlar: YUyg: çilapça “El yıkandığında suyun aşağıya doğru akıtmak için kullanılan tas; genellikle bakır, tunç, alüminyum gibi metallere yapılır.” (UTİL, 1991: 780).

Uygurcadaki çilapça, Türkiye Türkçesindeki lengerli ibriklere karşılık gelen bir kullanımdadır. Uygur kültüründeki çilapça (lengerli ibrik) eski dönemlerden beri çok yaygın kullanılan bir ev aleti olup özellikle misafir geldiğinde, Uygurlar yemekten önce ve yemekten sonra bu aleti kullanarak misafirlerin eline su verir¹⁷⁰. Misafirler de ellerini yıkar ve ibriği tutan kişiye teşekkür eder. Misafirlerin eline su vermek için ibriği genelde 14-15 yaşından büyük çocuklar tutarlar. Bu da misafirlere gösterilen saygının simgesidir. Uygurların kullandığı çilapçalar şekil açısından da bazı özelliklere ve anlama sahiptir. İbriğin boyu genelde 40-50 cm yüksekliğinde olur. Suyun döküldüğü ağzı ise çok küçüktür. Bu şekilde yapılmasının iki nedeni vardır. Biri Doğu Türkistan'da su kaynağı çok bol olmaması diğerinin de İslamiyette suyu israf etmenin günah sayılmasıdır¹⁷¹.

• **Çini (چینی)** “kâse” (BDS, III 3415)

<Fa. çīnī (Steingass, 406b)

Tarihî Türk Dili: MK çini “ayak, kâse” (Atalay, 2013: C. I, 80); **KB- Çağatay: UÇİS:** çini “< Far. Çine ait; porselen” (Yunusoğlu, 2012: P439, 158);

Yeni Uygurca ve ağızları: YUyg: çine “< Far. yiyecek konulan kâsenin bir çeşidi, porselen malzemelerden yapılır” (UTİL, 1991: 790); **Kaş. Yar. ağ:** çini “porselen, seramik, çini; porselen fincan, bardak” (Yıldırım, 2014: 91).

Tarihî Türk dili sahasında, Orta Türkçe döneminden itibaren görülmeye başlayan kelimeye Kâşgarlı, “ayak, kâse” (Atalay, 2013: C. I, 80) açıklaması vermiştir. Çini, kelimesi 17. yüzyıla ait Çince-Uygurca İdikut Sözlüğünde de tespit edilmiş ve kelimenin Çince kökenli olduğu belirtilerek “Çine ait; porselen” (Yunusoğlu, 2012: P439, 158) açıklaması yapılmıştır.

¹⁷⁰Halk Tori: چىلاپچا-ئاپتوۋا ۋە چىلاپچا-ئاپتوۋا ، <http://uyghur.people.com.cn/165019/15462628.html> [01.10.2019]

¹⁷¹ Ömer, ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىكى بارقىن نامايەندە چىلاپچا-ئاپتوۋا، Uygurlar Kültüründe İbrik, <https://www.akademiye.org/ug/?p=11456> [01.10.2019]

Yeni Uygurcaya bakıldığında, bu kelime *çine* biçiminde görülmüştür. Çine kelimesi, Farsçadan giren alıntı kelimedir (UTİL, 1991: 790), anlamı ise “porselen malzemedan yapılmış, yiyeceklerin konulması için kullanılmış bir çeşit kâse” olarak verilmiştir. Kelime, yeni Uygurcanın ağızlarından Kaşgar ve Yarkent ağızında çini şeklinde tespit edilir ve kelimeye “porselen, seramik, çini; porselen fincan, bardak” açıklaması verilmiştir (Yıldırım, 2014: 91). Yukarıda belirtildiği gibi, Farsçadan geçen bu kelime porselen kap-kaçakların tümünü karşılamaktadır. Ancak Orta Türkçe dönemine geldiğinde, bu kelimenin kase anlamı ön plana çıkmıştır. Bunun nedeni de porselenden yapılmış tüm kap-kaçaklar arasında mutfak eşyası olarak kullanılan kaselerin öneminin arttığı ve daha yaygın kullanılmaya başladığıdır.

Uygur kültüründeki en önemli el sanatlarından biri de kulaçılık (seramik sanatı) sanatıdır. Uygurlardaki seramik sanatı birkaç özelliğe sahiptir¹⁷².

İlk olarak, Uygur ustaların yaptığı seramik eşyalar eski zamandan beri alışagelen üslupta yapıldığı için günümüze göre biraz eski ve basit kalmaktadır.

İkinci olarak, Uygurlarda boya tekniği çok eski tarihten beri geliştiği için, yapılan seramik eşyalar farklı renklerde boyanmış ve çeşitli renklerde olduğu için çok dikkat çekmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır.

Üçüncü özelliği ise tüm Uygur seramik ustaları ürünlerini eliyle yaparlar. Gerçi seramik ürünleri elleriyle yapsalar da genelde şekli düz, görünüşü güzel çıkarlar. Yani seramik ustalarının genel olarak bir ölçüleri vardır.

Dördüncü özelliği ise Uygur ustaların yaptığı seramik ürünler çok estetikdir. Ham maddesi topraktır. Ustalar topraktan çok güzel kase, idiş, tuzluk gibi birçok eşya yaparlar.

Bilindiği gibi, günümüzde farklı maddelerden yapılan kaseler var. Ama eskiden çini (kase) de seramik ustalarının en çok yaptığı ve güzel paraya sattığı, halk tarafından en yaygın kullanılan mutfak eşyasıdır.

Uygurların hâlen kullanmakta olduğu çine kelimesi bazen kaça olarak da adlandırılır.

Çine- kaça iki kelime bir arada geldiğinde mutfakta kullanılan eşyaların genel ismi olarak da kullanılır¹⁷³. Çine kelimesi tek başına geldiğinde yemek yediğimizde

¹⁷² Bilqut, Kulaçılık, https://www.uyghur-archive.com/bilqut/madinyitimiz/show_2116.html [20.12.2019]

¹⁷³ Habibulla, *Age*, 168-169

kullandığımız kaseyi gösterir. Günümüzde, Uygurların mutfaklarındaki en önemli eşyalardan biri çine adı verilen kaçadır. Uygurlarda çine (kaça) genelde çorba gibi sıvı yemekleri koymak için kullanırlar. Ama burada dile getirmek gereken bir özellik ise, uzak köylerde, dağlı bölgelerde yaşayan Uygurlar ekonomik, coğrafi gibi farklı sebeplerden dolayı, çeşitli mutfak eşyaları kullanma şansına sahip değiller. Bu yüzden çine sulu veya diğer türlü yemeklerin hepsi için kullanılır.

• **Çöki ~ çögi (جوکی)** “yemek çubuğu” (BDS, III 3419)

< çöki (ED414a) ; **Chi. Eng. Dic:** chu “yemek çubuğu” (Giles, 2, 563).

Tarihî Türk Dili: Uyg (Bud): çöke (U II, 41, 21); **Uygur sivil belgelerinde** çöki ~ çögi “yemek çubuğu” (Yamada, WP03-10/11; JW-Li, 6(5)- 10/1; Sayit- Yüsüp, 88-10/11) şeklinde görülür. **Karahanlı: MK-, KB-, Çağatay: UÇİS:** çöki “yemeklerde kullanılan çubuk, yemek çubuğu” (Yunusoğlu, 2012: 158, P430).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: çoka “yemek yemek için kullanılan düz ve ince ahşap alet” (UTİL, 1991: 689); **Kaş. Yar. ağ:** çoka “Çinli usulü yemek yemek için kullanılan çift çabuk” (Shaw, 2014: 95); **Kum. Şiv:** çöküç/ş “çubuk” (Ekip, 1997: 162); **Tur. Diy:** çüke “yemek çubuğu” (Yakup, 2011: 446).

Clauson kelimenin çök- “çökmek” eyleminden türediğini ve Yeni Uygurcada bu anlamı ile yaşadığını kaydeder (ED414a). Clauson’a göre kelime Türkçe olmakla birlikte kültür olarak yemek çubuğu kullanmak Uzak Doğu kültürüdür. Uzak Doğu mutfağının özellikle de Çin mutfağının en önemli sembollerinden biri olan yemek çubukları Uygurcanın farklı dönemlerinde benzer biçimlerde görülmüştür.

• **Çömüç ~ çömçe (جووج)** “kepçe” (BDS, III 3431)

< Far. çamça (Steingass, 399a), bkz. ED422a, TMEN II 1251.

Tarihî Türk Dili: Uyg.-, fakat krş. Xuan Zang: çom- “to sink in” (Barat, 2000: 391); **MK** çömçe “kepçe, çömçe (Oğuzca)” (Atalay, 2013: 417); **KE:** çömdür- “suya batırmak”, çömür- “daldırmak, batırmak” (Ata, 1997: 165); **Çağatay:** çömçe “çömçe, kepçe” (Ünlü, 2013: 259).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: çömüç “sulu yemekleri kâselere almak için kullanılan biraz derin, deliksiz kepçe” (UTİL, 1991: c 2, 718);

Clauson, kelimeye tahtadan yapılmış büyük bir kepçe” açıklamasını verir ve kelimenin Farsça çamça kelimesinden ödünç kelime olabileceğini kaydeder.

(ED422a). Doerfer, kelimenin Farsça'dan Moğolcaya, Türkçeye, Hint, Urdu dillerine geçtiğini belirtir (TMEN II, 1121).

Eski Türkçede kelimenin kökü olabilecek çöm-/çom- “batmak” fiilinin bulunması (ED, 422a) kelimenin Türkçe kökenli olabileceğini de düşündürmektedir. Orta Türkçe döneminde görülen kelime, çömçe olarak Divanda geçer ve Kâşgarlı kelimenin Oğuzca kelime olduğunu ve “kepçe, çömçe” anlamına geldiğini kaydeder. (Atalay, 2013: 417). Çağataycada kelime, çömçe “çömçe, kepçe” (Ünlü, 2013: 259) şeklinde tespit edilmiştir.

Yeni Uygurcada görülen çömüç, “sulu yemekleri kâselere almak için kullanılan biraz derin, deliksiz kepçe” (UTİL, 1991: c 2, 718) anlamında kullanılmaktadır. Yarkent ağzında çemçe olarak da geçer. Uygur mutfağındaki önemli ve yaygın kullanılan araç-gereçlerin biri sayılan Çömüç aletinin Uygurlarda bu kadar önemli olmasının nedeni ise Uygurların suda haşlayarak pişirme yöntemini çok kullandığı ve sulu yemeklerin yaygın tüketildiği içindir.

● **Elgek (الك)** “elek” (BDS, II 2947)

<Tü. èlge- “elemek” (ED 143a).

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK-, KB-, Çağatay: èlek ~ ilek “elek” (Ünlü, 2013: 331)

Yeni Uygurca ve Ağzları: YUyg: elgek “yuvarlak, alt kısmına delikli ağ yerleştirilen alet” (UTİL, 1990: 296); **Lop. ağ:** elek ~ èlek “elek” (Aliyeva, 2013: 346).

Kelime Clauson'a göre, èlge- “elemek” fiilinden türemiştir (ED, 143a). Doerfer, kelimenin, Moğolcada elgeg, İran lehçelerinde ise elek, elak şeklinde görüldüğünü kaydeder (TMEN II, 537). Tarihî Türk dili alanında kelime, isim olarak tespit edilememesine rağmen, kelimenin fiil şekli olan elge- “elemek” Uygurca tıp metinlerinde “teveniñ övkesin kurıtıp sokup elgep” ‘devenin akciğerini kurutup, sokup, eleyip’ şeklinde geçmektedir. (H, I, 60/77; H II, 12, 13); Orta Türkçe metinlerde elgek kelimesinin görülmemesine rağmen, elge- “elemek” fiili tespit edilmiştir. (Atalay, 2013: 176); Çağatay sahasında kelime, èlek ~ ilek “elek” (Ünlü, 2013: 331) şeklinde, orta hecedeki -g- ünlüsü düşmüş olarak tespit edilir.

Yeni Uygurcada kelime elgek şeklinde tespit edilir ve kelimeye “yuvarlak, alt kısmına delikli ağ yerleştirilen alet” (UTİL, 1990: 296) açıklaması verilir. Kelimenin orta hecesindeki -g- sesinin düştüğü durumlar, elek ~ élek “elek” (Aliyeva, 2013: 346). Uygurcanın Lopnur ağzında tespit edilmiştir.

Uygurlar yerleşik hayata geçtikten sonra tarıma çok önem vermiş ve farklı tahıllar yetiştirmeye başlamıştır. Yetiştirilen tahılları toplarken kullanılan önemli aletlerden biri de elektir. Yeni Uygurcada elgek olarak geçen bu aletin farklı şekli ve boyu vardır. Hem de kullanım amacına göre farklı isimlerle adlandırılır. Genelde evdeki mutfaklarda kullanılan eleğe Uygurlar elgek der, tarlada kullanılanlara ise gelvir ve ötkeme derler¹⁷⁴. Elek yapma işi oldukça zor olduğu için genelde elek ustaları yapıp sonra müşterilere satmaktadır. Eski zamanlarda bu tür eşyaların telleri keçi derisi veya keçi barsaklarından yapılmışsa da günümüzde birçok teknoloji türü geliştiği için artık deri gibi şeyler kullanılmıyor, yerine plastik veya ince çelik fiber teller kullanılmaktadır.

• **Esel (ئسل)** “bal”(BDS, III 3835)

< Ar. ?

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK-; KB-, KE: `asel “bal” (Ata, 1997: 37) Çağatay: asel “bal” (Ünlü, 2013: 57);

Yeni Uygurca ve ağzları: YUyg: hesel “Bal arılarının çiçeklerin üzerindeki polenleri toplayarak yaptığı koyu, tatlı ve sarı renkli sıvı” (UTİL, 1995: 512).

Yeni Uygurca'nın izahlı sözlüğünde, esel kelimesinin Arapça'dan gelmiş alıntı kelime olduğu verilmiştir. Arapça'da esel olan bu kelime Uygurca'ya girdiğinde, öne bir tane -h- sesi eklenerek hesel biçiminde olmuştur. Bu kelime Yeni Uygurca'da bal anlamı vermekle beraber mecazi olarak da tatlı, şirin gibi anlamlar vermektedir. Bu kelime bazen kız ismi olarak da kullanılmakta, mesela Heselkız, Heselgül, Heselhan. Bunun dışında bu kelime yanında Yeni Uygurcada bal kelimesi de mevcuttur (UTİL, 1995: 120).

• **Fıçaq (فچاق)** “bıçak” (BDS, I 1068)

< Tü. bıç-+Ak (ED293b; TMEN II 721).

---

¹⁷⁴ UYCNR Tori: elgek http://www.uycnr.com/wh/wwewh/201205/t20120511_331620.html [05.10.2019]

Tarihî Türk Dili: Uyg (Bud): bıçak (U III, 64, 9; U IV, 32, 7); **Uyg (siv):** bıçak “bıçak” (Māngi, B-24); **Uyg (Tıp):** biçäk (Helkunde II, 428, 167); **ETG:** bıçak/biçäk/biçgu/biçkı “bıçkı” (Gabain, 1988: 268); **Karahanlı: DLT:** biçek “bıçak” (Atalay, 2013: 90); **KB** bıçak “bıçak” (Arat, 1979: 76); **KE:** bıçak/biçek “bıçak” (Ata, 1997: 98) **Çağatay: Abuşka:** biçek “iğne” (Kaçalın, 2011: 910); **ŞSL:** bıçak “iğne, ibre, suzen” (ŞSül, Hic. 1298: 89); **İdik. Söz:** biçäk “bıçak” (Yunusoğlu, 2012: 155, P408).

Yeni Uygurca ve ağızları: YUyg: bıçak “çelikten yapılmış bir uçlu ya da çift uçlu kesme aleti” (UTİL, 1990: 782); **SUyg:** pucak “bıçak” (X-ch, 1992: 76); **Kaş. Yar. ağ:** piçak “bıçak” (Shaw, 2014: 205b). **Lop. Ağ:** piçak “bıçak” (Aliyeva, 2013: 42b); **Uyg. Diy. Şiv:** piç “bıçak (Kériye ağzı)” (Cilan, 2007: 65).

Uygurlarda Yeni Hisar bıçağı olarak ün kazanan bir bıçak türü vardır ve bu bıçaklar farklı boylarda olup, sapları güzelce işlenmiştir. Uygur geleneksel el sanat ürünlerini satan her yerde bu markanın bıçağını bulmak mümkündür. Yeni Hisar bıçaklarının bir diğer özelliği de bıçak kılıfının olması ve o tür kılıfların da çok özenle yapılmasıdır.

• **Göş (كوش)** “et” (BDS, III 3744)

< Fa. goşt “et” (Steingass, 486b; ED33b)

Tarihî Türk Dili: MK et “et” (Atalay, 2013: C. I, 35); **KB** et “et” (Arat, 1979: 162) **KE:** et “et, beden vücut” (Ata, 1997: 212) **Uyg (Bud):** “et” (TT. I . 15, 192; XXVIII 258); **Çağatay: UÇİS:** et “et” (Yunusoğlu, 2012: 159); et~èt~it “et” (Ünlü, 2011: 351)

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: göş “et” (Necip, 2013: 118).

• **Hevançe (هوانجه)** “havan; baharat harç” (BDS, II 2945)

<Fa.+Tü hāvān + çe (Steingass, 755a)

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK -, KB-, Çağatay: -

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: havanča “demir, taş veya ağaçtan yapılmış baharatları vb. Dövmeye, ezmeye yarayan ev aleti.” (UTİL, 1995: 477).

Kelime, Farsça hāvān “havan” (Steingass, 755a) kelimesine, Türkçe küçültme eki olan +ÇA’nin eklenmesiyle oluşmuştur. Tarihî Türk dili alanında bu kelimeye

rastlanılmamıştır. Buna karşılık, Türkçenin havan karşılığında kullanılan en eski kelimesi ise soku'dur (ED805a; Atalay, 2013: 226).

Havaça adlı alet Uygur mutfaklarında, çay evlerinde ve geleneksel Tıpta yaygın kullanılır. Uygurlarda bitki çay veya baharatları hazırlamak için havan kullanılmıştır. Eski çağlarda sadece taştan yapılan havanlar mevcut olsa da zamanla, insanlar ağaçtan veya demirden havan yapmıştır. Günümüzde de havan çok yaygın kullanılmasa da çoğu evde bulunan bir alettir.

• **Ƙafaƙ (فقاق)** “kabak, su kabağı, göz kabağı” (BDS, I1272)

Tarihî Türk Dili: Uyg (Tıp): kabak “kabak” (H. II. 12, 92); **Karahanlı: MK** kabak “kabak, yaş iken yemeğı yapılan bir sebze” (Atalay, 2013: c. I, 382); **KE** ƙabaƙ “kavak ağacı” (Ata, 1997, 280) **Çağatay:** kabak “kabak” (Ünlü, 2013: 556).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: kapak “① su kabağı ② Kabak (sebze) ③ şekli kabağı benzeyen başka bitki, ④ mecazi anlamı: beceriksiz, aptal.” (UTİL, 1992, cilt 4, 4). Kabak anlamını veren bu kelime bir çeşit bitkiyi gösterir. Mecazi anlamı ise aptal, beceriksizdir.

Beş Dilli Sözlük'te geçen kabak kelimesi sebze olarak kullanılan kabağı değil, su kabağını göstermektedir. Yani mutfakta sıvı maddeleri saklamak veya taşımak için kullanılan, su kabağından yapılmış mutfak eşyasını göstermektedir. Kabak bitkisi hakkında dile getirmek gereken en önemli nokta ise kabak süsleme sanatıdır. Eski zamanlarda su taşımak, saklamak için kullanılan veya mutfakta kullanılan su kabakları günümüzde süslenerek evlerin en güzel köşelerinde kendine yer bulmaktadır. Genelde su kabakları önce iyice kurutulur, sonra içi boşaltılarak onlardan avize, abajur veya çeşitli süs eşyaları yapılır. Uygurlar arasında bu iş özel bir meslek alanı hâline gelmiştir. Kaynakla Uygurların kabak yetiştiriciliğinin tarihini oldukça eski yıllara kadar uzatırlar¹⁷⁵. Uygur kültürü içinde su kabağının özel bir yeri vardır. Uygurların günlük hayatı konu olan edebî eserlerin çoğunda kabak su taşımak için kullandıkları ev aleti olarak görülür. Resim sanatında da geleneksel Uygur kadınlarının portrelerinde klasik olarak elinde su kabağıyla çizilir.

• **Ƙaƙ (قاق)** “kurutulmuş meyve” (BDS, III 3959)

< ƙaƙ “kurutulmuş şey” (ED608b; ƙaƙ “kurumuş meyve” (TMEN IV 1397).

¹⁷⁵ Halk Tori: ئۇيغۇرلارنىڭ ھويلا -ئارام مەدەنىيىتى <http://uyghur.people.com.cn/157846/15499160.html> [09.10.2019]

Tarihî Türk Dili: MK kak “erik, kayısı gibi meyvelerin kurusu” (Atalay, 2013: C. II, 282); **KB-**, **Çağatay:** kaq, “güneş ve ateşten kurumuş olan nesne, kupkuru” (Ünlü, 2013: 565).

Yeni Uygurca ve ağızları: Kaq bolmak “kurumak, kuruyup kak haline gelmek”, kaq suyu (suda kaynatılmış kuru kayısının suyu” (UTİL, 1994: 113).

Hasan Eren eserinde kak kelimesinin elma, armut gibi meyvelerin kurutulmuş hali olduğunu, Farsların da qağ olarak kullandığı bu kelimenin Türkçeden onlara geçtiğini yazar.¹⁷⁶

Doğu Türkistan, coğrafi olarak İpek Yolu’nun en önemli noktalarından biridir. Doğu Türkistan dünyaya meyve yurdu olarak tanınmıştır. Bu bölgede yetişen meyveler taze veya kurutulmuş hâliyle büyük miktarlarda Orta Asya, Avrupa, Orta Doğu ve birçok Arap devletlerine bile ihracat edilmiştir¹⁷⁷.

• **Kaamak** (قايماق) “kaymak” (BDS, III 3813)

< Tü. kañak (ED 677b, 636b; TMEN III 1417)

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK kayak “kaymak” (Atalay, 2013, 167); **KB-**; **Çağatay:** kaymak “sütün üzerindeki ince perde” (Ünlü, 2013: 599)

Yeni Uygurca ve Ağızları: kaymak “bekletilmiş veya kaynatılmış sütün üzerinde oluşmuş, içeriğinde yağ olan ince katman” (UTİL, 1994: 185).

Bir çeşit süt ürününün ismi olan kaymak kelimesinin ilk biçimi Clauson’un sözlüğünde kañak biçiminde verilmiştir (ED 636b). Orta Türkçe döneminden başlayıp kaymak şeklinde görülmüş ve çok yaygın biçimde kullanılmıştır. Yeni Uygurca ve ağızlarında da aynı biçimde kullanılmaya devam edilmiştir (UTİL, 1994: 185).

• **Kefgir** (كف كير) “kevgir” (BDS, III 3431)

<Fa. kaf-gîr (Steingass, 1038b)

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK -; KB-; Çağatay: -

Yeni Uygurca ve ağızları: YUyg: kepgir “①Uzun saplı, yayvan ve delikli kepece
②Haşlanmış yiyeceklerin sıvılarını süzmek için kullanılan delikli, yuvarlak biçimli

¹⁷⁶ Hasan Eren, *Age*, 201.

¹⁷⁷ Bilqut, Uygurlarda Meyve Kurutmak, https://www.uyghur-archive.com/bilqut/madinifytimiz/show_2122.html [20.12.2019]

mutfak kabı, süzgeç. Yerel ağızlarda kevgire süzgeç adı verilir. Bu ad bazı çağdaş diyalektlerde de kullanılır” (UTİL, 1994, c. IV, 522); **Hot Ağ.** kapki, “kevgir” (Osmanof, 2004: 323).

• **Ḳatıḳ** (قَتِيق) “katık, yoğurt” (BDS, III 3813)

< Tü. kat- +ık (ED598a).

Tarihî Türk Dili: **MK** ḳatıḳ “katığı, herhangi bir nesneye katılan; katılan, sirke, yoğurt gibi tutmaç yemeğine katılan nesne” (Atalay, 2013: 279); **KB** ḳatıḳ “katılmış, karıştırılmış” (Arat, 1979: 228); **Çağatay:** katıḥ “katık” (Ünlü, 2013: 596)

Yeni Uygurca ve ağızları: YUyg: ḳetıḳ “yoğurdu mayalamak suretiyle yapılmış, ekşi tadı olan, kolay sindirilebilen içecek” (UTİL, 1994: 372);

• **Ḳazān** (قَزَان) “kazan” (BDS, III 3424)

<Tü. kaz-gan (ED682ab)

Tarihî Türk Dili: **MK** kazgan “sel sularının yardığı yer” (Atalay, 2013: 287); **KB-** ; **KE:** ḳazan “kazan, büyük tencere” (Ata, 1997: 309) **Çağatay:** ḳazan “①kazan, su kaza” (Ünlü, 2013: 601); ḳazgan “büyük tencere, kazan” (Ünlü, 2013: 602).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: kazan “Ḳazan ①yemek pişirmek için kullanılan yarı yuvarlak tencere. ②buhar makinelerinde, kalorifer döşeminde vb. ısı sisteminde suyun kaynatıldığı büyük, kapalı kap” (UTİL, 1994: 95); **Lop. Ağ:** ḳazañ “kazan” (Aliyeva, 2013: 391).

Kaynaklarda قَزَان - قَزَا - قَزَان - غَزَان - غَزَان - قَزَان - غَزَان - غَزَان gibi farklı şekillerde kaydedilen “Qazgan” adının Doerfer’e göre iki farklı anlamı vardır. Bunlardan birincisi “sel sularının yardığı yer”, ikincisi ise “bakırdan mamul büyük tencere”dir¹⁷⁸.

Büyük, geniş bakır kap anlamı veren, önemli mutfak eşyalarından biri olan kazan kelimesi çok eski tarihten beri kullana gelmektedir. Bu kelimenin kökeni hakkında farklı görüşler mevcuttur. Rusçanın etimolojik sözlüğünde, Vladimir İvanoviç bu kelimenin Rusça olduğunu yazmıştır. Fars, Arap, Rus, Ermeni, Fin, Romen, Bulgar, Sırp, Arnavut, Makedon ve Yunan dillerine de giren kazan kelimesi “çok miktarda

¹⁷⁸ Serkan, Acar, Kazan Adının Kökeni, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 26.sayı, (2010) s. 28

yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarar büyük, derin ve kulplu kap” manasında kullanılmaktadır¹⁷⁹.

Clauson’un sözlüğünde, kazga: n “kazan” şeklinde madde başı olarak geçen kelimenin kazmak fiilinden geldiği kaydedilir. ” (ED, 682ab). Eski ve Orta Türkçede mutfak aleti olan kazan ve tencere için kullanılan kelime ise eşiç~işiç’dir ((ED, 257a). Bunun yanında Orta Türkçe dönemi eserlerinden Kâşgarlı’nın eserinde geçen kazgan mutfak eşyası anlamında kullanılmamaktadır. Divan’da kaydedilen kazgan kelimesi “sel sularının yardığı yer” (Atalay, 2013: 287) anlamında kullanılmıştır. Orta Türkçe döneminden itibaren kelimenin ikinci hecesindeki sesinin düştüğü durumlara karşılıklıdır. Çağatayca döneminde kelime, kazan “①kazan, su kazan” (Ünlü, 2013: 601) ve kazgan “kazan” (Sang., 273r. 27) olmak üzere iki farklı şekli görülür.

Yeni Uygurcada kazan “Kazan ①yemek pişirmek için kullanılan yarı yuvarlak tencere. ②buhar makinelerinde, kalorifer döşeminde vb. ısı sisteminde suyun kaynatıldığı büyük, kapalı kap” (UTİL, 1994: 95) şeklinde görülen kelime, Yeni Uygurcanın Lopnur ağzında ise kazañ şeklinde kelime sonu –ñ sesiyle görülmeye başlar. ” (Aliyeva, 2013: 391).

• **Kıımız ‘arık (عراق قمیز) “kıımız içkisi” (BDS, III 3808)**

< **kıımız “fermante edilmiş kısrak sütü” ED629b.**

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK kıımız “at sütü” (Ünlü 2013, 622), **DLT:** kıımız “kıımız; kıımız: Kısrak sütü tulumda bekletilerek ekşitilir, sonra içilir” (MK, I 365, II 12, III 197), **KB-** , **Çağatay:** -

Yeni Uygurca ve Ağzları: YUyg: kıımız “at sütünü mayalamak suretiyle yapılan içecek” (UTİL, 1994, s. 453); **Kaş. Yar. Ağ;** “kıımız biçiminde söylenir. Kısrak sütünden yapılan, sarhoşluk veren bir içki” (Yıldırım, 2014: 158).

Kıımızın tarihsel geçmişi hakkında pek çok kayıta rastlamak mümkündür. Milattan önce Homeros’un (M. Ö. 8 yy) İlyada’sında Hippomolgos isimli kısrak sağan ibaresinin geçmiş olması kısrak sütünün kullanımına ilişkin ipuçları verebilir. Yine milattan önce yaşamış Çin tarihçisi SI-MA-Çyen ise kıımız Hunların içkisi olarak ele almaktadır. Hunların Tarihi isimli eserinde bu yazar, Hunların Çin’in kuzey sahil bölgesinde yaşadıklarını ve kısrak beslediklerini ancak bunlara binmediklerini,

¹⁷⁹ Günay, Karaağaç, **Türkçe Verintiler Sözlüğü** (Ankara: TDK yayınları, 2008) s.472

sütünden Cünglo denen bir nevi içki yapıp içtiklerini aktarmaktadır. Bu aktarım eşliğinde bu coğrafyada kımızın Tarihini Hunlara kadar uzatmak mümkündür. Fakat bundan öncesinde de kımızın varlığına inanmak gerekir¹⁸⁰. Kımız, Türk yemek kültüründe önemli bir yere sahiptir. Kımızın yapılışında en önemli etken mayasıdır. Yoğurt mayası için söylenen “kor” sözcüğü, kımız mayası için de kullanılmaktadır. Mayalanan kımızlar “butık” veya “kasuk” denilen tulumlara koyulduğunu ve olması için sallandığını da yine Divânü Lûgati’t-Türk’ten öğreniyoruz¹⁸¹: “Er kımız pışdı = adam, olması için kımız tulumunu salladı.” Divânü Lûgati’t-Türk’te kımızla ilgili edindiğimiz bir başka bilgi de kımızın içerisine meyve koyulduğudur: “Kımız kurlandı = kımız ekşidi. (İçerisinde olan meyva dolayısıyla kımız ekşidi.)”

• **Kışmış** (كیشمیش) “kuru üzüm” (BDS, III 4730)

<Fa. Kışmış “a species of small grape without stones” (Hasan Eren, 1999: 247)

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK -, KB- , Çağatay: -

Yeni Uygurca ve Ağzları: YUyg: kışmış “Küçük taneli, bir tür çekirdeksiz kurutulmuş üzüm (UTİL, 1994: 768)

Turfan bölgesinin tarım sektöründeki esas ürün üzümdür. Çiftçilerin çoğu üzüm yetiştirir, üzümlerini taze veya kurutarak satarlar. Bundan başka, karızları ziyaret etmek, üzüm tarlalarını gezmek gibi seyahatların yanı sıra her sene çeşitli yarışmalar da düzenlenmektedir¹⁸².

Bilindiği gibi, Turfan bölgesinin havası sıcak ve kuru, suyu az ve güneş ışığı güçlü olduğundan bu bölgedeki Uygurlarda çok eski tarihten itibaren bölgede mevcut olan yeraltı su kanalı- karızlar ypmışlardır¹⁸³. Tanrı dağlarındaki karların erimesiyle ortaya çıkan suların Turfan bölgesine gelene kadar çöl bölgesindeki sıcak havada buharlaşmasını engellemek ve bölgenin su ihtiyacını gidermek için karızlar yer altına

¹⁸⁰ Çağatay, Üstün, “Eski Bir Türk İçeceği: Kımız” **Türklük Bilimi Araştırmaları dergisi**, XXVI, Niğde, 2009, s. 248;

¹⁸¹ Mehmet Fatih, Yılmaz, “Anlambilimsel Bağlamıyla Divanü Lügati’t Türk’te Mutfak Kültürü” (Yüksek Lisans Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2006) s. 78

¹⁸² Mikray, Turfan Bilgesinde Üzüm Sektörü, <http://uygur.acradio.cn/news/2019-08/24/cms37073article.shtml> [22.12.2019]

¹⁸³ RFA, Japonya’da Yayınlanan Resimli Dergide Uygurlar Tanıtıldı, <https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/medeniyet-tarix/yaponiye-uyghur-12312013150641.html> [22.12.2019]

kazılmıştır¹⁸⁴. Karızlar sayesinde Turfan'ın üzüm sektörü çok gelişmiş olup hâlen bölge tarımının temelini oluşturmaktadır.

• **Ƙıyma (قېما)** “kıyma” (BDS, III 3771)

<Tü. kıd-ma > kıy-ma “kıyma” (ED677b;TMEN IV 1608)

Tarihî Türk Dili: MK kıyma “kıyılmış et” (Atalay, 2013: 173); **KB-, Çağatay:** kıyma “kıyılmış et, kıyma” (Ünlü, 2013: 629)

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: kıyma “ufak doğranmış et ya da ufak doğranmış etlerle soğan ve diğer sebzelerin karışımı” (UTİL, 1994: 463).

• **Kök (كوك)** “sebze; yonca” (BDS, III 3772)

Tarihî Türk Lehçeleri: Karahanlı: MK-, KB-, KE kök “yeşil, mavi, ot” (Ata, 1997: 379).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: kök “1. mavi 2. gökyüzü 3. sebze; sebzelerin yaprağı 4. yonca” (UTİL, 1994: 659).

Yeni Uygurca sebzelerin genel ismi için köktat kelimesi kullanılır. Beş Dilli Sözlük'te kök kelimesi sebzelerin genel ismi olarak geçmiştir. Bununla ilgili iki kelime daha mevcut olup ham kök “salata”, toğri kök “patates” anlamı ile Uygurcada geçer.

Yeni Uygur Türkçesinde kök kelimesi renk olarak hem maviyi hem de yeşili gösterir. Ancak yaygın olarak halk arasında yeşil yapraklı sebzeler için bu kelime kullanılır.

• **Ƙoruma (قوروما)** “kavurma” (BDS, Cilt. III, s. 3892)

<Tü. kagur-maç (ED 587a, 613a)

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK-, fakat bkz. kavrul- “kavrulmak” (Atalay, 2013: 235); **KB-, Çağatay:** -, fakat bkz. kavurur- kavurmak, kızartmak, pişirmek” (Ünlü, 2013: 596).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: Ƙoruma “① kavurulmuş ② yağla kavrularak hazırlanan yemek; savurma” (UTİL, 1994: 244).

¹⁸⁴ Uqus Türk, yer altı su kanalları, <https://uqursturk.wordpress.com/2011/07/26/turfan-karizlari-yer-alti-su-kanallari/> [22.12.2019]

Çoruma, günümüzde Uygurların çok yaygın olarak tükettiği kavrulmuş sebzeli yemeklerin genel adıdır. Clauson sözlüğünde kavur- fiilinden türeyen bu kelimenin anlamını “kavrulmuş tahıl, kavrulmuş buğday” olarak verir (ED613a).

Beş Dilli Sözlük’te geçen kelime etin kavrulması için kullanılan bir kelimedir. Özellikle etin bozulmadan uzun süre korunması bu şekilde çoruma yapılarak sağlandığı için Uygurların yemek kültüründe de koruma’nın özel bir yeri vardır. Bunun dışında çeşitli şekilde de etten yapılan yemeklerin de genel ismi olarak Uygurlarda geçer.

• **Қошоқ (قوشوق)** “kaşık” (BDS, III, 3418)

< kaşık ~ kaşuk (ED671a; TMEN IV, 1993)

Tarihî Türk Dili: Uyg (siv): kaşuk “kaşık” (Yamada, 1993, WP03-10; JW-Li, 1996, 6(5)- 10); **Uyg (Tıp):** qaşuk (Helkunde I 2/63; Helkunde II, 18, 63); **Karahanlı: DLT:** kaşuk “kaşık” (Atalay, 2013: 178);

Yeni Uygurca ve Ağzları: YUyg: қошоқ “yemek yemek için kullanılan ahşap ve metalden yapılan kepçeye benzer küçük alet” (UTİL, 1994: 258); **Kaş. Yar. ağ:** қошоқ “kepçe” (Yıldırım, 2014: 166a).

Clauson, kaşuk kaşık kelimesinin kaşı- fiilinden türediğini ve “kazılarak iç kısmı oyulup yapılan eşya” anlamı verdiğini kaydetmiştir. (ED, 671a). Қаşук Türkçeden Moğolcaya geçmiştir (TMEN IV, 1993).

Kâşgarlı’nın kaydettiklerine göre XI. yüzyıl Türklerinde, en iyi kaşıklar ağaçtan değil, boynuzdan yapılanlardır (DLT I, 504). Uygurlarda kaşık kullanımını hakkındaki önemli bir nokta da demir veya seramikten yapılan kaşıklar yaygın kullanılmaya başlamış olsa da sıcak yemek yemeye alışan Uygurlar yemekleri demir kaşıkla hızlı yiyemediği için insanlar artık evinde eskiden vazgeçtiği ağaçtan yapılmış geleneksel kaşıkları kullanmaya başlamıştır.

• **Күф (كوف)** “küp; kap” (BDS, III 3436)

<Fa. küp “topraktan yapılmış kavanoz, testi” (ED, 687a).

Tarihî Türk Lehçeleri: KökTü: Tun: күп “küp, kap” (TY II); **Uyg (siv):** күп “kap” (Ernnte, 1-68); **Karahanlı: DLT:** күп “küp” (Atalay, 2013: 226); **KE:** күп kelimesi geçmemiş olup aynı anlam veren idiş kelimesi görülmüştür. İdiş “kap, çanak” (Ata, 1997: 264); **Çağatay: Abuşka:** күп “küp” (Kaçalın, 2011: 972).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: küp “Sıvı maddeler konulan büyükçe seramik kap” (UTİL, 1994: 695a); küpsen “büyük, iri küp” (UTİL, 1994: 695a); **Lop. Ağ:** küp “delik” (Aliyeva, 2013: 382).

• **Qurut (قوروت)** “kurutulmuş peynir” (BDS, III 3834)

<Tü. kuru-t “bir çeşit kurutulmuş peynir” (ED648a). Geniş bilgi için bkz. (Özyetgin 2004, 149-151).

Tarihî Türk Dili: Uyg: kurut “bir vergi çeşidi” (Radloff, 1926: Usp, 281)

Karahanlı: MK qurut “keş, çökelek; yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri, kurut, kuru yoğurt” (Atalay, 2013: C. I, 357); **KB** qurut “peynir” (Arat, 1979: 293), **KE:** qurut “keş, çökelek” (Ata, 1997: 402); **Çağatay:** qurut “süt kurusu bir tür peynir” (Ünlü, 2013: 673).

Yeni Uygurca ve ağızları: YUyg: qurut “koyun, keçi veya inek sütünü önce mayalayıp sonra kurutarak yapılmış bir çeşit süt ürünü” (UTİL, 1994: 323a).

• **Quyma (قويما)** “kuymak” (BDS, II 2701)

<Tü. kuy- + ma “tereyağı ile hazırlanmış bir tür ekmek, kek” (ED677b).

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK quyma “bir çeşit yağlı ekmek” (Atalay, 2013, 173); **KB-**, **Çağatay:** kuymaq “kuymak” (Ünlü, 2013: 667).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: quymaq “mayalı hamuru yağ ile kızartarak yapılmış bir çeşit yiyecek” (UTİL, 1994: 368);

Yeni Uygurca ve ağızlarında ise quymaq şeklinde kullanılmaktadır. Bu yemek Uygurların yaygın tükettiği ve kutsal günlerde hazırladığı bir çeşit hamur yemeğidir. Uygurların eski dönemlerden kalan bazı örf-adetlerinde, bayramlarda, düğün veya cenaze gibi törenlerde kuymak gibi yemekler yapılır ve gelen misafirlere servis edilir¹⁸⁵.

• **Lagan (لاگان)** “tepsi; leğen” (BDS, II 3360)

< Fa. leken

Tarihî Türk Lehçeleri: Uyg.: -, **Karahanlı: MK** lagun “ölçek gibi oyumuş bir şey olup ayran, süt gibi şeyler içilir. ” (Atalay, 2013: 410); **KB-**, **Çağatay:** legen “leğen, mumluk” (Ünlü, 2013: 696)

¹⁸⁵ Kökalp, Age, s. 606.

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: ligen “yuvarlak tepsi” (UTİL, 1994: 934); Lop. ağ: legen~lēgen “(< Far. legen) kap, çanak” (Aliyeva, 2013: 402).

• **Mantu (مانتو)** “manti” (BDS, III, 3829)

<Çin. Mantui (Giles, 3112).

Tarihî Türk Dili: Çağatay: mantu “< Çin. Mantuy, mantı; kıymalı yufka yemeği” (Ünlü, 2013: 718).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: manta “İçine kıyma konularak bohça biçiminde dürülmüş küçük hamur parçalarıyla yapılan yemek” (UTİL, 1995: 63); **Lop. ağ:** **manto:** “Buharda pişirilen kıymalı, sebzeli, şekerli mantı” (Aliyeva, 2013: 403) **Kaş. Yar. Ağ;** mantu “buharda pişirilen etli küçük hamur parçası, mantı” (Yıldırım, 2014: 185).

Yeni Uygurca ve ağızlarında manta/mantu biçimlerinde kullanılan bu kelime köken olarak Çince'dir. Türkiye Türkçesinde mantı şeklinde geçer. Hasan Eren sözlüğünde mantı kelimesini içine kıyma konularak bohça biçiminde dürülmüş küçük hamur parçalarıyla yapılan yoğurtlu yemek şeklinde verir ve ağızlarda mantı yerine Tatar böreği adının geçtiğini belirtir¹⁸⁶.

Türk boylarının yedikleri mantılar Çin mantısından farklı olarak Orta Asya ve Kafkasya'da ortaya çıkmıştır. Bu geniş coğrafyada yaygın olarak tüketilen mantı aslında kültürel açıdan bir ortak miras sayılmaktadır. Türkiye'deki mantı genel olarak içi dolgulu hamur parçasını gösterir, ancak farklı şekilleri ve farklı isimlerinin de olduğu bilinir. Uygurlarda ise mantı kelimesi manta olarak bilinir ve bu buharda pişirilen yemeklerin genel ismi olarak da kullanılır. Şekil açısından da Türk mantılarından farklıdır. Uygurlar yemek kültüründeki mantı biraz büyük yapılı ve içine bol kıyma konulur. Bunun dışında mevsime ve beğeniye göre mantının içine kıymadan başka mevsiminde kabak gibi sebzeler de kullanılır¹⁸⁷.

• **Nan (نان)** “ekmek” (BDS, Cilt. III, s. 3816)

<Fa. nān (Steingass, 456b)

¹⁸⁶ Eren, *Age*, s.288

¹⁸⁷ Kökalp, *Age*, 247

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: DLT: -, fakat krş. etmek/étmek (yenecek ekmek) (DLT, 102, 166), **KB-**, **KE** nân “ekmek” (Ata, 1997: 460) **Çağatay:** nan “<Fa. ekmek” (Ünlü, 2013: 824).

Yeni Uygurca ve ağızları: YUyg: nan “hamurdan yapılan, tandır, ocak, tencere, fırın gibi şeylerin içine konularak pişirilen yiyecek” (UTİL, 1995: 352).

Nan (ekmek), Orta Türkçe döneminde Farsçadan girmiş alıntı bir kelimedir. Eski Türkçede nan kelimesi değil, etmek/étmek/ötmek gibi kelimeler kullanılmıştır. Uygurlar nan kelimesi 13. yüzyıldan başlayıp Uygur diline girmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır¹⁸⁸.

• **Oçak (اوجاق)** “ocak” (BDS, Cilt. II, s. 3076)

<Tü. oçak (ED22b oçok~oçak “ocak”; TMEN II, 421)

Tarihî Türk Dili: Uyg (Bud): oçok ~ oçak ~ ocok “ocak, fırın” (TT VI 86; TT. VI. 22, 86); **Karahanlı: MK** oçak “ocak” (Atalay, 2013: 64), **KB-**.

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: oçak “üç tarafı birbirine bitişik, ön kısmından ise ağızı açık, üst kısmına tencere konularak ateş yakmak için kullanılan nesne” (UTİL, 1995: 619).

• **Şeker (شکر)** “şeker” (BDS, III 3835)

<Fa. şeker (Steingass, 456b)

Tarihî Türk Dili: Uyg: şeker “şeker” (TTVIII. 96; H. 6, 9); **Karahanlı: MK-, KB** şeker “şeker” (Arat, 1979, 415); **Çağatay:** şeker “şeker, tatlı, hoş” (Ünlü 2013: 610).

Yeni Uygurca ve ağızları: YUyg: şeker “1. şeker kamışı veya kızılıcık şerbetini kaynattıktan sonra oluşan karışım” (UTİL, 1992: 830).

• **Sirke (سرکه)** “sirke” (BDS, III 3803)

< sirke (ED850b; TMEN III, 246)

Tarihî Türk Lehçeleri: Karahanlı: MK sirke “sirke” (Atalay, 2013: 191); **KB-**, **Çağatay:** sirke “sirke” (Ünlü, 2013: 994); serkē “karkılmış üzüm suyu” (Ünlü 2013: 974).

¹⁸⁸ Kökalp, *Age*, s. 26

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: Sirke, “Yeni Uygurcada, üzüm suyunu ekşiterek yapılan güçlü kokulu, tuzsuz sıvıyı gösterir” (UTİL, 1992: 256).

Ekşimiş üzüm suyu anlamı veren bu kelime Orta Türkçede sirke olarak geçer. Bu kelime Farsçada da sirka olarak geçer. Doerfer ilk başta bu kelimenin kökenini açık olarak bilmediğimizi yazmıştır. Ona göre (TMEN III, 246), kültür tarihi açısından İran kökeninden geldiği düşünülebilir. Ancak Türkçede olduğu gibi Farsçada da bu kelimenin etimolojisi yapılamıyor. Bu duruma göre, üçüncü bir dilden geldiği anlaşılıyor. Türkçeye doğrudan doğruya Orta Asya dilinden de geçmiş olabilir. Bazı tartışmalar olsa da son olarak, Orta Farsça veriyi göz önüne alarak sirke kelimesinin Farsça olduğunu açıklamıştır¹⁸⁹.

• **Şorba (شوربا)** “et suyu çorbası” (BDS, III 3766)

<Fa. şurbā/şorpā (Steingass, 456b), (ED 347b; TMEN III 114)

Tarihî Türk Dili: Uyg. UÇİS: şorba “çorba” (Yunusoğlu, 2012: 171)

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: şorpa “et suyu” (UTİL, 807)

Etle veya sebzeyle haşlanan sıcak, sulu içecek anlamındaki Farsçadan gelen sözcük (<Fa. şōrbā, “broth, soup, gruel” (<şōr “salt”, +bā, ābā, a kind of gruel or other species of spoon -meat), ş-> ç- değişimiyle Türkçeye geçmiştir. Türkçedeki çorba Balkan dillerine de geçmiştir. Eski ve orta Türkçede çorbaya bün, mün adı verilirdi. Bu ad çağdaş diyalektlerde mün, min olarak saklanmıştır (Eren: NyK 51: 568-569, Räsänen: v 338b, Clauson ED 347b)¹⁹⁰.

Uygurlardaki şorpa Türkçe çorbadan farklıdır. Uygurlarda bir çeşit et yemeği olan şorpa genelde etli, sebzeli olur. Uygurların yemek kültüründe şorpa günlük ev yemeği olarak değil çoğu zamanda bayram yemeği, misafir yemeği olarak servis edilir.

• **Süt (سوت)** “süt” (BDS, III 3813)

< süt “süt” (ED798b).

Tarihî Türk Dili: Xuan Zang: süt “milk” (Barat, 2000: 410); **MK** süt “süt” (Atalay, 2013: C. I, 157); **KB** süt “süt” (Arat, 1979: 412) **KE:** süt “süt” (Ata, 1997: 578); **Çağatay:** süt “süt” (Ünlü, 2013: 1019);

¹⁸⁹ Eren, *Age*, s.370

¹⁹⁰ Eren, *Age*, s.98

Yeni Uygurca ve ağızları: YUyg: süt “Kadınların veya memeli dişi hayvanların memelerinden gelen beyaz sıvı.” (UTİL, 1992: cilt 3, 628).

- **Süzgüç (سوزگوج)** “süzgeç” (BDS, II 3049)

<Tü. Süz- +güç (ED862a)

Tarihî Türk Dili: Uyg (Bud): süzkü “süzgü, süzgeç” (TTVIII, 98); **Karahanlı: -,** **Çağatay:** süzgüç “kepçe, kevgir” (Ünlü, 2013: 1019).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: süzgüç “süzgeç” (Necip, 2013: 157’a); **Kaş. Yar. Ağ:** süzgeç “süzgeç” (Yıldırım, 2014: 233).

- **Tağar (تاغار)** “çuval, torba” (BDS, II 3022)

< tagar (ED 471b; TMEN II, 905).

Tarihî Türk Dili: Uyg: Uyg (siv): tağar “çuval (Yamada, 1993: Lo18-4; Zieme, 1975: E1-86) **Karahanlı: DLT:** tağar “çuval, dağarcık, içerisine buğday ve başka şeyler konan nesne, harar” (Atalay, 2013: 561); **KB** tağar “çul” (Arat, 1979: 418); **KE:** tağar “çul” (Ata, 1997: 588); **Çağatay: Seng:** tağar “1. çömlek veya büyük kâse. 2. ölçü. 3. asker erzağı 4. bir çeşit uzun çuval” (Senglah, 157r, 19); **Abuşka:** tağar “<Fa. dağar” (Kaçalın, 2011: 1003); **ŞSL:** tağar “kap, zarf, kese” (ŞSul, Hic. 1298: 101).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: tağar “buğday ve benzeri şeyleri koymak için kullanılan, pamuk, yün, kendir iplerinden ya da suni iplerden dokunan nesne” (UTİL, 57, 1991); **Hot. Diy:** tağar “çuval” (Osmanof, 2004: 299); **Lop. ağ:** tağaa(r)/ tağar /tağay “çuval” (Aliyeva, 2013: 442); **Kaş. Yar. ağ:** tağar “torba, çuval” (Shaw, 2014: 243); **Kum. Şiv:** tağar “tavar” (Ekip, 1997: 145).

- **Talkan (تالكان)** “kavrulmuş un, kavut” (BDS, III 3815)

<Tü. talka-n “ezilmiş, kavrulmuş tahıl vb.; un ” (ED496b; TMEN IV, 928);

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: MK talkan talkan “kavut, kavrulmuş, döğülmüş arpa” (Atalay, 2013, 190); **KB-, Çağatay:** talqan “kavrulmuş un” (Yunusoğlu, 2012: 172); talkan “öğütme buğday (Ünlü, 2013: 1072), krş. talğan “un” (Ünlü, 2013: 1070).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: talkan “tencerede kavrulmuş tahılların unu” (UTİL, cilt 2, 78).

- **Tehsi (تخپی)** “tabak” (BDS, III 3420)

< Çin. tieh tzu “tepsi” (Giles, 11, 123;12, 317); Pulleybank: Mid. Chin: depts. (ED445b; TMEN I 123)

Tarihî Türk Dili: Uyg (Man): tevsî “tabak” (M I, 36, 20); **Karahanlı: MK** tewsi “tepsi; sofrâ” (Atalay, 2013: 610); **Çağatay: ŞSL:** tebsî “sini” (ŞSül, Hic. 1298: 107); **UÇİS:** täpsi “tepsi; tahta tabak” (Yunusoğlu, 2012: 173, P428).

• **Teñne (تكنه)** “tekne, yalak, leğen” (BDS, Cilt. III, s. 3423)

< teñle ~ teñne” (ED 484a).

Tarihî Türk Lehçeleri: Karahanlı: DLT: tekne/teñne “tekne” (Atalay, 2013: 434); **KB-, Çağatay:** tekne "uzunca yapılan kap, ağaçtan yapılan karavana (Ünlü, 2013: 1103).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: teñne “Genelde hamur yoğurmak için kullanılan, tahtadan oyularak yapılmış leğen.” (UTİL, 1991: 178). **Kelpin ağzı:** teñle olarak kullanılır¹⁹¹.

• **Tuñum (توخوم)** “yumurta” (BDS, III 4311)

Tarihî Türk Dili: -

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: tuñum “1. Dişi kuşlar ve bazı hayvanların üremesi için kullanılan kendi yumurtası. 2. genelde insanların yedikleri yumurta, tavuk veya ördek yumurtası vb. 3. Bir dişinin vücudunda oluşan, yumurtlama ve döllenmeden sonra aynı türden bir canlı oluşturan hücre 4. nesil, evlat (UTİL, 1991: 314).

• **Tuz (توز)** “tuz” (BDS, III 3802)

< Tü. tuz “tuz” (ED571a).

Tarihî Türk Dili: Uyg: - , Karahanlı: MK tuz“tuz” (Atalay, 2013: 359); **KB** tuz “tuz” (Arat, 1979: 476) **Çağatay: UÇİD:** tuz “tuz” (Yunusoğlu, 2012: 143); tuz “tuz” (Ünlü, 2013: 1168).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: tuz “tuz” (UTİL, 1991: 334).

• **Üğre (وگره)** “erişte yemeği” (BDS, Cilt. III, s. 3767)

¹⁹¹ Bu bilgi Kelpin ilçesinde doğup büyüyen eşim Ayşemgül tarafından verilmiştir.

< Tü. ügre “makarna, makarna içeren et suyu, erişte yemeği” (ED 112b; TMEN II 611).

Tarihî Türk Dili: MK ügre “hamuru serçe dili gibi iğri kesilen bir çeşit erişte” (Atalay, 2013: 173); **Çağatay:** ügre “erişte yemeği” (Ünlü, 2013: 1195).

Yeni Uygurca ve ağızları: YUyg: ügre “1. hamuru ince yayararak kesilmiş erişte, 2. ince hamuru kesmek suretiyle yapılmış erişte yemeği” (UTİL, 1995: 890).

Ügre, Uygur yemek kültüründe en çok bilinen ve yaygın tüketilen bir yemektir. Uygurların yemeklerinden sulu yemek türü olan ügre, hem günlük ev yemeği hem de misafir yemeği olarak bilinir. Bu yemek, su içine et parçaları ve kemikleri konularak kaynatılır. Et suyu hazır olunca içine ufak ufak doğranmış soğan, domates, ıspanak gibi sebzelerle beraber makarna/erişte konularak hazırlanır.

• **Un (ؤن)** “un” (BDS, III 3767)

< un “un” (ED166b)

Tarihî Türk Lehçeleri: Karahanlı: MK un “un” (Atalay, 2013: 436); **KB-, KE:** un “un” (Ata, 1997: 669); **Çağatay:** un “un; buğday unu” (Ünlü, 2013: 1185).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: un “tahılları değirmende öğütülmesinden oluşan toz madde” (UTİL, 1995: 762); **Kum. şiv:** uç un “beyaz, en kaliteli un” (Gopuri, 1986: 260).

• **Yağ (غاي)** “yağ” (BDS, Cilt. III, s. 3756)

< Tü. yag (ED895a)

Tarihî Türk Dili: Uyg (Bud): yağ “yağ” (279 TT. VII. 33, 17; TT XXXVII (3) 1101). **Karahanlı: MK** yağ “yağ” (Atalay, 2013: 426); **KB** yağ “yağ” (Arat, 1979: 512) **KE:** yağ “yağ” (Ata, 1997: 694); **UÇİD:** yağ “yağ” (Yunusoğlu, 2012: 177); **Çağatayca:** yağ “yağ” (Ünlü, 2013: 1218).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: Yağ “hayvanların vücudunda, bitkilerin yumurtalarında veya taneciklerinde olan madde. Katı, yumuşak veya sıvı halinde görülür.” (UTİL, 1998: 459);

• **Yarğuçaq (يارغوجاق)** “el değirmeni” (BDS, II 2943)

Tarihî Türk Dili: Uyg: -; **Karahanlı: MK-, Çağatayca:** yarğuçaq ~yarğunçak “el değirmeni” (Ünlü, 2013: 1233).

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: yargunçak “buğday, mısır gibi tahılları ezmek için kullanılan taştan yapılmış alet” (UTİL, 1998: 436); **Kaş. Yar. Ağ:** yargunçak “el değirmeni (yalnızca tütünü enfiye haline getirmede ya da tahılı sığırın yemesi için yarıp parçalamada kullanılır. Tahılı un haline getirmek için kullanılmaz.)” (Yıldırım, 2014: 304); **Ku. Şiv:** leñze. “< Çin. El değirmeni” (Komisyon, 1997: 202).

Ev tipi değirmen veya el değirmeni olarak bilinen yargunçak, genelleded buğday, mısır gibi tahılları ezmek için kullanılır. Günümüzde çok kullanılmayan bu alet sadece bazı köylerde insanlar baharatlar için kullanılmaktadır.

● **Yarma (يارما)** “baklagilleri ezerek yapılmış yemek” (BDS, III 3956)

<Tü. yar+ma “öğütülerek çekilmiş buğday” (ED969a).

Tarihî Türk Dili: Karahanlı: DLT: -, bkz. yarmaş “iri öğüdülmüş bulgur ve buna benzer şeyler” (Atalay, 2013: 40); **KB-, Çağatay: -.**

Yeni Uygurca ve Ağızları: YUyg: yarma, 1. yarılan, parçalanan 2. değirmende veya el değirmeniyle parçalanmış buğday veya mısır parçaları, parçalanmış un” (UTİL, 1998: 438).

5. SONUÇ

Tez çalışmamızda Uygurcanın 18. yüzyıldaki sözvarlığı ile ilgili zengin bilgiler sunan, Çin'in Qing hanedanı döneminde yürütülen sözlükçülük faaliyetleri kapsamında hazırlanmış Çince adı 御制五体清文鉴 (Yu-zhi Wu-ti Qing Wen-Jian) şeklinde geçen Türkçesi “Han tarafından Yazılan Beş Dilli Mançuca Sözlük” incelenmiştir. Eser literatürde kısaca Beş Dilli Sözlük olarak bilinir. Türkiye Türkoloji çevresinde yeterince bilinmeyen ve üzerinde çalışılma yapılmamış bu sözlük üzerine tez çalışmamızda ayrıntılı bir tanıtım yapılmış, eser üzerinde yapılmış tüm bilimsel çalışmalar verilerek Beş Dilli Sözlük’le ilgili araştırmacıların istifadesine sunulan zengin bir kaynakça oluşturulmuştur. Çalışmamız öncelikle Beş Dilli Sözlük’ün yazıldığı dönemin, siyasi, sosyal ve kültürel durumu değerlendirilmesiyle başlamış, hem Uygurların 18. Yüzyıldaki durumu hem de Çin’de o dönemde hâkim olan Qing (Mançu) hanedanının durumu, Uygurlarla olan ilişkileri detaylı bir şekilde tanıtılmıştır. Özellikle Qing dönemindeki sözlükçülük faaliyetlerine ve yapılan çalışmalara değinilerek Beş Dilli Sözlük’ü oluşturan çevre ve muhtevası tanıtılmıştır.

Tezin İkinci Bölümünde Beş Dilli Sözlük’ün muhtevası, yazılış tarihi, nüshaları, Uygur araştırmaları için önemi ve değeri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş ve sözlük üzerine yapılmış tüm bilimsel çalışmalar yıllarına göre tasnif edilerek (gerektiğinde Çince isimlerinin Türkçeye tercüme edilerek) detaylı bir şekilde verilmiştir. Özellikle bu bölüm Beş Dilli Sözlük için yapılacak çalışmalara zemin hazırlayacak zengin bilgi ve kaynakça içermektedir. Bu bölümde ayrıca Beş Dilli Sözlük’ün İçindekiler kısmı da sözlükte yer alan tüm dil malzemesiyle ilgili kavram alanlarının görülebilmesi için eserin tıpkıbasımında yer alan Uygurca İçindekiler kısmı tercüme edilerek tez çalışmamıza alınmıştır.

Beş Dilli Sözlük’ün Uygurca kısmı hem genel Türkoloji araştırmaları için hem de Uygurcanın 18. yüzyıldaki kullanımı açısından son derece değerli bir dil malzemesi içermektedir.

Beş Dilli Sözlük'te yer alan Uygurca söz varlığı malzemesi ile ilgili fikir vermesi, ayrıca söz konusu malzemenin bugünkü Modern Uygurcada ve ağızlarında ne şekilde korunduğunun ortaya konulabilmesi için ilgili Sözlük malzemesinden bir seçki yapılmış ve tarihî-karşılaştırmalı yöntemle değerlendirilmiştir. Tez çalışmamızın Üçüncü Bölümünde yer alan bu söz varlığı Beş Dilli Sözlük'te yer alan Uygurların yemek ve mutfak kültürüne ait sayısı 600'ü aşkın sözcük varlığı içinden seçilmiş ve Uygurların Beş Dilli Sözlük temelinde yemek kültürü ile ilgili sözcük varlığından küçük bir söz varlığı seçkisi oluşturulmuştur. Bu malzemenin incelenmesi, hem Beş Dilli Sözlük'ün söz varlığı açısından zenginliğini ve değerini ortaya koyarken sözlükteki Uygurca dil malzemesinin bugünkü Modern Uygurca ile olan ilişkisini de yansıtmış, ayrıca Uygurların yemek kültürünün detaylarını vermiştir. Tez çalışmamızda incelediğimiz 50'yi aşkın kelimenin bugünkü Modern Uygurcada aynı anlam ve kullanımda yaşadığı tespit edilmiştir. Yapılan kelime incelemelerinde Uygurların mutfak ve yemek kültürüyle ilgili Türkçe kelimeler yanında birçok terimin kökeninin Arapça ve Farsça olduğu görülmüş, bir kısım terimlerin Çince'den geçtiği, bir kısmının da kökeninin tam tespit edilemediği görülmüştür. Yine incelememizde seçtiğimiz kelimelerin iki asra yakın tarihî süreç içinde çok fazla değişikliğe uğramadığı, çoğunluğunun Uygurların temel söz varlığında, yemek kültüründe yerini koruduğu görülmüştür.

Çalışmamızda, inceleme konusu olan kelimelerin zaman zaman sadece belli bir bölgede kullanılan ve Uygurların diğer bölümü tarafından kullanılmayan kelimeler olduğu da tespit edilmiştir. Bu durum, Beş Dilli Sözlük'ün Uygurca kısmının hazırlanmasına katılan çevirmenlerin sadece Kumul Uygurları arasından seçilmiş olmasıyla ilgilidir. Öte yandan, Beş Dilli Sözlük'te yer alan Uygurca kelimelerin ses ve biçim özelliklerine bakıldığında, konuşma dilinin bazı özelliklerinin yazı diline de yansıdığı görülmüştür.

Tez çalışmamızda sınırlı bir dil malzemesi üzerine yaptığımız incelemeleri Beş Dilli Sözlük'ün dil açısından zenginliğini ve değerini ortaya koyarken bir çok alanda daha derin araştırmaların yapılmasının gerekliliğini göstermiştir. Tez çalışmamızın hakkında çok az şeyin bilindiği Beş Dilli Sözlük'le ilgili içerdiği zengin kaynakça ile bu alanda çalışacak araştırmacılar için de katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- Abdullah, Arslan vd. **Yeni Uygur Dili**. Urumçi: Xinjiang Eğitim Yayınevi, 2004.
- Aliyeva, Minara. **Lobnor Ağzı**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Almas, Turgun. **Uygurlar**. 2. bs çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Arat, Reşid Rahmeti. **Kutadgu Bilig**. 2. bs, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979.
- Ata, Aysu. **Kıyasü'l Enbiya**. c.2, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Atalay, Besim. **Divanü Lügati't -Türk**. c.3. 5. bs. Ankara: TDK yayınları, 2006.
- Ayazlı, Özlem. **Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Barat, Bahar. **The Uygur-Turkic Biography of the Seventh- Century Chinese Buddhist Pilgrim XUAN ZANG**. İndiana University, USA, 2000.
- Clauson, Sır Gerard. **An Etymological Dictionary Of Pre -Thirteenth- Century Turkish**. London: Oxford University Press, 1972.
- Dai, Keliang. “清朝满语文及其历史影响研究, Qingchao Manyuwen Jiqi Lishi Yingxiang Yanjiu Qing Dönemi Mançuca ve Onun Etkisi Üzerine Araştırma” Doktora Tezi, Dongbei Shifan Üniversitesi, 2013
- Danışmend, İsmail Hami. **Ali Suavi'nin Türkçülüğü**. İstanbul: Vakıf Matbaası, 1942.
- Doerfer, Gerhard. **Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen**, Almanya: Wiesbaden, 1965.
- Dolpine, Roger. **The History and Culture of Food and Drink in Asia: The Middle East and South Asia**, Cambridge: The Cambridge World History of Food, Cambridge University, 2000.

- Eberhard, Wolfram. **Çin Tarihi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Eckmann, Janos. **Çağatayca El Kitabı**, çev. Günay Karaağaç, İstanbul: Kesit Yayınları, 2013.
- Emet, Erkin. **Doğu Türkistan Uygur Ağzları**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008
- Eren, Hasan. **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.
- Denison Ross. **A Polyglot List of Birds in Turki, Manchu and Chienese** (Notes and Indices), Memoirs of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 2, No. 9, Calcutta, 1909.
- Guo, Mengxiu. **满文文献概论 - Manwen Wenxian Gailun, Mançuca Metinler Hakkında Genel Bilgi**. Pekin: Milletler Yayınevi, 2004.
- Gong, Zhu, Zhunzi. **最后的游牧帝国-准噶尔部的兴亡 - Zuihou de Youmu Diguo-Zhunga'erbu de Xingwang, Son Göçebe İmparatorluk- Cungarların Çöküşü**, Huhhot: İç Moğolistan Halk Yayınevi, 2005.
- Ğupuri, Ğulam. **Uygur Şiveleri Sözlüğü**, Pekin: Milletler Neşriyatı, 1986.
- Hebibullah, Abdurehim. **Uygur Etnografyası**, Urumçi: XinJiang Halk Yayınevi, 2000.
- Heyit, Baymirza. **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**. İstanbul: Otağ Yayınevi, 1975.
- Hizmetli, Sabri. **Türkler**, c.8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- İzgi, Özkan. **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Jiang Qiao. **Kangxi Han Tarafından Düzenlenen Beş Dilli Mançuca Sözlük Üzerine Araştırmalar**, Pekin: Yenşen Neşriyatı, 2001.
- Karaağaç, Günay. **Türkçe Verintiler Sözlüğü**, Ankara: TDK Yayınları, 2008
- Kaşgarlı Mahmut. **Divanü Lugat-it Türk**. c.2, çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumları Yayınları, 2013.
- Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lugat-it Türk**, c.3, YUyg. çev. Mirsultan Osmanov ve diğ. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 1983.

- Komisyon, 五体清文鉴-**Wuti Qingwenian**,**Beş Dilli Mançuçe Sözlük, I-III**. Pekin: Milletler Yayınevi 1957.
- Komisyon, **Hazırqi Zaman Uyghur Tilining Kumul Şivesi**. Urumçi: Xinjiang Fen Teknoloji ve Sağlık Neşriyatı, 1997.
- Koragan, Mirza Muhammed Heyder. **Tarih-i Raşidi**. Urumçi: Xinjiang Halk Yayınevi, 2007.
- Kökalp, Veli Kerem, **Uygur Yemek Ansiklopedisi**. Urumçi: Xinjiang Halk Sağlık Yayınları, 2007.
- Közleme, Olgun, “**Türk Mutfak Kültürü ve Din**”. Doktora tezi: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- Le coq, Albert von. **Xinjiang’in Yeraltı Zenginlikleri**, YUyg. çev. Muhammed Eli, Mahmut Veli, Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 2003.
- Liu, Jingguo. 翻译通论 -**Fanyi Tonglun, Tercüme Teorisi**, Pekin: Yabancı Dil Eğitimi ve Araştırmaları Yayınevi, 2011.
- Liu Zhengyan, Wei Liangfa. 西域和卓家族研究-**Xiyu Hezhuo Jiazu Yanjiu, Batı Bölgesindeki Hoca Ailesi Üzerine Araştırmalar**, Beijing: Çin Sosyal Bilimler Yayınları, 1998.
- Liu, Zhixiao. 维吾尔族历史 c.1.- **Weiwuerzu Lishi, Uygur Tarihi**, Pekin: Milletler Yayınevi, 1985.
- Ma Dazheng, 蒙古史纲-**Menggu Shigang, Moğolların Tarihi**, Urumçi: Xinjiang Halk Yayınevi, 2006.
- Ma, Zuyi. 中国翻译简史 - **Zhongguo Fanyi Jianshi, Çin’de Tercüme Tarihi**. Pekin: Çin Yabancı Diller Yayınevi, 1998.
- Maillard, Monique. 古代高昌王国物质文明史-**Gudai Gaochang Wangguo Wuzhi Wenmingshi, Eski Kao-ch’ang Hükümdarlığı Uygarlık Tarihi**, Çince’ye çev. Geng Sheng, Pekin: Zhonghua Yayınevi, 1995.
- Metniyaz, Razik , Wei Hanma, 西域翻译史 - **Xiyu Fanyishi, Batı Bölgeleri Tercüme Tarihi**. Urumçi: Xinjiang Üniversitesi Yayınları, 1994

- Necip, Emir Necipoviç, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**. 3.bs, çev. İklil Kurban, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Osmanov, Mirsultan. **Hazırqi Zaman Uyghur Tilining Hoten Diyalekti**, Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 2004.
- Oqya, Memettursun Zunun. **Kutadghu Bilik İndeksi**, Uyghur Tili Tetqiqati, London: 2012.
- Özbay, Betül. **Huastuanift, Maniheist Uygurların Tövbe Duası**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015
- Özyetgin, A. Melek. **Yü Chih Wu Ti Ching Wen Chien: Ch'ing Sülalesi Dönemine Ait Bir Sözlük**, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumları, Ankara, (2002): 192-202.
- Özyetgin, A. Melek, **Eski Türk Vergi Terimleri**. Ankara: Köksav Yayınları, 2004.
- Rahman, Anwar. **Sinicization Beyond the Great Wall: China's Xingiang Uighur Autonomous Region**. London: Matador, 2005.
- Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî. **Camiul't-Tevarih**, Urumçi: Soda Yayınevi, 1983.
- Rozi, Turnisa, Yasheng Tuerxun. **Yurt Dışındaki Dil Araştırmaları ve Uygur Dili İncelemeleri**. Urumçi: Xinjiang Halk Yayınevi, 2003.
- Rozi, Yalkun. **Sabit Damollam Kim**. Urumçi: Xinjiang Tarih Kültür Araştırmaları Yayınları, 2011.
- Saray, Mehmet. **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Sayrami, Molla Musa. **Tarih-i Hemidiye**. Urumçi: Milletler Yayınevi, 1996.
- _____. **Tarih-i Emiye**, (Hazırlayan:Muhemmed Zunun), Urumçi: Xinjiang Halk Yayınevi, 1988.
- Shaw, Robert Barkley, **Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü**, çev. Fikret Yıldırım, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.

- Shi, Shuqin, 《五体清文鉴》察合台文词条研 - **Wuti Qingwenjian Chahetaiwen Citiao Yanjiu**, Beş Dilli Sözlükteki Çağatayca Kelimelerin İncelenmesi, Xinjiang Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Yüksek Lisans Tezi, 2005b.
- Steingass, F. **A Comprehensive Persian-English Dictionary**, Librarie du Liban Publishers, Beyrut: 1998.
- Su Beihai, Huang Jianhua, 哈密、吐鲁番维吾尔王历史 - **Hami, Tulufan Weiwerwang Lishi. Turpan ve Kumul Uygur Hanlarının Tarihi**, çev. Kurban Turan, Erkin Erşidin. Urumçi: Xinjiang Halk Yayınevi, 2001.
- Şirin, Hatice. **Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Teklimakani, Abdureup Polat. **Çağatay Uyghur Tili Haqqide Mupessel Bayan**, Pekin: Milletler Neşriyatı, 2004.
- Tekin, Talat. **İrk Bitig**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Türkiye Diyanet Vakfı. **Kaşgar**. İslam Ansiklopedisi, c.12, İstanbul: 1988, 409
_____. **Çağatay Hanlığı**, İslâm Ansiklopedisi, c.8, Ankara: (1993): 177-178
- Uygur Tarihi Gurubu. **Uygurların Kısa Tarihi**. Urumçi: 1989.
- Ünlü, Suat. **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**. Konya: Eğitim Yayınevi, 2013.
- Wang, Yuanxin. **Çin'deki Türk Dialektleri Araştırma Tarihi**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Wei, Liangfan. **Yarkent Hanlığının Tarihi Hakkında Genel Bilgi**. Urumçi: Xinjiang Halk Yayınevi, 1999.
- Wei, Liang Fa. **Hocalar Ailesi Üzerine**, çev. Kurban Turan. Pekin: Milletler Neşriyatı, 2006.
- Yakup, Abliz ve diğ. **Hazirqi Zaman Uygur Tilining İzahliq Luğiti**. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 1999.
- Yılmaz, Mehmet Fatih. “Anlambilimsel Bağlamıyla Divanü Lügati't Türk'te Mutfak Kültürü”. Yüksek Lisans Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2006.

Yunusoğlu, Mağfiret Kemal. **Uygurca-Çince İdiğut Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.

Xu, Yuqi. **新疆三区革命史 - Xinjiang Sanqu Gemingshi, Xinjiang Üç Vilayet Devrimi Tarihi**, çev. Mehmet Savur, Pekin: Milletler Yayınevi, 2000.

Zhang, Qi. **莎车古城历史文化名城的保护与传承 - Shache Gucheng Lishi Wenhua Mingcheng de Baohu yu Chuancheng, Yarkent Eski Şehrinin Kültürel Eserlerin Korunması ve Yaşatılması Hakkında**. Shang hai: Dong Fang Yayınları, 2016.

Makaleler:

Abdukeyyum, Mijit. “Uygurlarda Balıkçılık Sektörü” **Miras Dergisi**, İli, S.6 (2009): 10-15

Acar, Serkan. “Kazan Adının Kökeni”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.26 (2010): 27-33

Acar, Volkan. “Türk Halk Hekimliğinde Ocak Çeşitleri”, **Lokman Hekim Dergisi**, S.7 (2017): 54-72

Adun, Huaduotai. “西部开发中藏语文的发展变化及历史使命 - Xibu Kaifa zhong Zangyuwen de Fazhan Bianhua ji Lishi Shiming, Batı Bölgesi Gelişmesinde Tibet Dili ve Onun Tarihî Misyonu”, **Chaidamu Gelişmesi Araştırmaları Dergisi**, S.6 (2001): 72-74

Aixin Jueluo, Yingsheng, “满语和汉语的互相影响 - Manyu he Hanyu de Huxiang Yingxiang, Mançuca ve Çince Arasındaki Etkileşim”, **Manchu Studies**, S.1 (1987): 66-72

Akkoyunlu, Ziya. “Tuz”, **Motif Akademisi Halk Bilim Dergisi**, Ankara, c.3. S.5 (2010): 194-198

Aninom, “Bir Parça Önemli Kültür Mirası- Beş Dilli Mançuca Sözlük”. **Çin Milletleri Dergisi**, S.1 (1957): 32-33

Avcı, Sedat. “Ekonomik Coğrafya Açısından Önemli Bir Maden: Tuz”, **Coğrafya Dergisi**, S.11 (2003): 21-45

- Chang Shan. “Beş Dilli Sözlük’teki Mançuca Kelimelerin Özellikleri”, **Manchu Studies Dergisi**, S.1 (2010): 25-28
- _____. “满语中蒙古语借词的特点分析-Manyu Zhong Mengguyu Jieci de Tedian Fenshi, Mançuca’daki Moğolca Alıntı Kelimelerin Özelliği Üzerine” , **Manchu Studies Dergisi**, S.1 (2015): 112-122
- Chun Hua. “御制五体清文鉴 编者及编纂年代考-Yuzhi Wuti Qingwenjian Bianzhe ji Bianzuan Niandai Kao, Beş Dilli Sözlüğün Yazarları ve Yazılma Tarihi”, **Manchu Studies**, S.1 (2014): 27-32
- Çetin, Engin. “Divanü Lügati’t-Türk’teki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri”. **Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c.14. S.2 (2005): 185-200
- Davut, Rahile. “维吾尔族麻扎朝拜与伊斯兰教- Weiwuerzu Mazha Chaobai yu Yisilanjiao. Uygurlarda Mezar Ziyareti ve İslam Dini”, **Dünya Dinleri Araştırmaları Dergisi**, Pekin, s.2 (2002): 38-47
- Dawa Cairang. “藏族翻译史概述- Zangzu Fanyishi Gaishu, Tibetlerin Tercüme Tarihi Hakkında”. **Milletler Tercümesi Dergisi**, S.1 (2012): 22-30
- Demirdağ, Yelda. “1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S.3 (2014): 229-245
- Dong, Keli. “论锡伯族继承和使用满语满文的社会历史背景-Lun Xibo zu Jicheng he Manyu Manwen de Shehui Lishi Beijing. Xibo Milletinin Mirasları ve Mançuca’nın Kullanım Tarihi Arka Planı Hakkında”, **Batı Bölgesi Araştırmaları Dergisi**, Urumçi, S.4 (2002): 94-99
- Dong, Suning. “浅谈清代的哈密王- Qiantan Qingdai de Hamiwang. Qing Sülalesi Dönemindeki Kumul Hanları”. **Çin Sınırları Tarihi ve Coğrafyası Dergisi**, Pekin, S.4 (1990): 24-28
- Gao, Wa. “五体清文鉴及其所收蒙古文词条-Wuti Qingwenjian Jiqi Suoshou Mengguwen Citiao. Beş Dilli Sözlük ve Sözlükteki Moğolca Kelimeler”, **İç Moğolistan Üniversitesi Proje Raporu** (2013): 89-97

- Gömeç, S. “Doğu Türkistan’da Yakub Han Dönemi ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, c.9.S.9 (1998):
149-153
- Güner, Galip. “Eski Türkçe Bir Etimoloji Denemesi: Ayak ‘kase, kadeh”,
Uluslararası TEKE Dergisi, S. 7/2 (2018): 650-662
- Huang, Shiyuan. “哈密回王传奇- Hami Huiwang Chuanqi, Kumul Müslüman Wang
Efsaneleri”, **Milletler Mirasları Dergisi**, S.4 (2013): 115-120
- Ji, Yonghai. “论清代国语骑射教育 - Lun Qingdai Guoyu Qishe Jiaoyu, Qing
Sülalesinin Devlet Dili, Atçılık ve Okçuluk Eğitimi Hakkında” **Manchu
Studies**, S.1 (2011): 74-82
- Jin, Bingzhe. “五体清文鉴及其价值-Wuti Qingwenjian Jiqi Jiazhi, Beş Dilli Sözlük
ve Onun Değeri”, YUyg. çev: Tayircan Muhammed, **Xinjiang Sosyal Bilimler
Araştırmaları Dergisi**, S.3 (1987): 99-104
- Jin, Bingzhe. “Beş Dilli Sözlük ve Onun Değeri”, **Sözlük Araştırmaları Dergisi**, S.
5 (1986): 99-104
- Jin, Bingzhe. “Moğolca, Eski Türkçe ve Mançuca – Tunguzca Arasındaki Ortak
Kelimeler Üzerine Araştırmalar”, **Milletler Edebiyatı Dergisi**, S.4 (1990): 34-
41
- Kobya, Elif Şebnem. “Kutadgu Bilig’te Yiyecek ve İçecek Adları”, **Turkish Studies**,
Ankara, Volume 8, (2013): 823-833
- Kurban, Nur Ahmet. “Uygur Türklerinin Dinî Kültürü ve İslam Medeniyetine
Katkıları”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, (2017): 267-
281
- Li, Xing. “叶尔羌汗国时期和卓势力崛起后苏非神秘主义盛行原因分析 -
Ye’erqiang Hanguo Shiqi Hezhuo Shili Jueqihou Sufei Shenmi Zhuyi
Shengxing Yuanyin Fenxi, Yarkent Hanedanlığı Döneminde Hocaların
Güçlenmesinin Ardından Sufizmin Yaygınlaşmasının Sebepleri Üzerinde
Tahlil” **Yeni Batı Bölgesi Dergisi**, Urumçi, S. 9 (2012): 34-38

- Li, Xiongfei, “御制增订清文鉴》刻本初探- Yuzhi Zengding Qingwenjian Keben Chutan, Han Tarafından Güncellenerek Düzenlenmiş Mançuca Sözlük Üzerine Bazı Keşifler”, **Manchu Studies**, Pekin, (2013): 37-43
- Liu, Zhengyan. “西域伊斯兰教派和卓势力的膨胀与叶尔羌汗国的衰落- Xiyu Yisilan Jiaopai Hezhuo Shili de Pengzhang yu Yeerqiang Hanguo de Shuailuo, Batı Bölgesinde İslam Mezhebindeki Hocaların Güçlenmesi ve Yarkent Hanedanlığının Çöküşü”, **Xibei Tarih ve Coğrafya Dergisi**, Lanzhou, S.4 (1996): 25-30
- Liu, Zhengyan. “准噶尔汗国末年和卓家族的活动与西域形势的演变- Zhungaer Hanguo M-nian he Zhuojiazuo de Huodong yu Xiyu Xingshi de Yanbian, Cungar Hanlığının Son Dönemi ve Hocalar Ailesinin Hareketleri ile Batı Bölgesinin Durumu” **Milletler Araştırmaları Dergisi**, Pekin, S.5 (1996): 53-63
- Ma, Dazheng, Cai Jiayi. “论准噶尔贵族对南疆的统治- Lun Zhunga'er Guizu dui Nanjiang de Tongzhi. Cungarların Xinjiang'ın Güney Bölgesindeki Hâkimiyeti” **XinJiang Üniversitesi Dergisi**, S.2 (1981): 20-25
- Metniyaz, Razik. “Beş Dilli Sözlükteki Uygurca Kelimelerin Yapısal Analizi”, **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları**, S.5 (2004): 1-5
- Muhammed, Tayircan. “五体清文鉴及其研究述评 - Wuti Qing Wenjian Jiqi Yanjiu Shuping. Beş Dilli Sözlük ve Onun İncelemesi”, **Dil ve Tercüme Dergisi**, S.4 (1988): 41-42
- Niu, Haizhen, Li, Shaoying. “试论乌什起义- Uçturfan Ayaklanması Hakkında”. **Xinjiang Üniversitesi Dergisi**, S.2 (2006): 66-68
- Nur Ahmet, Kadirdin. “Beş Dilli Mançuca Sözlükten Yola Çıkararak Uygurların Yemek Kültürüne Genel Bir Bakış”. **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, S.3 (2011)
- _____. “Beş Dilli Sözlükteki Kuş İsimleri Hakkında”. **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, S.1 (2012): 108-114

- _____. “Beş Dilli Sözlükteki Astronomi ile İlgili Terimler Üzerine”, **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, S.3 (2012b)
- _____. “Beş Dilli Sözlükteki Giyim-Kuşam ile İlgili Kelimeler Üzerine”, **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, S.1 (2013a): 111-116
- _____. “Beş Dilli Sözlükteki Uygur Tıp ile İlgili Kelimeler Hakkında”, **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, S.4 (2013a)
- _____. “Beş Dilli Sözlüğün Uygur Sözlükçülüğündeki Yeri”, **Çift Dil Dergisi**, 2013b.
- Ozgar, Ğeyretcan Abdurehman. “Beş Dilli Sözlükteki Akrabalık Terimleri hakkında Bir Bakış”, **Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları**, S.4 (2010)
- Peng, Shaoyan ve diğer. “察合台汗国的外交与遣使实践初探- Chahetai Hanguo de Waijiao yu Qianshi Shijian Chutan, Çağatay Hanlığının Dış Siyaseti ve Elçi Gönderme Hareketleri Hakkında”, **Batı Bölge Araştırmaları Dergisi**, S.2 (2014): 92-101
- Rahman, Abdukerim, 论叶尔羌汗国时期的维吾尔木卡姆艺术 - Lun Ye'erqiang'guo Shiqi de Weiwuer Mukamu Yishu, Yarkent Hanedanlığı Dönemindeki Uygur Mukam Sanatı“, **Lanzhou, Xi Bei Milletler Üniversitesi Dergisi**, S.5 (2012): 55-59
- Rahimi, Ferhad. “Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S.7 (2018): 69-104
- Rong, Yangyu ve Ma Xiaolei, “清朝新疆的语言文字政策- Qingchao Xinjiang de Yuyan Wenzhi Zhengce. Qing Sülalesinin Xinjiang'da Uyguladığı Dil Politikaları”, **Journal of Yili Normal University**, (Social science edition), S.3 (2014): 42-46
- Say, Dilek, Soltani, Mostafa, Güzeler, Nuray. “Kurutulmuş Yoğurtlar: Kurut ve Kaşık”, **Pamukkale Üni. Mühendislik Bilim Dergisi III**, (2015): 428-432
- Shi Shuqin. 《五体清文鉴》编纂过程及维吾尔文辞条研究概述 -Wuti Qingwenjian Bianzuan Guocheng ji Weiwu'erwen Citiao Yanjiu Gaishu, Beş

- Dilli Sözlüğün Yazılma Süreci ve Uygurca Kelimeler Üzerine Araştırmalar, **Hoten Yüksek Okulu Okul Dergisi**, S.35 (2005a) : 219-225
- Sun, Zhongqiang, “清代翻译政策述论- Qingdai Fanyi Zhengce Gailun, Qing Sülalesinin Tercüme Siyaseti Hakkında”, **Qing-Hai Milletler Araştırmaları Dergisi**, S.2 (2017): 145-147
- Sürücüoğlu, Metin Saip, Özçelik, Ayşe Özfer. “Türk Mutfak ve Beslenme Kültürünün Tarihsel Gelişimi”, **38. İcanas Kongre Bildirisi, 10-15 Eylül 2007**, Ankara: (2008): 1289-1310
- Talas, Mustafa. “Tarihî Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz’e Göre Türk Yemekleri”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.7 (2005): 273-283
- Tekin, Şinasi, “Mani dininin Uygurlar Tarafından Devlet dinî Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıl Dönümü Dolayısı İle Bir Kaç Not (762-1962)”, **Türk Dilleri Araştırmaları Belleten**, Ankara (1962): 1-11
- Tian, Weijiang, “东察合台汗国地域范围及其变迁考释- Dong Chahetai Hanguo Diyu Fan-Wei Jiqi Bianqian Kaoshi, Doğu Çağatay Hanlığının Sınırları ve Sınırlarının Değişimi Hakkında” **Xinjiang Üniversitesi Okul Dergisi**, S.4 (1992): 61-68
- Tömür, Sadık. “Uygurca Yapılmış İlk Karşılaştırmalı Sözlük- Beş Dilli Mançuca Sözlük”, **Dil ve Tercüme Dergisi**, S.4 (1997): 1-5
- Türkeri, Zeynep. “Uygur Halk İnanışları ve Yasak - Örtmece”, **Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi**, c.3. S.2 (2019): 309-319
- Üstün, Çağatay. “Eski Bir Türk İçeceği: Kıymız” **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, XXVI, Niğde, (2009): 247-255
- Uzunkaya, Uğur. “Uygur Sivil Belgelerinden Hareketle Uygurlarda Yerleşik Yaşam ve Bununla ilgili Söz Varlığına Dair”, **Türkbilig Dergisi**, S.27 (2014): 41-58
- Wei, Liang Zhi. “叶尔羌汗国疆域考释 - Ye'erqiang Hanguo Jiangyu Kaoshi, Yarkent Hanlığının Sınırları Hakkında”, **Batı Araştırmaları Dergisi**, Urumçi, S.1 (1991): 51-55

- _____. “叶尔羌汗国的创建和巩固 - Ye'erqiang Hanguo de Chuangjian he Gonggu. Yarkent Devletinin Kurulması ve Güçlenmesi”, **Xinjiang Üniversitesi Dergisi**, S.3 (1991): 45-55
- _____. “叶尔羌汗国的发展和昌盛 - Ye'erqiang Hanguo de Fazhan he Changsheng. Yarkent Hanlığının Gelişmesi ve Güçlenmesi” **Xinjiang Üniversitesi Dergisi**, Urumçi, S.4 (1991): 24-28
- _____. “叶尔羌汗国的体制和官制 - Ye'erqiang Hanguo de Tizhi he Guanzhi. Yarkent Hanlığının Devlet Kurumları ve Sistemi”, **Millet Araştırmaları Dergisi**, S.2 (1992): 54-60
- _____. “叶尔羌汗国社会经济概述 -Ye'erqiang Hanguo Shehui Jingji Gaishu. Yarkent Hanlığının Sosyo-Ekonomisi”, **Batı Araştırmaları Dergisi**, Urumçi, S.1 (1992): 76-81
- Zeyidi, Mehmud. “Beş Dilli Sözlük- Uygur Dil Tarihindeki Önemli Kaynak”, **Dil ve Tercüme Dergisi**, S.2 (1991): 8-10
- Zhang, Yuyang. “清朝前期对新疆地区的治理措施及其特点- Qingchao Qianqi dui Xinjiang Diqu de Zhili Cuoshi jiqi Tedian, Qing Sülalesinin İlk Dönemlerde Uygur Bölgesinin Kontrolündeki Tedbirleri ve Bu Tedbirlerin Özelliği”, **Changjiang Serisi Dergisi**, Wuhan, S.10 (2019): 65-70
- Zhao, Bingxue. “噶尔丹死亡考- Ga'erdan Siwang Kao, Galdan'ın Ölümü Üzerine”, **Tarihî Arşivler**, S.2 (2012) s. 11-20
- Zhou, Wenpan. “苏非主义初入新疆述略- Sufei Zhuyi Churu Xinjiang Shulue, Sufizmin Xinjiang Bölgesine İlk Tanıtılması Üzerine Görüşler”, **Batı Bölgesi Araştırmaları Dergisi**, Urumçi, S.1 (2013): 35-40
- Zou, Shuqin. “古代新疆的人种，民族及其名称的演变 - Gudai Xinjiang de Renzhong, Minzu Jiqi Mingcheng de Yanbian. Tarihî Dönemlerde Xinjiang'da Yaşayan Irklar, Milletler ve Onların İsimlerindeki Değişiklikler”, **Lantai Dünya Yayınları**, Shenyang, S.11(2012): 12-22

İnternet Kaynakları:

Baidu Baike. “Hami Wang”.

<https://baike.baidu.com/item/%E5%93%88%E5%AF%86%E5%9B%9E%E7%8E%8B/9558609?fromtitle=%E5%93%88%E5%AF%86%E7%8E%8B&fromid=5038637> [18. 12. 2019]

Baidu baike. “锡伯族 Xibo Milleti”.

<https://baike.baidu.com/item/%E9%94%A1%E4%BC%AF%E6%97%8F>[05. 11. 2019]

Baidu baike. “满族 Manzu Milleti”.

<https://baike.baidu.com/item/%E6%BB%A1%E6%97%8F> [05. 11. 2019]

BBC news. “Asırlık Yumurta: Çinlilerin Özel Yemeği”.

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151218_vert_tra_asirlik_yumurta [27. 12. 2019]

Ğayret Abdurahman Ozğar, ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالىدىن قىسقىچە بايان, Uygur Dilinin Araştırma Tarihinden Kısa Bilgi”, Urumçi, Xinjiang Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi, <http://uyghur.people.com.cn/185084/310091/310269/15508996.html> [09. 01. 2020]

Quatri.us, “History of Eggs”.

<https://quatr.us/southeast-asia/history-eggs-eggs-come.htm> [27. 12. 2019]

Ma, Zimu, “Aile Tarihi: Qing Sülalesi Döneminde Memur Olabilmek için Kaç Dil Bilmelidir?”.

http://m.thepaper.cn/newsDetail_forward_1267322[18. 12. 2019]

Mikray, “Turfan Bilgesinde Üzüm Sektörü”.

<http://uygur.acradio.cn/news/2019-08/24/cms37073article.shtml> [22. 12. 2019]

RFA, “Japonya’da Yayınlanan Resimli Dergide Uyurlar Tanıtıldı.”.

<https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/medeniyet-tarix/yaponiye-uyghur-12312013150641.html> [22. 12. 2019]

Userpage, “Some Notes on the Pentaglot Dictionary”.

<http://userpage.fu-berlin.de/~corff/im/Buch/Pentaglot> [08. 01. 2020]

Uqus Türk, “Yeraltı Su Kanalları”.

<https://uqusturk.wordpress.com/2011/07/26/turfan-karizlari-yer-alti-su-kanallari/>
[22. 12. 2019]

UYCNR Tori. “elgek”.

http://www.uycnr.com/wh/wwewh/201205/t20120511_331620.html [05. 10. 2019]

Uyghurpedia. “Uygurların Tuzu Kutsal Görmesi ve İnsan Olmak Hakkında”.

<http://uyghurpedia.com/index.php?title> [02. 01. 2020]

Wikipedia. “Tibet Under Qing Rule”.

https://en.wikipedia.org/wiki/Tibet_under_Qing_rule [05. 10. 2019]

Yusufcan, Yasin, ئۇيغۇرلارنىڭ تەرجىمە تارىخى توغرىسىدا، 8-13 يۈزىلار Arasındaki Uygurların Çeviri Tarihi Hakkında”.

<http://uyghurpedia.com/index.php?title=8%7E13> [03. 09. 2019]

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Ad Soyad---Tuexun Yasheng

Doğum Tarihi---01. 04. 1975

Doğum Yeri ---Kaşgar

Medeni Durumu---Evli

Eğitim Bilgileri

1993-1997 Türk dili ve Edebiyatı bölümü, Milletler Üniversitesi, Pekin, Çin

2001-2002 Farsça ve Çağatayca uzmanlık eğitimi, Şin Jiang Üniversitesi, Ürümqi

2016-2020 Eski Türk Dili yüksek lisans, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul,

İş Deneyimi

1997-7. 1997: Uygurca bölüm tercümanı, Milletler tercüme bürosu, Pekin

1997-2009: Araştırmacı, Şin Jiang Uygur özerk Bölgesi sosyal bilimler akademisi Dilbilgisi bölümünde çalıştım. 2 kitap ve 17 parça makale yayınlattım.

2002-2009: Ultash adında dil okulu açtım ve zamanla büyüterek 3 senelik meslek yüksekokulu hâline geldi.

2009-2011: Tercümanlık yaptım, Guangzhou, Çin

2011-6. 2011: İstanbul'daki bir firmada çalıştım

2012-şimdiye kadar: Ultash adındaki kendi şirketimi işletiyorum.

Yabancı Dil

İngilizce: yazma orta, konuşma iyi

Çince: yazma iyi, konuşma iyi

Türkçe: yazma iyi, konuşma iyi

Farsça: yazma orta, konuşma orta